

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В.М. Кириченко

ПРАВознавство

МОДУЛЬНИЙ КУРС

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ – 2007

УДК 340(075.8)
ББК 67.99(4Укр)я73
П 68

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-1011 від 03.11.2006 р.)*

Рецензенти:

Лукашевич В.Г. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, перший проректор Гуманітарного університету „Запорізький інститут державного і муніципального управління”;

Петков В.П. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, начальник Кіровоградського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ;

Тимченко С.М. – доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, ректор Запорізького національного університету.

Кириченко В.М.

П 68 **Правознавство: Модульний курс.** – К.: Центр учбової літератури, 2007 – 328 с.

ISBN 966-364-417-6

Навчальний посібник побудовано з урахуванням положень Болонської декларації. Посібник містить робочу програму навчальної дисципліни «Правознавство», плани проведення інтерактивних лекційних та семінарських занять, конспекти лекцій з основних тем теорії права, конституційного, цивільного, сімейного, трудового, адміністративного та кримінального права, завдання для самостійної роботи, теми рефератів для презентації на семінарах, питання, які виносяться на модульний контроль та для самоконтролю, а також термінологічний словник.

Відповідно до вимог ETCS надана модульно-рейтингова система оцінювання знань студентів, методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять та написанню рефератів, а також щодо організації самостійної роботи студентів.

Для студентів та викладачів вищих навчальних закладів.

ISBN 966-364-417-6

© Кириченко В.М., 2007.

© Центр учбової літератури, 2007.

Зміст

Передмова	4
Робоча програма навчальної дисципліни «Правознавство».....	5
Змістовий модуль I. Основи теорії права.....	9
Тема 1. Основні поняття теорії права.....	9
Тема 2. Основи правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності.....	25
Змістовий модуль II. Основи конституційного права України.....	34
Тема 3. Основні засади конституційного ладу в Україні.....	34
Тема 4. Органи державної влади та місцевого самоврядування України.....	50
Тема 5. Конституційні засади організації та здійснення правосуддя в Україні.....	66
Тема 6. Конституційні засади діяльності правоохоронних та правозахисних органів України.....	83
Змістовий модуль III. Основні галузі права України.....	100
Тема 7. Основи цивільного права України.....	100
Тема 8. Основи сімейного права України.....	127
Тема 9. Основи трудового права України.....	145
Тема 10. Основи адміністративного права України.....	187
Тема 11. Основи кримінального права України.....	208
Термінологічний словник.....	227
Запитання, що виносяться на перший модульний контроль.....	293
Запитання, що виносяться на другий модульний контроль.....	298
Запитання для підготовки до іспиту з навчальної дисципліни «Правознавство».....	301
Навчально-методичні вимоги та рекомендації щодо вивчення навчальної дисципліни «Правознавство».....	304
Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять та написанню рефератів.....	308
Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів та підготовки до підсумкового модульного контролю (іспиту).....	316
Список використаної та рекомендованої літератури.....	319

Передмова

Входження України в освітній та науковий простір Європи неможливе без модернізації національної системи вищої освіти.

В умовах зменшення аудиторного навантаження ефективність засвоєння знань студентами стає неприпустимо низькою. У зв'язку з цим, організація навчального процесу з навчальної дисципліни «Правознавство» в Запорізькому національному технічному університеті здійснюється відповідно до програми курсу та положень Болонської декларації за модульним принципом і рейтинговою оцінкою знань та умінь студентів, що дозволяє підвищити якість навчання.

Метою навчальної дисципліни „Правознавство” є засвоєння студентами основних теоретичних положень і понять національного права України, розуміння ними Конституції та чинного законодавства України, закономірностей побудови правової держави, формування в них високого рівня правової свідомості та правової культури, вміння тлумачити і правильно застосовувати нормативно-правові акти в практичній діяльності, грамотно оцінювати юридичні факти, вільно орієнтуватися в сучасному правовому полі.

Завданням навчальної дисципліни є надання студентам систематичних знань з юридичних наук, виховання в них поважного ставлення до Конституції, законів та підзаконних актів України. Засвоєння специфічної фахової термінології, певного правового мінімуму знань з конституційного, цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального права України – неодмінна передумова майбутньої професійної діяльності фахівця в обставинах сучасного економічного життя. І тому вивчення цього інтегрованого курсу є обов'язковим елементом підготовки спеціаліста з вищою освітою незалежно від спеціальності.

У пропонованому навчальному посібнику розкриваються основні фундаментальні положення теорії права, у стислій і доступній формі викладено зміст основних галузей законодавства, для швидкого і зручного сприйняття якого вміщено додатковий матеріал (завдання для самостійної роботи, питання для самоконтролю, термінологічний словник, список рекомендованої літератури тощо).

Джерельною базою видання послужила Конституція та закони України, ряд підзаконних актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, а також підручники, навчальні посібники, монографії та науково-практичні коментарі до чинного законодавства.

Для зручності у тексті виділені основні правові поняття та категорії, ознаки того чи іншого правового явища, що на думку автора повинно сприяти якнайглибшому засвоєнню навчальної дисципліни «Правознавство».

Робоча програма навчальної дисципліни «Правознавство»

Змістовий модуль I. Основи теорії права

Тема 1. Основні поняття теорії права

Місце і роль права в системі соціальних норм. Поняття соціальних норм. Види соціальних норм. Право і мораль та їх відмінні ознаки.

Поняття права. Об'єктивне та суб'єктивне право. Ознаки права. Сутність права. Зміст права та його види. Функції права. Джерела права та його форми. Закони і підзаконні акти.

Система права. Предмет та метод правового регулювання. Галузь права, інститут права, підгалузь права. Система законодавства. Поняття систематизації законодавства та його форми.

Поняття норми права. Ознаки правових норм. Структура норми права. Поняття гіпотези, диспозиції, санкції. Види норм права.

Правові відносини: поняття та структура. Суб'єкти правовідносин. Правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність. Відмінність правоздатності та дієздатності фізичних і юридичних осіб. Об'єкти правовідносин та їх види. Зміст правовідносин. Суб'єктивне право та юридичні обов'язки. Поняття юридичних фактів та їх види.

Тема 2. Основи правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності

Поняття і види правосвідомості та правової культури. Ознаки правосвідомості. Поняття, ознаки і види правомірної поведінки. Правопорушення: поняття та види. Склад правопорушення та його ознаки. Поняття і основні ознаки юридичної відповідальності. Мета і функції юридичної відповідальності. Підстави притягнення і звільнення від юридичної відповідальності.

Змістовий модуль II. Основи конституційного права України

Тема 3. Основні засади конституційного ладу в Україні

Конституційне право як провідна галузь національного права України. Конституція України. Поняття та основні принципи конституційного ладу

України. Державний устрій (лад) України. Територіальний устрій України. Правовий статус мов в Україні. Державна символіка України.

Поняття громадянства. Конституційно-правовий статус громадян, іноземців і біженців в Україні. Поняття і види основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Гарантії та захист прав і свобод людини і громадянина.

Тема 4. Органи державної влади та місцевого самоврядування України

Поняття, система та види органів державної влади України. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України та її повноваження. Правовий статус народного депутата України. Конституційно-правовий статус Президента України. Поняття виконавчої влади і система її органів. Кабінет Міністрів України. Центральні органи виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації.

Поняття, структура та повноваження місцевого самоврядування в Україні. Органи місцевого самоврядування та порядок їх формування. Органи самоорганізації населення в Україні.

Тема 5. Конституційні засади організації та здійснення правосуддя в Україні

Конституційний статус судової влади в Україні. Поняття правосуддя. Ознаки правосуддя. Принципи правосуддя.

Судова система України. Суди загальної юрисдикції. Місцеві суди. Апеляційні суди. Вищі спеціалізовані суди. Повноваження Верховного Суду України. Правовий статус суддів в Україні. Призначення та обрання суддів. Вища рада юстиції.

Конституційний Суд України. Завдання та повноваження Конституційного Суду. Призначення суддів Конституційного Суду.

Тема 6. Конституційні засади діяльності правоохоронних та правозахисних органів України

Правоохоронні органи України. Прокуратура та її місце в системі органів державної влади України. Функції прокуратури. Органи внутрішніх справ України. Поняття, структура і принципи діяльності міліції.

Правозахисні органи України. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Система органів юстиції України. Нотаріат в Україні. Адвокатура України.

Змістовий модуль III. Основні галузі права України

Тема 7. Основи цивільного права України

Поняття та предмет цивільного права України. Джерела цивільного права. Цивільний кодекс України.

Цивільно-правові відносини. Майнові та особисті немайнові відносини. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин. Фізична особа. Цивільна правосуб'єктність. Цивільна правоздатність та дієздатність. Види цивільної дієздатності. Юридична особа. Ознаки юридичної особи. Види юридичних осіб. Зміст цивільно-правових відносин. Захист цивільних прав людини.

Право власності. Форми власності. Суб'єкти права власності в Україні.

Зобов'язальне право. Система зобов'язального права. Суб'єкти та об'єкти зобов'язань. Зміст зобов'язань. Підстави виникнення та припинення зобов'язань.

Тема 8. Основи сімейного права України

Поняття та предмет сімейного права України. Сімейний кодекс України. Поняття сім'ї.

Поняття шлюбу. Умови і порядок складання шлюбу. Шлюбний договір. Порядок припинення шлюбу.

Особисті немайнові права та обов'язки подружжя. Майнові правовідносини подружжя. Право власності подружжя.

Майнові права та обов'язки батьків. Майнові права та обов'язки дітей. Позбавлення батьківських прав. Аліменти.

Опіка. Піклування. Патронат.

Тема 9. Основи трудового права України

Поняття та предмет трудового права України. Система трудового права. Поняття та структура трудових правовідносин. Джерела трудового права. Кодекс законів про працю України.

Колективний договір. Поняття колективного договору. Поняття колективної угоди. Зміст колективного договору. Поняття трудового договору. Сторони трудового договору. Зміст трудового договору. Види трудових договорів. Форми трудового договору. Трудова книжка. Контракт. Порядок укладення контракту. Зміст контракту. Підстави для припинення трудового договору. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.

Робочий час. Поняття робочого часу. Види робочого часу. Час відпочинку. Поняття часу відпочинку. Види часу відпочинку. Поняття щорічної відпустки та її види. Додаткові відпустки.

Праця жінок та молоді. Особливі умови праці жінок. Особливі умови праці молоді.

Трудова дисципліна. Поняття трудової дисципліни. Поняття обов'язку. Зміст обов'язку. Правові методи впливу на працівника. Заохочення. Дисциплінарна відповідальність. Поняття дисциплінарного проступку. Поняття та види дисциплінарного стягнення. Матеріальна відповідальність. Поняття та види матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин.

Індивідуальні і колективні трудові спори. Поняття індивідуальних трудових спорів. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів. Комісія з трудових спорів.

Тема 10. Основи адміністративного права України

Поняття та предмет адміністративного права України. Структура та функції адміністративного права. Джерела адміністративного права. Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Державне управління. Поняття і сутність державного управління. Принципи державного управління. Методи і форми державного управління. Державне управління і виконавча влада. Державна служба. Поняття та правовий статус державних службовців.

Адміністративно-правові відносини. Сутність та ознаки адміністративних правовідносин. Суб'єкти адміністративного права.

Адміністративне деліктне право. Поняття, ознаки та склад адміністративного правопорушення.

Адміністративна відповідальність. Поняття та види адміністративних стягнень.

Тема 11. Основи кримінального права України

Поняття і система кримінального права України. Кримінальний кодекс України.

Злочин. Поняття і ознаки злочину. Поняття складу злочину. Об'єкт та об'єктивна сторона складу злочину. Суб'єкт та суб'єктивна сторона складу злочину.

Кримінальна відповідальність. Види кримінальних покарань. Призначення покарань та звільнення від покарань. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.

Змістовий модуль I. Основи теорії права

Тема 1. Основні поняття теорії права

Лекційні та семінарські питання

1. Місце і роль права в системі соціальних норм. Право і мораль.
2. Поняття, ознаки, сутність і зміст права, його функції та джерела.
3. Система права і система законодавства.
4. Правові норми: поняття, ознаки та структура.
5. Правові відносини. Юридичні факти.

Конспект лекції до теми 1

1. Місце і роль права в системі соціальних норм. Право і мораль

Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми. Таке регулювання та охорона суспільних відносин здійснюється за допомогою соціальних норм.

Соціальні норми – це історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, є результатом свідомої вольової діяльності людини та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Завдяки цим ознакам соціальні норми є важливим регулятором суспільних відносин, активно впливають на поведінку людей і визначають її напрями в різних життєвих обставинах.

Усі соціальні норми мають спільну мету – регулювати поведінку людей, але розрізняються за способами їх утворення і забезпечення, за формами виразу, методами впливу на суспільні відносини.

Розрізняють такі основні види соціальних норм:

- 1) **юридичні норми (норми права)** – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків.
- 2) **моральні норми (норми моралі)** – це правило поведінки, що ґрунтується на існуючих у суспільстві уявленнях про честь, гідність, совість, добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне та забезпечується, насамперед, внутрішньою переконаністю та силою громадської думки. Норми моралі,

завичай, незафіксовані документально, вони існують як моральні орієнтири у свідомості людей.

- 3) **релігійні норми (норми релігійної моралі)** – це правила поведінки віруючих людей, встановлені різними віросповіданнями, які склались на вірі в існування Бога. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів – Біблії, Торі, Корані, Ведах, в усних переказах. Норми релігії регулюють відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та порядок відправлення релігійних культів.
- 4) **корпоративні норми (норми громадських організацій, політичних партій, інших об'єднань громадян)** – це правила поведінки, що встановлюють для своїх членів громадські організації, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. Ця група соціальних норм знаходить свій вираз і закріплення в правових актах (статути, положення), що видаються відповідними об'єднаннями.
- 5) **звичаї та традиції** – це правила поведінки людей, соціальних груп, що склалися історично в суспільстві внаслідок багаторазового повторення та використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, які закріпилися в свідомості й поведінці людини, стали внутрішньою потребою її психічної діяльності або передаються від покоління до покоління. Звичаї та традиції відрізняються одне від одного ступенем загальності правила поведінки. Традиції вважаються більш загальними правилами ніж звичаї.

Виконання більшості соціальних норм забезпечується недержавними засобами: громадським осудом, санкціями з боку об'єднань громадян, церкви. Держава забезпечує тільки норми права.

Отже, **право як особливий вид соціальних норм відрізняється від інших соціальних норм взаємозв'язком із державою, напрямками та способами впливу на суспільні відносини.**

Серед усіх соціальних норм найбільш поширеними і значущими для суспільства є норми права і норми моралі. Вони взаємодіють у процесі соціального регулювання, їх вимоги в більшості випадків збігаються: що забороняє або дозволяє право, те саме засуджує або заохочує мораль.

Водночас норми права і норми моралі мають відмітні ознаки:

- 1) **за походженням** – норми права встановлюються, санкціонуються або визнаються державою, а моральні норми формуються у свідомості людей;

- 2) **за формою зовнішнього виразу** – норми права закріплюються у спеціальних державних актах, а норми моралі, як правило, не мають письмової форми і виступають у формі суспільної думки;
- 3) **за сферою дії** – норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини, які піддаються правовому впливу, а мораль може регулювати практично всі суспільні відносини;
- 4) **за ступенем деталізації** – норми права є деталізованими правилами поведінки, а норми моралі не містять точних правил, мають більш абстрактний характер;
- 5) **за способом забезпечення** – норми права забезпечуються примусовою силою держави, а моральні норми – силою громадського впливу (осудженням чи схваленням).

2. Поняття, ознаки, сутність і зміст права, його функції та джерела

Право, як і держава, є продуктом суспільного розвитку. Юридично воно формується в державно організованому суспільстві як особливий нормативний регулятор суспільних відносин. Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми, здійснювати охорону і захист таких відносин. Таке регулювання і охорона суспільних відносин здійснюються за допомогою соціальних норм, серед яких провідне місце посідає право.

Право – це система загальнообов’язкових, формально визначених, встановлених чи санкціонованих і гарантованих державою норм, які встановлюють права та обов’язки учасників правовідносин, виступають регулятором суспільних відносин та забезпечуються примусовою силою держави.

В юридичній літературі право розглядають як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави, тобто юридичне явище (право).

Як загальносоціальне явище право характеризується певною свободою й обґрунтованістю поведінки людей, тобто загальними й рівними можливостями для всіх однойменних суб’єктів. З таких позицій існують: права людини; права соціальних спільностей; права нації, народу; права людства.

Юридичне явище – це складна система, яка складається із загальнообов’язкових принципів, прав і норм поведінки, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і забезпечуються державою.

Право як соціальне явище становить єдність об'єктивного та суб'єктивного.

Об'єктивне право – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Застосування права до кожного конкретного випадку супроводжується переходом від об'єктивного до суб'єктивного права. Тобто, доки норма права є загальною і поширюється на всі випадки конкретної сфери життєдіяльності, вона є об'єктивною. Коли ж ця норма торкається конкретної ситуації та реалізується в поведінці суб'єкта, то стає суб'єктивною.

Суб'єктивне право – це закріплена правовими засобами можливість здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб'єктів та звертатися до держави за захистом порушених прав.

Об'єктивне і суб'єктивне право тісно взаємозв'язані. На підставі об'єктивного права здобуваються суб'єктивні права та виникають правовідносини.

Праву притаманні такі ознаки:

- 1) **загальнообов'язковість**, тобто дія норми права поширюється на всіх учасників правовідносин і повинна виконуватися ними без винятків і незалежно від ставлення до самих норм;
- 2) **нормативність**, тобто право складається з норм як загальнообов'язкових правил поведінки, що визначають права, обов'язки та відповідальність громадян, посадових осіб та державних органів;
- 3) **формальна визначеність**, тобто зміст норм права чітко визначений і формально закріплений у тексті певного правового документа;
- 4) **системність**, тобто право становить цілісну систему взаємопов'язаних, взаємопогоджених і взаємодіючих норм, яка діє на основі єдиних принципів, виконує єдині функції та має чітку внутрішню структуру, що включає інститути права, підгалузі права та галузі права;
- 5) **державна забезпеченість**, тобто загальні правила, які визначаються державою як правові, підтримуються державою та її органами. Право охороняється державним примусом;
- 6) **регулятивність**, тобто право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому полягає його головна соціальна цінність;
- 7) **вираз міри свободи і справедливості**, тобто право втілює основні права і свободи людини, надає людині легальну можливість реалізувати свої інтереси не порушуючи прав і свобод інших

людей. Крім того, воно встановлює баланс між поведінкою людини і її соціальним станом (справедливість).

Для розуміння сутності та природи права слід брати до уваги багатогранність способу та форм вияву права в соціальному житті, які відображають його універсальність та всі аспекти регулятивного впливу.

Сутність права слід визначати, враховуючи такі положення:

- 1) право існує в певних формах, що фіксують певні юридичні конструкції;
- 2) право може існувати і поза інституційними формами свого виявлення (як ідеї, оцінки, зв'язки або діяльність суб'єктів, яка розкриває динамізм права);
- 3) з формальної точки зору право виступає як регулятор, що обслуговує той чи інший соціальний інтерес.

У різні періоди історичного розвитку правової думки до розуміння права ставилися по-різному.

Можна визначити такі підходи до розуміння сутності права:

- 1) **класовий** – право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, що висловлюють волю економічно пануючого класу. Воля пануючого в економіці і політиці класу нав'язується як закон всьому суспільству;
- 2) **загальносоціальний** – право розглядається як загальновизначений компроміс між різними класами, групами та соціальними прошарками для забезпечення потреб та інтересів як громадянського суспільства в цілому, так і окремих його суб'єктів.

Поряд з цим можна виділити також релігійний, національний, расовий та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації державно-політичного життя суспільства та офіційно зафіксовані у системі законів та підзаконних нормативно-правових актів, інших формах права.

Таким чином, сутність права багатоаспектна і тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов та цілей наукового дослідження.

З питанням про сутність права тісно пов'язано питання про його зміст. Якщо сутність права відповідає на питання про його найважливіші ознаки і властивості, то зміст права визначає, в чому конкретно ці ознаки і властивості знаходять свій об'єктивний вираз. Отже, через зміст права матеріалізується його сутність.

Зміст права - це сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин; це закріплені в правових нормах суб'єктивні права, юридичні обов'язки та заборони.

Розрізняють два види змісту права:

- 1) **соціально-політичний**, в якому відображається економічна, політична, класова сутність та спрямованість права;
- 2) **спеціально-юридичний**, що характеризує право як специфічне інституційне утворення (соціальний інститут, необхідний атрибут функціонування суспільства).

Роль права у житті суспільства відображається в його функціях.

Функція права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин.

Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції права – це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту.

До загальносоціальних функцій права включають:

- 1) **гуманістичну** – право охороняє та захищає права людства, нації, людини;
- 2) **організаторсько-управлінську** – право забезпечує можливості окремих суб'єктів на вирішення певних економічних і соціальних проблем;
- 3) **виховну** – право сприяє становленню людини як правослухняного члена громадянського суспільства, виховує в неї зразки правомірної поведінки;
- 4) **інформаційну (комунікативну)** – право інформує людей про волю законодавця;
- 5) **оціночно-орієнтаційну** – поведінка людей оцінюється з точки зору законів держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;
- 6) **гносеологічну (пізнавальну)** – право само виступає як джерело знань.

Спеціально-юридичні функції права – це напрями суто правового впливу на суспільні відносини.

До спеціально-юридичних функцій права належать:

- 1) **регулятивна** – це функція, яка спрямована на врегулювання суспільних відносин шляхом закріплення бажаної поведінки суб'єктів в тих чи інших галузях права.
- 2) **охоронна** – це функція, яка спрямована на захист відповідної системи суспільних відносин шляхом усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Регулятивна й охоронна функції тісно пов'язані між собою. Охоронна функція права покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції.

Правові норми, що регулюють поведінку учасників суспільних відносин, повинні бути відомими і вираженими у певних формах (джерелах).

Джерело права – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення норм права, що виходять від держави і які мають загальнообов'язкове значення.

Розрізняють внутрішню та зовнішні форми (джерело) права. Під внутрішньою формою розуміють спосіб його структурної організації та взаємодії складових елементів у межах системи права, яка в свою чергу поділяється на галузі, підгалузі, інститути та окремі норми. Зовнішні форми іноді називають джерелом права, в яких воно забезпечує своє офіційне існування.

У правознавстві розділяють такі форми (джерело) права:

- 1) **правовий звичай** – це історично обумовлене неписане стихійно сформоване стійке правило поведінки людей, що ввійшло у звичку, завдяки багаторазовому застосуванню протягом тривалого часу, якому держава надала загальнообов'язкового значення і яке санкціонується й забезпечується державою;
- 2) **правовий (судовий, адміністративний) прецедент** – це рішення судового або адміністративного органу з конкретної справи, яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому;
- 3) **нормативний договір** – це письмовий документ, у якому загальні правила поведінки встановлюються за домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою;
- 4) **нормативно-правовий акт** – це офіційний письмовий документ компетентних правотворчих органів держави, у якому закріплене правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою. Нормативно-правові акти є головною і найбільш завершеною формою сучасного права. У системі права України і нормативно-правовий акт є основним джерелом права.

За юридичною чинністю всі нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони і підзаконні акти.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним референдумом, що регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів і особливий порядок прийняття.

За своєю юридичною силою закони поділяються на види:

- 1) **конституція** – це основний, головний закон держави, який має найвищу юридичну силу і приймається в особливому порядку, і в якому регламентуються найважливіші з її точки зору суспільні відносини у сфері організації і функціонування органів держави, державного устрою та правового статусу людини і громадянина;
- 2) **конституційні закони** – це закони, що вносять певні доповнення чи зміни до Конституції або скасовують її окремі норми;
- 3) **органічні закони** – це закони, якими деталізуються норми Конституції й ухвалення яких передбачено в Конституції;
- 4) **кодекси** – це нормативно-правові акти, в яких об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. Кодекси, як правило, виступають основою певної галузі чи підгалузі законодавства;
- 5) **звичайні (поточні) закони** – це всі інші закони, що регулюють різні суспільні відносини в державі й приймаються на основі та на виконання Конституції парламентом у межах його компетенції.

Органічні закони, кодекси та звичайні (поточні) закони мають однакову між собою юридичну силу.

Підзаконні акти – це нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та у виконання законів.

Усі без винятку підзаконні акти мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон, і не можуть протирічити йому, а також не можуть змінювати або скасовувати норми законів. В іншому разі підзаконні акти визнаються недійсними і з моменту його прийняття підлягають скасуванню.

Залежно від юридичної сили підзаконні акти поділяються на:

- 1) **загальні** – поширюються на всю територію та населення держави. До них, залежно від суб'єктів, що їх видали, відносяться:
 - постанови Верховної Ради України;
 - укази Президента України;
 - постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України;
 - акти Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Генерального прокурора України, вищих судів України;
- 2) **відомчі** – поширюються на певну сферу суспільних відносин. До них відносяться:
 - інструкції, вказівки, нормативні накази міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- 3) **місцеві** – мають чинність на території певної адміністративно-територіальної одиниці. До них відносяться:

- рішення і нормативні ухвали місцевих рад;
 - рішення виконавчих комітетів місцевих рад;
 - нормативні накази управлінь і відділів обласних державних адміністрацій;
- 4) **локальні** – регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій і поширюється на їх працівників. До них відносяться:
- нормативні накази, розпорядження і інструкції адміністрації державних підприємств, установ і організацій.

3. Система права і система законодавства

Правознавство розрізняє поняття “правова система” та “система права”.

Система права, на відміну від правової системи, відображує не сукупність усіх правових явищ у їх взаємодії, а тільки внутрішню будову (форму), структуру права як системи правових норм.

Системна побудова права має велике значення, тому що дозволяє більш повно і точно тлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Система права – це внутрішня форма права, яка характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм та розподілу їх за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

В основі розподілу права на групи лежать два критерії – предмет та метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, врегульованих правовими нормами.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів за допомогою яких здійснюється вплив права на суспільні відносини певного виду. Метод відповідає на питання, як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив. Кожній галузі права характерний свій набір методів правового регулювання.

Основним структурним елементом системи права є галузь права.

Галузь права – це сукупність правових норм, що регулюють якісну однорідну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання. За місцем, яке посідають у правовій системі галузі права, вони бувають основні та комплексні. **До основних галузей права відносять такі:** конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, сімейне, фінансове,

кримінальне право, процесуальні галузі права та інші. Чим більш розвинута система права, тим більше галузей містить вона в собі.

Галузь права, у свою чергу, складається з інститутів права.

Інститут права – це сукупність відокремлених взаємозв’язаних правових норм певної галузі права, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини.

Деякі однорідні інститути права, що регулюють більш вузьку групу суспільних відносин, ніж галузь права, утворюють підгалузь права.

Підгалузь права – це складова частина галузі права, яка об’єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду.

Якщо система права – це внутрішня організація та побудова права, то система законодавства – це зовнішня форма виразу та закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел. Система права і система законодавства співвідносяться, як зміст і форма, тобто законодавство є основною формою вираження права. Право і законодавство взаємопов’язані, але не тотожні явища. Між ними існують деякі відмінності.

По-перше, первісним елементом побудови системи права виступає норма права, а первісним елементом побудови системи законодавства – нормативно-правовий акт.

По-друге, за обсягом система законодавства ширше, ніж система права, тому що змістовно включає в себе деякі ненормативні положення (програмні цілі, мотиви та причини прийняття документа, констатуючі положення).

По-третє, предмет системи права відрізняється більшим ступенем однорідності, ніж предмет системи законодавства.

По-четверте, галузі системи законодавства формуються лише за ознакою предмета правового регулювання і не мають єдиного методу.

По-п’яте, у системі права не враховується юридична сила правового матеріалу.

Система законодавства – це сукупність упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, що є зовнішньою формою вираження права.

Розрізняють горизонтальну та вертикальну структуру системи законодавства.

Горизонтальна (галузева) структура законодавства передбачає поділ нормативно-правових актів за галузевою ознакою. **Галузі законодавства** – це великі об’єднання нормативно-правових актів, які характеризуються єдністю змісту та форми.

Вертикальна (субординаційна, ієрархічна) структура законодавства передбачає розташування нормативно-правових актів в залежності від юридичної чинності і місця суб’єкта законодавства в системі нормотворчих органів.

Законодавство складається з великої кількості нормативних актів, прийнятих державними органами в різні історичні періоди, у зв'язку з чим виникають неузгодженості між новим і старим законодавством. Тому час від часу виникає необхідність приведення його в чітку систему, ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, тобто здійснювати систематизацію законодавства.

Систематизація законодавства – це діяльність компетентних державних органів щодо впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів та їх збірників.

Традиційно в юридичній літературі розрізняють три основні форми систематизації: інкорпорацію, кодифікацію та консолідацію.

Інкорпорація – це об'єднання нормативно-правових актів без зміни їх змісту в збірники у хронологічному, алфавітному, предметному чи іншому порядку.

Інкорпорація може бути офіційною, тобто здійснюватися від імені компетентних державних органів, або неофіційною, яка проводиться видавництвами, науковими установами, навчальними закладами, окремими спеціалістами. В першому випадку збірники нормативних актів є офіційною формою їх оприлюднення і тому на них можна посылатися при вирішенні юридичних справ, в другому – вони мають тільки довідково-інформаційний характер.

Кодифікація – це змістовна переробка (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання і створення зведеного нормативного акту.

Цей вид систематизації може здійснюватися тільки державою. У результаті кодифікації створюється єдиний законодавчий акт, який завжди має офіційний характер.

Консолідація – це створення, на основі кількох нормативно-правових актів, нового об'єданого акта, в якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни змісту.

Метою консолідації є усунення множинності нормативних актів, їх уніфікації, створення у структурі законодавства великих блоків нормативного матеріалу як вихідною бази для проведення кодифікаційної роботи.

4. Правові норми: поняття, ознаки та структура

Особливим видом соціальних норм є норми права, які є первинним елементом системи права. Відмінність правових норм від усіх інших соціальних норм характеризують такі **ознаки**:

- 1) **державно-владна природа**, тобто норми права або встановлюються державою (наприклад, шляхом прийняття закону), або санкціонуються (визнаються) нею (наприклад, шляхом ратифікації міжнародного договору). Крім того, виконання норм права забезпечується силою державного примусу;
- 2) **загальнообов'язковий характер**, тобто норми права поширюються на всіх учасників суспільних відносин незалежно від їх волі і бажань;
- 3) **формальна визначеність**, тобто у правовій нормі однозначно закріплюються права і обов'язки учасників суспільних відносин, а також санкції, що застосовуються у випадках порушень настанов норми;
- 4) **системність**, тобто кожна правова норма має особливу структуру, вона нерозривно пов'язана з іншими, утворюючи цілісну систему національного чи міжнародного права.

Норми права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків.

Норми права мають певну структуру. Структура правової норми – це її внутрішня побудова, що характеризується наявністю в ній нерозривно пов'язаних одна з одною складових частин.

У юридичній науці переважає концепція тричленної структури правової норми, згідно з якою елементами норми є гіпотеза, диспозиція та санкція.

Гіпотеза – це складова частина норми права, яка містить умови, обставини, з настанням яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, вказані в диспозиції цієї норми.

Диспозиція – це складова частина норми права, що визначає саме правило поведінки суб'єкта при наявності вказаних у гіпотезі обставин.

Санкція – це складова частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, вказаного у диспозиції.

Таким чином, всі елементи норми права логічно впливають один з одного, утворюючи цільну упорядковану систему.

5. Правові відносини. Юридичні факти

Суспільні відносини регулюються різними нормами: релігійними, моральними, економічними та іншими відносинами. Значна частина суспільних відносин будується на підставі норм права і тому їх називають правовими відносинами, або правовідносинами. У межах правовідносин життєдіяльність суспільства набуває цивілізованого, стабільного і передбаченого характеру.

Правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

Структуру правовідносин становлять такі елементи: суб'єкти; об'єкти; зміст правовідносин.

Суб'єкти правовідносин – це учасники правових відносин, які мають суб'єктивне право та здатні виконувати юридичні обов'язки. Суб'єктів правовідносин повинно бути як мінімум два. Один з них є управомоченою особою (носієм права), інший – зобов'язаною особою (носієм обов'язку).

До суб'єктів правовідносин належать:

- 1) **фізичні особи** (громадяни, іноземні громадяни чи піддані, особи без громадянства);
- 2) **юридичні особи** (підприємства, організації та установи різних форм власності);
- 3) **державні та громадські організації;**
- 4) **соціальні спільності** (народ, нація, населення відповідного регіону, територіальні громади та інші).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто здатністю бути носіями прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії. Правосуб'єктність – це складна юридична властивість, яка містить два елементи: правоздатність і дієздатність.

Правоздатність – це здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки.

Однією з форм прояву дієздатності є **деліктоздатність, тобто здатність особи нести юридичну відповідальність за свої протиправні вчинки (дії).**

Правоздатність і дієздатність, як правило, поєднуються в одній особі. Правоздатність та дієздатність є абстрактними можливостями, оскільки особа може і не скористатись своїми правами, не набути обов'язків.

Виникнення та обсяг правоздатності і дієздатності дещо різні у фізичних і юридичних осіб.

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється її смертю. Правоздатність фізичної особи може бути обмежена за рішенням суду (позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення батьківських прав).

Дієздатність фізичної особи залежить від її віку та стану психічного здоров'я. За загальним правилом повна дієздатність настає з досягненням повноліття (18 років). Особа, що страждає психічною хворобою або недоумством, за рішенням суду може бути визнана недієздатною. Недієздатні особи можуть бути носіями прав і обов'язків, але їх реалізацію здійснюють інші особи.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту державної реєстрації і припиняються з її ліквідацією. Обсяг правоздатності і дієздатності юридичної особи носить спеціальний характер. Вона вправі здійснювати тільки ті дії, що зафіксовані в його установчих документах.

Об'єкти правовідносин – це певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага, з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правовідносини.

Інакше кажучи, об'єкти правовідносин – це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів правових відносин.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

- 1) **матеріальні блага** (речі, кошти, цінності, земля, надра та інші матеріальні цінності);
- 2) **духовні блага** (творча діяльність людини та її результати);
- 3) **дії суб'єктів правовідносин** (будь-які юридично значимі вчинки людей);
- 4) **результат діяльності суб'єктів правовідносин** (конкретні акти юридично значимої поведінки).

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин складають зміст правовідносин. Зміст правовідносин має двоякий характер. Розрізняють юридичний і фактичний зміст.

Юридичний зміст правовідносин – це зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

Фактичний зміст правовідносин – це сама поведінка суб'єктів, їхня діяльність, в якій реалізується суб'єктивні права і юридичні обов'язки сторін.

Юридичний і фактичний зміст нетотожні. Перший – значно ширший другого і містить невизначену кількість можливостей, які складають зміст суб'єктивного права.

Зміст суб'єктивного права включає в собі такі можливості:

- 1) здійснювати певні дії;
- 2) вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта;
- 3) вимагати відновлення порушеного права.

Юридичні обов'язки – це передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державним примусом міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснювати в інтересах уповноваженого суб'єкта.

Зміст юридичних обов'язків включає:

- 1) здійснювати певні дії на користь уповноваженого суб'єкта;
- 2) утриматися від певних дій;
- 3) нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених правовою нормою дій.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин визначає те, як правовідносини повинні відбуватися, а фактичний зміст правовідносин показує те, як вони відбулися у реальній дійсності.

Підставами для виникнення, зміни чи припинення правовідносин є юридичні факти.

Юридичні факти – це передбачені гіпотезою правової норми конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Існують різні способи класифікації юридичних фактів. Залежно від підстав розрізняють такі **види юридичних фактів:**

- 1) **за вольовим критерієм** юридичні факти поділяються на **юридичні події** та **юридичні дії**.

Юридичні події - це обставини або явища, виникнення, дія і припинення яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки.

Юридичні дії – це обставини, настання яких залежить від волі суб'єктів правовідносин. Вони поділяються на правомірні і неправомірні.

- 2) **за правовими наслідками** юридичні факти поділяються на **правотворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі.**

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Співвідношення норм права з іншими соціальними нормами.
2. Сутність, зміст та основні функції права.
3. Система права і система законодавства: співвідношення і взаємозв'язок.

4. Норми права: поняття, структура, види.
5. Склад і зміст правовідносин.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: соціальні норми; право; об'єктивне право; суб'єктивне право; зміст права; функція права; джерело права; закон; підзаконні акти; система права; галузь права; підгалузь права; інститут права; система законодавства; систематизація законодавства; інкорпорація; кодифікація; консолідація; норма права; гіпотеза; диспозиція; санкція; правові відносини; суб'єкти правовідносин; фізична особа; юридична особа; правоздатність; дієздатність; правосуб'єктність; деліктоздатність; об'єкти правовідносин; юридичні факти; юридичні події; юридичні дії.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати основні види соціальних норм.

Завдання 3. Скласти схему розподілу нормативно-правових актів на закони і підзаконні акти та їх види.

Завдання 4. Назвати структурні елементи системи права та системи законодавства.

Завдання 5. Використовуючи чинне законодавство, розкрити структуру норми права.

Питання для самоконтролю

1. Що відрізняє правові норми від норм моралі?
2. У чому полягає сутність та зміст права?
3. Як Ви розумієте поняття „джерело права”?
4. Що таке система права і система законодавства?
5. Які форми систематизації законодавства Ви знаєте?
6. Як співвідносяться між собою такі поняття, як „галузь права”, „підгалузь права”, „інститут права”?
7. Як Ви розумієте поняття і ознаки норм права?
8. Назвіть ознаки та види нормативно-правових актів.
9. Що таке „гіпотеза”?
10. Що таке „диспозиція”?
11. Що таке „санкція”?
12. Визначіть поняття та види суб'єктів і об'єктів правовідносин.
13. Охарактеризуйте окремі види юридичних фактів.

Література: 1,2,36,54,59,67,70,71,75-77,84,90-92,101,107, 108,110,119.

Тема 2. Основи правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття і види правосвідомості та правової культури.
2. Правомірна поведінка: поняття, ознаки та види.
3. Правопорушення: поняття, ознаки та види.
4. Юридична відповідальність: поняття, ознаки та види.

Конспект лекції до теми 2

1. Поняття і види правосвідомості та правової культури

Право як соціальне явище викликає те чи інше ставлення до нього людей, яке може бути позитивним (людина розуміє необхідність права) або негативним (людина вважає право непотрібним і безкорисним). Це ставлення може бути раціональним, розумним, емоційним, на рівні почуттів, настрою.

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що іменується правосвідомістю. Правосвідомість – неминучий супутник права. Це зумовлено тим, що право – регулятор відносин між людьми, які наділені волею і свідомістю.

Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання.

Правосвідомість звичайно не існує в „чистому” вигляді, вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності й дійсності. У правосвідомості, як і в інших формах суспільної свідомості, знаходять своє відображення різні види суспільних відносин – економічні, політичні, духовні тощо. Тому правосвідомість активно взаємодіє з ними, взаємозбагачуючись.

На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу – право як систему правових норм, правовідносин, законодавство, правову поведінку, і насамкінець, правову систему в цілому.

Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною.

Структура правосвідомості складається з двох основних елементів:

- 1) правової ідеології;
- 2) правової психології.

Правова ідеологія – це сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які формуються в результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Особливістю правової ідеології є те, що вона розробляється і впроваджується в суспільну свідомість певними структурами – державою, політичними партіями або іншими об'єднаннями громадян.

Сучасна правова ідеологія включає в себе концепцію поділу влад, визначення пріоритету загальнолюдських цінностей над інтересами окремих верст суспільства і, відповідно, домінування загальновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права, теорії правової держави і громадянського суспільства, принципи демократизму, гуманізму, не відчуження природних прав людини тощо.

На відміну від правової ідеології, яка характеризує ставлення до правових явищ з боку суспільства у цілому або окремих його соціальних груп, правова психологія характеризує ставлення до правових явищ з боку окремих індивідів.

Правова психологія формується, як правило, стихійно, тому відображає право поверхнево, проте через нього реалізуються традиції, звичаї, вміння особи критично оцінювати свої дії з точки зору правомірності. Правова психологія – найбільш „розповсюджена” форма усвідомлення права, притаманна переважно усім суспільним відносинам.

Правова психологія – це сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настрою, які домінують у суспільстві, виявляються у громадській думці.

Правосвідомість за рівнем поділяється на:

- 1) буденну;
- 2) професійну;
- 3) наукову.

Буденна правосвідомість – це сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду й отриманої освіти, що характеризує ставлення особи до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні.

Професійна правосвідомість – це сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, настанов, мотивів юристів-практиків та інших осіб, які мають спеціальну освіту, що формуються в результаті професійної діяльності й навчання.

Наукова правосвідомість – це сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів науковців-юристів відносно існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства.

За ступенем узагальнення правосвідомість можна поділити на:

- 1) масову;
- 2) групову;
- 3) індивідуальну.

Масова правосвідомість – це правосвідомість, що характерна для основної маси населення певної країни.

Групова правосвідомість – це правосвідомість, що характерна для певної групи населення країни.

Індивідуальна правосвідомість – це сукупність правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права.

Правова культура – це сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння приписів норм права та свідоме виконання його вимог.

Основними показниками рівня правової культури вважають:

- 1) відповідність права вимогам справедливості та свободи;
- 2) рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, їх переконаність діяти відповідно до вимог правових приписів;
- 3) рівень правової та правореалізуючої культури;
- 4) рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовних органів та посадових осіб;
- 5) якість системи законодавства, певний рівень законності і правопорядку.

Структура правової культури має складний характер. Залежно від носія (суб'єкта) правової культури її поділяють на:

- 1) правову культуру суспільства;
- 2) правову культуру соціальної групи;
- 3) правову культуру особи.

Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, характерні риси, функції і т. ін.

Отже, правова свідомість і правова культура – це не тільки знання, розуміння і психологічне сприйняття чинного права, а й поведінка особи в межах чинної правової моделі.

2. Правомірна поведінка: поняття, ознаки та види

Поведінка людей регулюється соціальними, в тому числі й правовими нормами. Та нормативна поведінка людей, що регулюється нормами права, називається **правовою поведінкою**. Правову поведінку можна визначити, як

соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки.

Правова поведінка складається з двох протилежних за своєю спрямованістю видів:

- 1) поведінка правомірна;
- 2) поведінка протиправна (правопорушення).

Правомірна поведінка – це суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, яка не суперечить приписам правових норм або основним принципам права певної держави, нею гарантується та охороняється.

Ознаки правомірної поведінки:

- 1) виражає об'єктивну можливість і необхідність;
- 2) виражає бажаність і допустимість;
- 3) відповідає інтересам громадянського суспільства;
- 4) гарантується і охороняється державою;
- 5) відповідає вимогам норм права.

Здійснюючи правомірну поведінку, суб'єкт вступає у сферу дії права і виявляє свій вибір між різними варіантами вчинків (правових і неправових). Правомірна поведінка повинна бути в сфері правового регулювання і відповідати приписам правових норм. Соціальна цінність правомірної поведінки полягає в тому, що вона становить органічну частку цивілізованої поведінки, що включає толерантність, чесність, вимогливість до себе.

Правомірна поведінка буває таких видів:

- 1) **за сферою суспільних відносин** – економічна, політична, соціальна тощо;
- 2) **за суб'єктами** – діяльність державних органів, громадських об'єднань, соціальних спільнот, громадян;
- 3) **за суб'єктивною стороною (тобто ставлення особи до своїх діянь):**
 - принципова, тобто особа внутрішньо переконана у необхідності виконувати приписи правових норм;
 - звичайна, тобто особиста звичка особи виконувати норми права без роздумів і сумнівів;
 - конформістка, тобто пасивне виконання особою приписів правових норм, відсутність власної позиції, прагнення не відрізнятись від інших суб'єктів, а робити так, як роблять інші;
 - маргінальна, тобто здійснювана особою через страх перед загрозою юридичної відповідальності в разі вчинення правопорушення;
- 4) **за об'єктивною стороною** – дія або бездіяльність;

- 5) **за формою зовнішнього прояву** – фізична, вербальна, письмова;
- 6) **залежно від ставлення держави до правомірної поведінки** – схвальна, заохочувана, допустима;
- 7) **за фіксацією в законодавчих актах** – врегульована законодавством або неврегульована законодавством.

3. Правопорушення: поняття, ознаки та види

Противоправною поведінкою вважають поведінку, що характеризується порушенням норм права. Одним із видів такої поведінки і є правопорушення. Правопорушення є антиподом правомірної поведінки.

Правопорушення – це суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідальність.

Кожне правопорушення конкретне, оскільки його чинить конкретний індивідуальний або колективний суб'єкт у певний час, у певному місці. Щоб визнати ту чи іншу дію правопорушенням, необхідно встановити, чи має вона ознаки правопорушення.

До основних ознак правопорушення належать:

- 1) **суспільна небезпечність (шкідливість)**, тобто заподіяння шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом (шкода може бути моральною, матеріальною чи фізичною);
- 2) **правопорушенням може бути тільки діяння** – дія чи бездіяльність. Думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості не є правопорушеннями і відповідно не можуть виступати як підстави юридичної відповідальності;
- 3) **протиправність діяння**, тобто це діяння повинно безпосередньо порушувати конкретну норму права. Діяння, не врегульовані законодавством не вважається правопорушенням;
- 4) **винність діяння**, тобто умисного чи необережного ставлення особи до вчиненого діяння і його наслідків. Про винність говорять тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила всупереч праву;
- 5) **деліктоздатність суб'єкта**, який вчинив правопорушення, тобто він за віком і станом психічного здоров'я усвідомлює характер своїх дій, керує ними та передбачає їх наслідки;
- 6) **юридичне карне діяння**, тобто за його вчинення передбачається певні вид і міра юридичної відповідальності;

- 7) **причинний зв'язок між діянням і соціально небезпечними наслідками**, що наступили, тобто такі наслідки зумовлені саме цим діянням, а не іншими причинами.

Відсутність хоча б однієї з названих вище ознак не дозволяє розглядати діяння, як правопорушення. Ознаки правопорушення повинні аналізуватись у сукупності, системно.

Залежно від ступеня суспільної шкідливості чи небезпеки правопорушення поділяють на злочини і проступки.

Злочин – це передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Злочинами є тільки кримінальні правопорушення. Вони посягають на суспільний лад, власність, економічні, політичні, культурні й особисті права людини. Проступок має зовнішню схожість зі злочином, але він має меншу ступінь суспільної небезпеки.

Проступок – це суспільно шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), що порушує приписи інших, крім Кримінального кодексу України, норм права.

Проступки діляться на такі види:

- 1) **адміністративні** – це правопорушення, які посягають на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління;
- 2) **дисциплінарні** – це правопорушення, які посягають на трудову, державну, військову, навчальну та інші види дисципліни;
- 3) **цивільні** – це правопорушення, що здійснюються у сфері майнових і особистих немайнових відносин.

Для того щоб те чи інше конкретне діяння було визнано правопорушенням, необхідно, щоб воно відповідало певним ознакам, які дозволяють відмежовувати правопорушення від порушень інших соціальних норм і утворюють поняття “склад правопорушення”.

Склад правопорушення – це сукупність вказаних в законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, при наявності яких, суспільно небезпечне або шкідливе діяння визнається конкретним правопорушенням.

Склад правопорушення включає чотири елементи:

- 1) об'єкт;
- 2) об'єктивну сторону;
- 3) суб'єкт;
- 4) суб'єктивну сторону.

Об'єкт правопорушення – це ті суспільні відносини, що охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди. Тобто об'єктивна сторона описує як здійснене правопорушення.

Суб'єкт правопорушення – це деліктоздатна фізична чи юридична особа. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану фізичного та психічного здоров'я, посади та інших обставин. Існують також поняття „приватна особа”, „посадова особа”, „службова особа”, „спеціальний суб'єкт”.

Суб'єктами ряду видів правопорушень можуть бути не тільки фізичні особи, а й державні та громадські органи, організації, але вони не можуть бути суб'єктами злочинів.

Суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішнє психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого протиправного діяння та його наслідків. Тобто суб'єктивна сторона описує, чому вчинене правопорушення.

4. Юридична відповідальність: поняття, ознаки та види

Одним із основних засобів забезпечення правомірної поведінки та боротьби з правопорушеннями є юридична відповідальність. Юридична відповідальність устанавлюється компетентними органами держави і пов'язана із здійсненням державного примусу. Юридична відповідальність є наслідком правопорушення.

Юридична відповідальність – це передбачене чинним законодавством і застосоване до винної особи примусових заходів (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення.

Юридична відповідальність поділяється на:

- 1) перспективну (позитивну);
- 2) ретроспективну (негативну).

Позитивна юридична відповідальність – це сумлінне виконання своїх обов'язків громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Ретроспективна юридична відповідальність – це специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладення на останнього обов'язку витерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Юридична відповідальність характеризується певними ознаками:

- 1) виникає тільки при наявності правопорушення;
- 2) основною підставою юридичної відповідальності є склад правопорушення;
- 3) передбачає примусове позбавлення правопорушника певних соціальних благ (особистих, майнових або духовних);
- 4) притягнення до юридичної відповідальності здійснюється спеціально уповноваженими на це особами і тільки у відповідності із процесуальними нормами;
- 5) визначена нормами права як один із видів державного примусу, у формах каральних і правовідновлюючих заходів;
- 6) завжди пов'язана з оформленням визначених правових приписів, які пов'язані з юридичною відповідальністю;
- 7) суворою регламентацією заходів державного примусу в нормах права.

Залежно від того, до якої галузі законодавства належить правова норма, що порушена та який вид правопорушення вчинено розрізняють і **види юридичної відповідальності:**

кримінальна відповідальність полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання). Вона передбачається Кримінальним кодексом і застосовується тільки в судовому порядку;

адміністративна відповідальність полягає у застосуванні до винних фізичних чи службових осіб адміністративних стягнень за адміністративні правопорушення. Застосовується судами та органами державного управління до осіб, які не підпорядковані їм по службі;

цивільна відповідальність полягає у застосуванні до фізичних чи юридичних осіб цивільно-правових стягнень за порушення договірних зобов'язань, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також порушення особистих майнових прав;

дисциплінарна відповідальність полягає у застосуванні адміністрацією підприємств, установ, організацій заходів дисциплінарного впливу на працівника за вчинення дисциплінарних проступків. Якщо внаслідок дисциплінарного проступку завдано майнову шкоду, то застосовується також **матеріальна відповідальність**, що полягає в обов'язку повністю або частково відшкодувати завдану шкоду.

Теми рефератів для презентації на семінарі

Правова культура, її види та зміст.

Види правомірної поведінки.

Види і причини правопорушень.

Позитивна і ретроспективна юридична відповідальність.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: правова свідомість; правова культура; правомірна поведінка; правопорушення; злочин; проступок; склад правопорушення; об'єкт правопорушення; об'єктивна сторона правопорушення; суб'єкт правопорушення; суб'єктивна сторона правопорушення; юридична відповідальність.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати види правової свідомості.

Завдання 3. Назвати та охарактеризувати види правомірної поведінки.

Завдання 4. Скласти схему основних ознак правопорушення.

Завдання 5. Скласти схему видів юридичної відповідальності.

Питання для самоконтролю

Як Ви розумієте поняття „правова свідомість” та „правова культура”?

Визначте поняття та види правомірної поведінки.

Назвіть ознаки правопорушення.

Дайте характеристику основних причин правопорушень і поясніть в чому вони полягають?

Чим відрізняються злочини від проступків?

Які Ви знаєте види проступка?

Як Ви розумієте поняття „склад правопорушення”?

Розкрийте поняття юридичної відповідальності.

Які види юридичної відповідальності Ви знаєте?

Підстави юридичної відповідальності.

Література: 1,2,36,53,59,67,70,71,75-77,84,90-92,101,107, 108,110,119.

Змістовий модуль II. Основи конституційного права України

Тема 3. Основні засади конституційного ладу в Україні

Лекційні та семінарські питання

Загальна характеристика засад конституційного ладу України.
Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні.
Інститут громадянства в Україні.

Конспект лекції до теми 3

1. Загальна характеристика засад конституційного ладу України

Загальну характеристику конституційного ладу України дає розділ I Конституції України, який має назву „Загальні засади” і складається з 20 статей.

Термін „конституційний лад” застосовується у тексті Конституції України лише один раз у п.2 ст.5, і не містить у собі офіційного поняття цього інституту, що мабуть і пояснює різні підходи вчених щодо змісту цього поняття.

Найбільш правильним є таке визначення поняття „конституційний лад”.

Конституційний лад – це система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її конституції.

Оскільки конституційний лад України включає цілісну систему основних політико – правових, економічних та суспільних відносин які виникають у суспільстві, в його закріпленні беруть участь усі галузі національного права України, проте провідне місце серед них належить нормам Конституції, оскільки вона є нормативним актом вищої юридичної сили і базою галузевого законодавства.

Тому серед конституційних норм головну роль відіграють норми, що закріплюють загальні засади конституційного ладу, в яких закладено основні принципи української конституційної держави, що відображають її сутність.

Основні принципи конституційного ладу України:

принцип, згідно з яким, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч.1 ст.3 Конституції);

принцип народного суверенітету, згідно з яким народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні (ч.2 ст.5 Конституції);

визначення форми Української держави як унітарної, суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави з республіканською формою правління (ст.ст.1, 2, 5 Конституції);

організація і діяльність державної влади будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст.6 Конституції);

визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст.7 Конституції);

принцип верховенства права, згідно з яким закріплюється загальна підпорядкованість праву, пряма дія і безпосереднє застосування норм Конституції (ст.ст.8, 19 Конституції);

визнання і гарантування основ громадянського суспільства, його розвитку, свободи його інститутів (ст.ст.11, 13, 14 Конституції);

принцип, згідно з яким суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, заборони цензури, свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст.15 Конституції);

принцип визнання української мови державною (ст.10 Конституції);

визнання плюралізму форм власності і гарантування захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки (ст.13 Конституції);

принцип, згідно з яким норми міжнародного права, за умови згоди на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства (ст.9 Конституції);

визначення основних функцій держави: забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України; захист суверенітету і територіальної цілісності України, оборона України, забезпечення її екологічної та інформаційної безпеки; здійснення зовнішньополітичної діяльності (ст.ст.16, 17, 18 Конституції);

принцип, згідно з яким правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. У свою чергу органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст.13 Конституції);

закріплення у якості державних символів України Державного Прапора України, Державного Герба України і Державного Гімну України (ст.20 Конституції).

Українська держава захищає конституційний лад і забезпечує його стабільність. Цей інститут конституційного права має особливий рівень захисту: внесення змін у розділ I Конституції України можливе тільки в разі схвалення їх на всеукраїнському референдумі.

2. Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні

Перш ніж говорити про права людини і громадянина, необхідно встановити зміст понять „людина”, „особа”, „громадянин”.

Поняття „людина” означає насамперед біологічну характеристику суб’єкта.

Людина – це суспільна біосоціальна психофізіологічна істота, яка наділена здатністю мислити, створювати і використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні із собі подібними.

Сучасне право, як міжнародне, так і національне право України, виходить з принципу рівноправності всіх людей, що живуть на Землі.

Поняття „особа” в юриспруденції вживається в сенсі соціальної характеристики суб’єкта.

Особа – це індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя.

Поняття „громадянин” вживається стосовно людини, що має правовий зв’язок з якою-небудь державою. У монархічних державах цьому поняттю відповідає термін „підданий”.

Громадянин – це особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв’язках із конкретною державою, що знаходить свій вираз у наявності в особі відповідного громадянства.

Люди, що перебувають на території України, за своїм правовим статусом належать до однієї з трьох категорій:

- громадяни України;
- іноземні громадяни чи піддані;
- особи без громадянства (апатриди).

Центральним розділом Конституції України є розділ II „Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”, що свідчить про пріоритет цих норм серед інших конституційних приписів. Крім того деякі положення щодо прав і свобод людини закріплено і в інших статтях Конституції України.

Людина не може існувати як повноправний член суспільства без належних їй прав і свобод. У ст.3 Конституції України сказано, що людина є „найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає

перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”.

У визначенні правового статусу людини і громадянина важливе значення має не лише загальний обсяг прав і свобод особи, а й ті основні ідеї, які перетворюють сукупність прав і свобод особи на систему.

Основними принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини і громадянина є:

закріплення в національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права. Україна як повноправний член світової співдружності, визнає і гарантує права і свободи особи, притаманні цивілізованому суспільству. Тому в Конституції України з'явилися нові правові норми, які більш повно відповідають міжнародним документам і перш за все Загальній декларації прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, Міжнародному пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права людини (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав та основних свобод людини (1950 р.). Права і свободи людини і громадянина, проголошені у згаданих та інших документах і закріплені в Конституції України, перебувають, таким чином, під міжнародно-правовим захистом;

принципи невідчужуваності та непорушності основних природних прав і свобод людини та належність їх їй від народження (ст.21 Конституції). Цей принцип означає, що усі люди визнаються вільними, що вони володіють правами і свободами від народження;

принципи рівноправності прав і свобод осіб (ст.ст.3, 24, 68 Конституції). Цей принцип означає, що усі громадяни є рівними перед законом, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи інших людей. Права і свободи визнаються за всіма однаково, незалежно від раси, статі, походження, місця проживання, майнового стану, мови, ставлення до релігії тощо. Рівність прав і свобод людини проголошується чинною Конституцією, ці права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність;

принципи єдності прав і обов'язків людини і громадянина (ст.23 Конституції). Цей принцип полягає у тому, що не повинно бути прав без обов'язків, як не повинно бути обов'язків без прав. Лише у процесі реалізації обов'язків здійснюються і права, які їм

відповідають. У свою чергу здійснення прав породжує ті чи інші обов'язки;

принципи гарантування прав і свобод людини і громадянина (ст.22 Конституції). Цей принцип полягає у тому, що конституційні права і свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані при прийнятті нових законів або при внесенні змін до чинних законів, також не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Поділ прав і обов'язків на права і обов'язки людини та права і обов'язки громадянина пов'язані з тим, що для сучасного суспільного ладу характерний дуалізм громадянського і політичного суспільства. Як частина громадянського суспільства людина рівноправна з усіма іншими, а як частина політичного суспільства вона рівноправна лише з тими, хто так само, як і вона, належить до даної держави.

Отже, під конституційно-правовим статусом особи розуміють загальні, основоположні засади, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів.

Конституційний статус громадянина – єдиний, неподільний і однаковий для всіх.

До поняття правового статусу входять такі основні елементи, які становлять його зміст і структуру, а саме:

- громадянство;
- загальна правоздатність;
- принципи правового статусу;
- конституційні права, свободи та обов'язки громадян;
- гарантії прав і свобод;
- відповідні правові норми.

Зазначені елементи об'єднує те, що утворюючі їх норми регулюють зв'язки та відносини між державою в цілому та її громадянами. Проте кожний елемент виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян в суспільстві та державі. Головним елементом правового статусу є основні права та обов'язки людини, які безпосередньо визначають її становище в суспільстві, міру юридичної свободи і відповідальності. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України. В Основному Законі права і свободи людини розглядаються не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що

належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними й непорушними.

Конституційні права, свободи та обов'язки мають певні юридичні особливості:

- 1) вони виникають не на основі загальних правовідносин, а безпосередньо з Конституції. Саме Конституція визначає як їх зміст, так і обсяг;
- 2) вони виражають насамперед і безпосередньо відносини та зв'язки громадянина і держави; інші ж норми права регулюють відносини та зв'язки або громадян і органів держави, або громадян і державних та громадських організацій, або громадян між собою;
- 3) конституційні права, свободи, та обов'язки не припиняються і не виникають раз по раз. Вони діють постійно. Громадянин не може відмовитися не лише від своїх конституційних обов'язків, а й від своїх конституційних прав і свобод;
- 4) зміст і обсяг конституційних прав, свобод та обов'язків для всіх громадян однакові, в той час як суб'єктивні права і юридичні обов'язки різних громадян у конкретних правовідносинах неоднакові і за своїм змістом і за своїм обсягом;
- 5) реальність конституційних прав, свобод та обов'язків забезпечується не стільки індивідуальними зусиллями (не забороненими законом засобами) окремого громадянина, скільки державним і суспільним ладом. Конституційні права, свободи та обов'язки охороняються відповідними нормами всіх галузей права.

З урахуванням характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життєдіяльності індивіда можна виділити **п'ять головних груп прав і свобод:**

- 1) **громадянські (особисті) права та свободи** є невідчужуваними і належать кожній людині від природи, в силу того, що вона народилася людською істотою. До цих прав згідно Конституції України належать:
 - право на життя (ст.27);
 - право на повагу гідності (ст.28);
 - право на свободу та особисту недоторканність (ст.29);
 - право на недоторканність житла (ст.30);
 - право на таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (ст.31);
 - право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст.32);
 - право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання (ст.33);

- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст.34);
- право на свободу світогляду і віросповідання (ст.35).

Ці права належать всім людям, що на законних підставах знаходяться на території України, незалежно від того, є вони громадянами України, іноземцями чи особами без громадянства;

2) **політичні права і свободи** відображають міру можливої поведінки суб'єкта у сфері управління державою, політики і залежать від правового статусу особи. В основному, політичними правами користуються лише громадяни України. До політичних прав і свобод Конституція України відносить:

- право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст.36);
- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст.38);
- право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст.39);
- право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст.40);

3) **економічні права** характеризують їх суб'єктів як учасників економічних, насамперед майнових відносин. До них згідно Конституції України належать:

- право приватної власності (ст.41);
- право громадян на користування об'єктами виключної власності народу України, державної та комунальної власності (ст.ст.13, 41);
- право на підприємницьку діяльність (ст.42);
- право на працю (ст.43);
- право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст.44);
- право на відпочинок (ст.45);

4) **соціальні права і свободи** пов'язані з концепцією соціальної держави. Це означає, що людина має право на гідний рівень життя і соціальний рівень життя і соціальний захист з боку суспільства і держави. Соціальні права, закріплені Конституцією України, включають:

- право на соціальний захист (ст.46);
- право на житло (ст.47);

- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст.48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49);
- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст.50);
- 5) **культурні права і свободи** є мірою духовності і передбачають певні можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства. Згідно Конституції України до них належать:
 - право на освіту (ст.53);
 - право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст.54);
 - право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст.54).

Основні права і свободи громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також з державою і суспільством дістав своє конституційно–правове закріплення у ст.23 Конституції України, в якій зазначається, що кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це встановлені Конституцією держави вид і міра їх необхідної обов'язкової поведінки.

В Конституції України обов'язки людини і громадян формулюються в обмеженому обсязі, їм відведено лише 6 статей (ст.ст.51, 53, 65-68).

До них згідно Конституції України належать:

- 1) неухильно додержуватися Конституції та законів України (ст.68);
- 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст.68);
- 3) не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст.66);
- 4) сплачувати податки і збори, подавати декларацію про свій майновий стан та доходи (ст.67);
- 5) захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст.65);
- 6) шанування державних символів (ст.65);
- 7) одержання повної загальної середньої освіти (ст.53);
- 8) взаємні обов'язки подружжя, батьків і дітей (ст.51).

Конституція України встановила також гарантії прав і свобод людини і громадянина, які становлять собою систему норм, принципів, умов і вимог, що забезпечують їх реалізацію й охорону.

Розрізняють економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Економічні гарантії – це спосіб виробництва, економічний лад суспільства, який на основі визнання й захисту різних форм власності має забезпечувати матеріальні потреби певної людини і суспільства в цілому.

Політичні гарантії – це політичний плюралізм і свобода політичної діяльності, що не заборонена законодавством, визнання народу єдиним джерелом влади, підконтрольність державних органів громадянам та їх об'єднанням.

Ідеологічні гарантії – це ідеологічна багатоманітність суспільного життя, відсутність обов'язкової ідеології та цензури, забезпечення вільного розвитку мов, сприяння консолідації та розвитку української нації, всіх корінних народів і національних меншин України.

Юридичні гарантії – це державно-правові засоби, що забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

До них згідно Конституції України належать:

- 1) право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст.55);
- 2) право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю зазначених органів і осіб (ст.56);
- 3) право знати свої права і обов'язки (ст.57);
- 4) право на правову допомогу (ст.59);
- 5) право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст.60);
- 6) принцип презумпції невинуватості людини (ст.62);
- 7) право не свідчити проти себе і своїх близьких (ст.63);
- 8) гарантія неприпустимості обмеження конституційних прав і свобод (ст.64).

Таким чином, гарантії є тією ланкою, яка дає змогу здійснити необхідний в правовому статусі громадян перехід від передбаченої у Конституції та в законах України можливості до реальної дійсності.

3. Інститут громадянства в Україні.

Правовою підставою наділення конституційними правами, свободами і обов'язками людини і громадянина є наявність у особи громадянства. Закон України „Про громадянство України” визначає громадянство України як „правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках”.

Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Ст.4 Конституції України встановила, що в Україні існує єдине громадянство,

тобто Україна, як і більшість держав, виходить з визначення виключності громадянства і не визнає подвійного громадянства (біпатризму).

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

- 1) **єдиного громадянства** держави України, що виключає можливість громадянства адміністративно-територіальних одиниць України або подвійного громадянства. Якщо громадянин України набув іноземного громадянства, або навпаки, іноземець – українського громадянства, то у своїх стосунках з Україною вони визнаються тільки громадянами України;
- 2) **запобіганню виникненню випадків безгромадянства**. Відповідно до норм міжнародного права Україна докладає зусиль, щоб жодна людина не залишилася за межами громадянства чи підданства будь-якої держави;
- 3) **неможливості позбавлення громадянина України громадянства України**. В Україні немає таких покарань, як позбавлення громадянства, висилення громадян за межі держави. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства в жодному, навіть екстремальному випадку;
- 4) **визначення права громадянина України на зміну громадянства**, тобто кожен громадянин України самостійно визначає, мати йому громадянство України або змінити громадянство;
- 5) **неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України, або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України** одним з подружжя внаслідок припинення громадянства України другим подружжям;
- 6) **рівності перед законом громадян України** незалежно від підстав, порядку і часу набуття ними громадянства України;
- 7) **збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України**. Громадянин України має право проживати в будь-якій країні, зберігаючи при цьому правовий зв'язок з українською державою.

Громадянами України визнаються:

- 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

- 2) особи незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Закону України „Про громадянство України” (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;
- 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис „громадянин України”, а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;
- 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Вирішення питань, пов'язаних з громадянством, належить до компетенції Президента України, при якому діє Комісія з питань громадянства. Виконання рішень з питань громадянства покладається на органи внутрішніх справ та органи реєстрації актів цивільного стану щодо осіб, які постійно проживають в Україні, та на Міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва та консульські установи України щодо осіб, які проживають за кордоном.

Документами, які підтверджують громадянство України є:

- 1) паспорт громадянина України;
- 2) свідоцтво про належність до громадянства України;
- 3) паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- 4) тимчасове посвідчення громадянина України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство України набувається:

- 1) **за народженням.** Громадянство України здобуває особа:
 - батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України;
 - яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України;
 - яка народилася на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків;

- яка народилась на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;
 - яка народилась на території України від іноземця та особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем;
 - новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда);
- 2) **за територіальним походженням.** Особа, яка сама або хоч би один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат або сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території України відповідно до ст.5 Закону України „Про правонаступництво України”, а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки (УНР), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), Української держави, Української Соціалістичної Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов’язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України;
- 3) **внаслідок прийняття до громадянства.** Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України за наявності певних умов:
- визнання і дотримання Конституції та законів України;
 - зобов’язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві;
 - безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п’яти років. Ця умова не поширюється на осіб, які перебувають у шлюбі з громадянином України строком понад два роки. Для осіб, яким надано статус біженця або притулок в Україні, цей термін складає три роки;
 - отримання дозволу на постійне проживання в Україні. Ця умова не поширюється на осіб, які мають у паспорті громадянство колишнього СРСР зразка 1974 року, відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а

також на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні;

- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб які мають певні фізичні недоліки (сліпі, глухі, німі);
- наявність законних умов існування (заробітна плата, пенсія, стипендія, доходи від акцій і тому інше). Ця умова не поширюється на осіб, якими надано статус біженця або притулок в Україні.

Спрощений порядок прийняття до громадянства України застосовується до осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і на осіб, прийняття яких до громадянства України становлять державний інтерес для України.

До громадянства України не приймаються особи, які:

- скоїли злочин проти людства чи вчинили геноцид;
- засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);
- вчинили на території іншої держави діяння, яке визначено законодавством України тяжким злочином.

Датою набуття громадянства України є дата видання відповідного указу Президента України;

- 4) **внаслідок поновлення у громадянстві України.** Особа, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном. Особа, яка після припинення громадянства України набула іноземного громадянства, повернувшись в Україну на постійне проживання і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України.

Датою набуття громадянства України є дата реєстрації набуття особою громадянства України;

- 5) **внаслідок усиновлення.** Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновляють громадяни України (або подружжя, один з якого є громадянином України, а другий іноземець) стає громадянином України з моменту набрання чинності рішення про усиновлення, незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;
- 6) **внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування.** Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, і над якою встановлено опіку чи піклування громадян України чи яка

виховується в державній дитячій установі України або дитячому будинку сімейного типу, де хоч би один з батьків–вихователів є громадянином України, стає громадянином України з моменту встановлення опіки, піклування або влаштування до такої установи;

- 7) **внаслідок встановлення опіки над особою, визнаною судом недієздатною.** Іноземець або особа без громадянства, яка проживає в Україні на законних підставах, визнана судом недієздатною, над якою встановлено опіку громадянина України, набуває громадянства України з моменту набрання чинності судового рішення про встановлення опіки;
- 8) **у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини.** Можливі випадки, коли з якихось причин дитина та її батьки опинились в різних правових станах. В таких випадках дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства набуває громадянства України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України;
- 9) **внаслідок встановлення батьківства.** Якщо матір'ю дитини є іноземка або особа без громадянства, а батьком у судовому порядку визнаний громадянин України, то дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання визнається громадянином України.

Набуття громадянства дітьми віком від 15 до 18 років може відбуватися тільки за їхньою згодою;

- 10) **з інших підстав,** передбачених міжнародними договорами України.

Громадянство України припиняється:

- 1) **внаслідок виходу з громадянства України.** Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Вихід із громадянства України також допускається, якщо особа набула іноземне громадянство або одержала гарантії про прийняття в іноземне громадянство. Не допускається вихід з громадянства України особи, яку в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України є дата видання відповідного Указу Президента України;

- 2) **внаслідок втрати громадянства України.** Громадянство України втрачається, якщо:

- громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави;
 - іноземець набув громадянства України і не надав до державних органів України документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;
 - іноземець набув громадянства України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;
 - особа набула громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
 - громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави;
- 3) з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Конституція України – Основний Закон держави.
2. Основні принципи конституційного ладу України.
3. Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні.
4. Конституційно-правовий статус громадянина України.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів:

Конституція України; конституційний лад; людина; особа; громадянин; правовий статус громадянина; апатриди; біпатриди; права і свободи людини.

Завдання 2. Назвати основні принципи конституційного ладу України.

Завдання 3. Назвати та охарактеризувати принципи, на яких ґрунтується чинне законодавство України про громадянство.

Завдання 4. Скласти список документів, які підтверджують громадянство України.

Завдання 5. Скласти схему набуття громадянства України.

Питання для самоконтролю

1. Що таке „Конституція України”?
2. У чому полягає єдність та відмінність понять „людина” та „громадянин”?
3. Який порядок набуття та припинення громадянства України?
4. Назвіть умови вступу до громадянства України.
5. Хто приймає рішення про прийняття, відновлення, вихід, втрату громадянства України?
6. В яких випадках громадянство України втрачається?
7. На які групи можна поділити конституційні права громадян України?
8. Що таке „рівноправність громадян”?
9. Що належить до особистих прав громадян України?
10. Що таке міжнародні стандарти в галузі прав людини?

Література: 1,2,27,37,47,59,62-66,69-71,75, 86-89,91,92,97,113,119.

Тема 4. Органи державної влади та місцевого самоврядування України

Лекційні та семінарські питання

1. Конституційний принцип поділу державної влади. Система державних органів в Україні.
2. Верховна Рада України.
3. Конституційно-правовий статус Президента України.
4. Система органів виконавчої влади України.
5. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні.

Конспект лекції до теми 4

1. Конституційний принцип поділу державної влади. Система державних органів в Україні

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їх посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та відповідними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна влада в Україні будує свою організацію і діяльність на підставі двох основоположних принципів, закріплених у Конституції.

Перший з них стосується організації державної влади, яка згідно ст.6 Конституції України здійснюється на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Відповідно до цього поділу визначається система державних органів, які здійснюють державну владу: єдиний законодавчий орган, органи виконавчої та судової влади. Саме ці державні органи є суб'єктами конституційно-правових відносин з приводу організації і здійснення державної влади в Україні.

Другий принцип стосується переважно діяльності даних органів. Згідно зі ст.8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Це означає, по-перше, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. І, по-друге, оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, то всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції і відповідати їй.

Наука конституційного права виділяє наступні **види органів державної влади України:**

- за способом формування** виділяють виборні (Верховна Рада України, Президент України) та призначені (Кабінет Міністрів України, судді) органи державної влади;
- за обсягом владних повноважень** виділяють всеукраїнські (Верховна Рада України, Президент України) та місцеві (місцеві державні адміністрації) органи державної влади;
- за характером компетенції** виділяють органи державної влади загальної (Кабінет Міністрів України) та спеціальної (міністерства, державні комітети) компетенції;
- за порядком вирішення питань** виділяють одноособові (Президент України) та колегіальні (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) органи державної влади;
- за принципом поділу влади** виділяють законодавчі, виконавчі та судові органи.

Особливе місце в системі органів державної влади посідає Президент України, який згідно Конституції є главою держави і виступає від її імені. Хоча Президент України не належить до жодної з гілок влади, він має суттєвий вплив на формування і функціонування кожної з гілок влади.

Іншим державним органом, який теж займає особливе місце серед органів державної влади України є прокуратура України.

У відповідності до принципу розподілу влади кожна гілка державної влади має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, таких як різні строки повноважень Верховної Ради і Президента, різні строки їх виборів, право Верховної Ради на імпичмент і право Президента „на вето”, на дострокове припинення повноважень Верховної Ради, участь Президента і Верховної Ради у формуванні органів виконавчої, судової влади та інше.

Розподіл влади вкрай необхідний, бо влада без внутрішніх противаг не може зберегти демократичну форму правління і неминуче еволюціонує до авторитаризму.

Державна влада в Україні реалізується на засадах централізації та децентралізації. Тому розподіл державної влади здійснюється не лише по горизонталі між вищими органами влади, але і по вертикалі між місцевими і центральними органами державної влади. Так, центральні органи влади передають частину владних функцій органам влади на місцях, а ті, в свою чергу, частину своїх повноважень передають центральним органам, яким вони підзвітні і підконтрольні.

Кожна гілка влади має свою владну вертикаль. Так, крім Верховної Ради, як вищого представницького органу влади, існують місцеві ради, представницькі органи влади на місцях. Виконавча влада реалізує частину своїх повноважень через місцеві районні та обласні адміністрації. Судова

влада розподіляє свої повноваження між центральними органами судової влади і місцевими судами.

Такий горизонтальний і вертикальний розподіл державної влади традиційно властивий демократичній моделі держави і забезпечує її оптимальне функціонування.

2. Верховна Рада України

Законодавча влада в Україні представлена єдиним органом – Верховною Радою України. Статус Верховної Ради України та порядок її діяльності визначено ст.75 Конституції України, Законами України „Про постійні комісії Верховної Ради України” від 4 квітня 1995 року, „Про статус народного депутата України” від 22 березня 2002 року та іншими законодавчими актами.

Конституцією України визначається сутність Верховної Ради як єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального органу державної законодавчої влади в Україні. Виключно до її компетенції входить прийняття законів на території України. Ніякого іншого органу законодавчої влади в Україні сьогодні немає.

За Конституцією України – Верховна Рада України – парламент однопалатний, що обумовлено унітарним характером нашої держави.

Верховна Рада України формується шляхом виборів. Конституційний склад Верховної Ради – 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на 5 років. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш ніж двох третин від її конституційного складу, тобто 300 депутатів.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть бути на державній службі або мати інший представницький мандат.

Верховна Рада України здійснює ряд функцій, які в сукупності виражають основні напрямки її діяльності.

Основними функціями Верховної Ради України є:

- 1) **представницька функція** (представляє весь український народ і виступає від його імені);
- 2) **законодавча функція** (внесення змін до Конституції України, прийняття законів, внесення до них змін, скасування або призупинення їх чинності);

- 3) **установча функція** (формування органів виконавчої та судової влади, формування власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади, вирішення питань, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування);
- 4) **функція парламентського контролю** (контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури тощо).

Кожна функція має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення (процес).

Конституція України закріплює за Верховною Радою широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

- 1) **у законодавчій сфері** – внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження Державного бюджету України;
- 2) **у зовнішньополітичній сфері** – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;
- 3) **участь у формуванні органів виконавчої влади.** Призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України й інших вищих посадових осіб;
- 4) **участь у формуванні органів судової влади.** Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України, обирає суддів судів загальної юрисдикції;
- 5) **здійснення парламентського контролю** за діяльністю Кабінету Міністрів України, прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів. Формою парламентського контролю є також діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- 6) **усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпичменту).**

Верховна Рада України здійснює і інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її видання.

Основною організаційною формою роботи Верховної Ради є сесія, яка складається з пленарних засідань, засідань комітетів, тимчасових слідчих і спеціальних комісій Верховної Ради. Засідання проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради.

Як вже зазначалось вище, однією з найважливіших функцій парламенту є законодавча функція, тобто прийняття, зміна та скасування законів.

Процес створення, зміни і скасування законів називають законодавчим процесом.

В Україні він складається з таких стадій:

- 1) **законодавча ініціатива**, тобто внесення офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону до Верховної Ради України. Таке право належить:
 - Президенту України;
 - народним депутатам України;
 - Кабінету Міністрів України;
- 2) **розробка законопроекту**. Вона може бути доручена парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, міністерствам, колективам вчених – фахівців. Найчастіше перша і друга стадії законодавчого процесу збігаються, і тоді на розгляд Верховної Ради України вносять готовий законопроект;
- 3) **попереднє обговорення законопроекту**. Прийнятий до розгляду законопроект обговорюється в комітетах Верховної Ради. При цьому для підготовки висновків визначається головний комітет, якому інші подають свої результати обговорення законопроекту;
- 4) **обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради** (читання законопроекту).
 - **При першому читанні** законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь його ініціатора, співдоповідь ініціаторів внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є), співдоповідь головного комітету, обговорює основні положення законопроекту і його структур (частини, розділи, статті, повноту і послідовність їх викладання);
 - **Під час другого читання** (який є основним у розгляді законопроекту) Верховна Рада проводить постатейне обговорення законопроекту та здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорюватися і ставитися на голосування частини статті, її підпункти або речення;
 - **Третє читання** законопроекту (яке є необов'язковим) проводиться лише тоді, коли необхідні редакційні виправлення і узгодження розглянутого законопроекту з іншими законами;
- 5) **прийняття закону** (у результаті другого чи третього читання) здійснюється голосуванням. За загальним правилом, закон має одержати схвалення простої більшості членів парламенту (тобто 50 відсотків + 1 голос). Деякі закони мають бути схвалені двома

- третинами голосів парламентарів (кваліфікована більшість). Прийнятий закон підписується Головою Верховної Ради України;
- 6) **підписання закону Президентом України**, який протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного оприлюднення або повертає закон зі своїми зауваженнями і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду. Таке право Президента називається правом відкладального вето. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається ним схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон знов прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів;
 - 7) **оприлюднення закону**. Підписані Президентом України закони та інші акти, прийняті Верховною Радою, публікуються в офіційних друкованих виданнях, якими є „Офіційний вісник України”, „Відомості Верховної Ради України”, а також газети – „Голос України” і „Урядовий кур'єр”. Значення цієї стадії полягає в тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються;
 - 8) **набрання законом чинності**. Відповідно до ст.94 Конституції України закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

3.Конституційно-правовий статус Президента України

Конституційно-правовий статус Президента України виник і дістав своє нормативно-правове закріплення після проголошення незалежності України.

Конституція України визначає, що Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Глава держави – це посадова особа, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній і зовнішній політиці.

Як глава держави Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент України не належить до

жодної із закріплених Конституцією гілок влади, що цілком узгоджується з принципами розподілу влади. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Повноваження Президента України починаються не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, він користується правом недоторканності на весь час виконання своїх повноважень.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо Президент України не був усунутий з поста в порядку імпічменту.

Повноваження Президента України припиняється достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх повноважень, обмежується. Він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Найважливіші повноваження Президента визначені Конституцією та Законами України „Про Президента України”, „Про міжнародні договори України”, „Про оборону України”, „Про громадянство України” та ін. і до яких належать:

- 1) **у сфері забезпечення державного суверенітету України.** Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни і приймає рішення про використання Збройних Сил в разі збройної агресії проти України;

- 2) **у сфері зовнішньої політики.** Президент України представляє державу в міжнародних відносинах. Конкретний прояв цієї функції – керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів, укладання міжнародних договорів, вирішення питання про визнання іноземних держав, призначення і звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і міжнародних організаціях, прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав;
- 3) **у сфері внутрішньої політики.** Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін у Конституції, утворює, реорганізує і ліквідує міністерства й інші центральні органи виконавчої влади; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийняття Верховною Радою законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України;
- 4) **щодо формування складу органів державної влади.** Президент України припиняє повноваження Верховної Ради України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України; призначає керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України; призначає третину складу Конституційного Суду, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років;
- 5) **у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина.** Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснює помилування;
- 6) крім того, Президент України має низку повноважень, що традиційно належать до **прерогатив глави держави**, а саме: присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги й інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними.

Президент України здійснює й інші повноваження, визначені Конституцією та законами України, але при цьому він не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Здійснюючи свої повноваження, Президент видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента скріплюються підписом Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за підготовку акта та його виконання.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Голову Верховної Ради України. Але при цьому він не може здійснювати повноваження Президента України передбачені пунктами: 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 ст.106 Конституції України.

Таким чином, можна зазначити, що посада Президента України є новацією у суспільно-політичному житті України, вона регламентована Конституцією України, реалізація повноважень Президента передбачає координацію і співдію з іншими гілками державної влади.

4. Система органів виконавчої влади України

Виконавча влада – це система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольна і підзвітна Верховній Раді України.

Місце виконавчої влади в системі єдиної державної влади визначається перш за все метою її діяльності – забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Мета у свою чергу вимагає чіткого визначення суті виконавчих та розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі і не збігається з функціями інших гілок влади.

Виконавча функція характеризується тим, що органи виконавчої влади безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади і Президента України.

Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади, указів та розпоряджень Президента України органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Суб'єктами виконавчої влади в Україні, які здійснюють ці функції, є:

- 1) органи загальної компетенції – вищі органи у системі органів виконавчої влади;
- 2) органи спеціальної компетенції – центральні органи державної виконавчої влади;
- 3) місцеві органи державної виконавчої влади.

У своїй сукупності ці суб'єкти утворюють єдину систему органів виконавчої влади. Очолює систему органів виконавчої влади **Кабінет Міністрів України** – вищий колегіальний орган виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами та актами Президента України. Організація, повноваження, функції і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначаються Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови та розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр і які є обов'язковими до виконання.

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**. До цієї системи входять:

- 1) міністерства;
- 2) державні комітети (державні служби);
- 3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, фонд держмайна, Управління державної охорони, СБУ тощо).

Структуру центрального органу виконавчої влади затверджує керівник відповідного органу, а їх завдання та функції встановлюються положенням, в якому передбачається відповідальність керівників цих органів перед Президентом України і Верховною Радою України за результати своєї діяльності.

Компетенція міністерств, комітетів і служб реалізується через видання ними наказів, інструкцій та інших нормативно - правових актів, які підлягають державній реєстрації у Міністерстві юстиції України.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад яких і положення про них затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві і Севастополі.

Місцеві державні адміністрації – це державні органи виконавчої влади в регіонах, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією України, Законом України „Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 року та іншими законами. У своїй діяльності

вони керуються також актами Президента України, Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня.

Саме місцеві державні адміністрації реалізують принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, покладений в основу побудови адміністративно-територіального устрою України.

Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Голови місцевих державних адміністрацій формують склад місцевих державних адміністрацій та визначають їх структуру.

Повноваження голови місцевої державної адміністрації припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушення Конституції і законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзду на проживання до іншої країни;
- 5) набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- 6) за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених Законом України „Про місцеві державні адміністрації” та законодавством про державну службу;
- 7) висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів відповідної ради;
- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням;
- 9) у разі смерті.

5. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні

Одним із найважливіших елементів демократичної, соціальної, правової держави є децентралізація державної влади на рівні територіальних громад та органів, які вони обирають.

Місцеве самоврядування – це одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції та законів України. Місцеве самоврядування – це різновид політичної, а не державної влади.

Розділом XI Конституції, Законом України „Про місцеве самоврядування” від 21 травня 1997 року, а також Європейською хартією про місцеве самоврядування, прийнятий Радою Європи 15 жовтня 1985 року і ратифікований Верховною Радою України 17 липня 1997 року, що ввійшла, таким чином, до складу національного законодавства, визначено засади функціонування місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах:

- 1) **народовладдя.** Місцеве самоврядування є формою участі населення в управлінні справами місцевого значення;
- 2) **законності.** Територіальні громади та їх органи зобов’язані діяти у строгій відповідності з законодавством України й у межах своїх повноважень;
- 3) **гласності.** Діяльність органів місцевого самоврядування має висвітлюватися засобами масової інформації, бути відкритою для критики і пропозицій;
- 4) **колегіальності.** Органи місцевого самоврядування є колегіальними, прийняті ними рішення мають колективний характер;
- 5) **посидання місцевих і державних інтересів.** Територіальні громади та їхні органи існують і діють у межах Української держави. Через це неприпустиме протиставлення інтересів громади і всього українського народу. Місцеве самоврядування має діяти з врахуванням загальнодержавних програм соціально-економічного і культурного розвитку;
- 6) **виборності.** Всі органи місцевого самоврядування обираються громадянами відповідно до демократичних засад виборчого права України;
- 7) **правової, організаційної і матеріально-фінансової самостійності.** Місцеве самоврядування відділене від держави. Органи місцевого самоврядування мають право приймати статути територіальної громади, видавати загальнообов’язкові правові акти. Вони мають статус юридичної особи і діють на основі самофінансування;
- 8) **підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб.** Представницькі органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов’язані періодично звітувати перед населенням про свою роботу;
- 9) **державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування.** Держава підтримує місцеве самоврядування шляхом передачі йому майна, фінансування програм соціально – економічного і

культурного розвитку, здійснюваних у межах територіальної громади;

- 10) **судового захисту прав місцевого самоврядування.** Порушення прав територіальної громади, її органів є підставою для судового розгляду.

Система місцевого самоврядування в Україні будується, перш за все, відповідно до адміністративно-територіального поділу, яке належить до компетенції центральної влади.

До системи місцевого самоврядування входять:

- 1) територіальна громада;
- 2) сільська, селищна, міська рада;
- 3) сільський, селищний, міський голова;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) районні й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватись районні в місті ради.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста.

Територіальна громада – це об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Саме на місцевому рівні найповніше реалізуються права громадян на участь в управлінні громадськими справами. **Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад є:**

- 1) місцевий референдум, рішення якого є обов'язковими до виконання на відповідній території;
- 2) загальні збори громадян за місцем проживання, рішення яких можуть враховуватися органами місцевого самоврядування в їх діяльності;
- 3) право місцевої ініціативи, тобто право ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування.
- 4) громадські слухання, тобто заслуховування територіальними громадами депутатів відповідних рад та посадових осіб місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік і пропозиції, які вносяться за результатами цих слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Важливою ланкою системи місцевого самоврядування є **сільські, селищні, міські ради**. До їх складу входять депутати, які обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Елементом системи місцевого самоврядування є **виконавчі органи сільських, селищних і міських рад**, тобто виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Обласні та районні ради не створюють виконавчих органів.

Складовою місцевого самоврядування є **сільський, селищний, міський голова**, який є головною посадовою особою цих адміністративно-територіальних одиниць. Він обирається виборцями, здійснює свої повноваження на постійній основі, а також головує на засіданнях рад і очолює виконавчий комітет цих рад.

Голови обласних та районних рад обираються на сесіях відповідних рад.

До системи місцевого самоврядування також належать **органи самоорганізації населення**. Їхній статус визначається Конституцією і Законом України „Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 року. З ініціативи жителів можуть створюватися такі органи самоорганізації населення:

- 1) сільські та селищні комітети;
- 2) вуличні та квартальні комітети;
- 3) комітети мікрорайонів;
- 4) будинкові комітети;
- 5) комітети районів у містах.

Організаційно-правовою основою місцевого самоврядування є те, що його органи є юридичними особами і вони наділені власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону.

Крім того, органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у разі здійснення яких вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень приймають нормативні та інші акти. Ради та виконавчі комітети

на своїх засіданнях приймають рішення, а сільські, селищні, міські голови видають розпорядження.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Конституційний розподіл державної влади в Україні та межі їх повноважень.
2. Основні повноваження Верховної Ради України.
3. Законодавчий процес – найважливіша функція парламенту.
4. Повноваження Президента України.
5. Виконавча влада в Україні.
6. Система місцевого самоврядування в Україні та її принципи.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: державна влада; Верховна Рада України; парламент; Президент України; вето; імпічмент; Кабінет Міністрів України; центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації; місцеве самоврядування; органи самоорганізації населення в Україні.

Завдання 2. Використовуючи Конституцію України, розкрити гілки державної влади.

Завдання 3. Скласти схему процесу створення, зміни і скасування законів в Україні.

Завдання 4. Скласти схему системи органів виконавчої влади в Україні.

Завдання 5. Скласти схему системи місцевого самоврядування в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Система органів державної влади за Конституцією України.
2. Який порядок обрання народних депутатів України та їх повноваження?
3. Які Ви знаєте функції Верховної Ради України?
4. Що означає поняття „законодавчий процес”?
5. Які Ви знаєте найважливіші повноваження Президента України?
6. Що означає термін „імпічмент”?
7. Що таке „Кабінет Міністрів України”?
8. Які головні функції виконавчої влади в державі?
9. Що належить до місцевих органів виконавчої влади?

10. Яка роль органів місцевого самоврядування у системі „держава - суспільство”?

11. Які Ви знаєте органи самоорганізації населення?

Література: 1,2,7,8,21,25,26,29,33,37,40,47,59,62-66,69-71,75,86-89,91,92,97, 113,119.

Тема 5. Конституційні засади організації та здійснення правосуддя в Україні

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття, основні ознаки та принципи правосуддя в Україні.
2. Судова система України. Суди загальної юрисдикції.
3. Конституційний Суд України.
4. Правовий статус суддів.

Конспект лекції до теми 5

1. Поняття, основні ознаки та принципи правосуддя в Україні

Конституцією України проголошено про те, що Україна є соціальна, правова держава. Тому одне з центральних місць серед функцій держави займає охорона прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб від протиправних посягань, забезпечення неухильного дотримання законності та громадського порядку, боротьба зі злочинами та іншими правопорушеннями.

Провідне місце серед названих функцій держави займає правосуддя.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюється у строго визначеній законом процесуальній формі.

Правосуддя здійснюється на підставі Конституції України і регламентується законодавством про судоустрій, цивільне, господарське та кримінальне судочинство. **Правосуддя – це виключно судова діяльність.** Суди, згідно зі ст.6 Конституції України, є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Судова діяльність поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Правосуддя характеризується рядом ознак, що відрізняють діяльність суду від правоохоронної діяльності.

По-перше, воно здійснюється шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних справ стосовно спорів захисту прав і законних інтересів

фізичних, юридичних осіб, держави; розгляду у судових засіданнях кримінальних справ і вжиття встановлених законом заходів покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину, або виправдовування невинних; вирішення господарських спорів, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

По-друге, розгляд і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ ґрунтується на конституційних засадах.

По-третє, правосуддя здійснюється відповідно до чинного законодавства України, на основі кодифікованих актів (ЦПК, КПК, ГПК), які докладно регламентують порядок, процесуальну форму судового розгляду і рішень, які виносить суд.

По-четверте, судові рішення ухвалюються судами іменем України. Вони обов'язкові до виконання на всій території України. Ці рішення є ніби законом у кожній конкретній справі.

Таким чином, суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

В Україні правосуддя базується на відповідних принципах, до яких необхідно віднести:

1) **здійснення правосуддя виключно судами**. Цей принцип закріплений у ст.124 Конституції України, ст.5 Закону України „Про судоустрій України”, ст.6 ЦПК України і ст.16 КПК України, і передбачає, що правосуддя в Україні здійснюється винятково судами і делегування функцій судів або привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Не допускається також створення надзвичайних та особливих судів. (ч.5 ст.125 Конституції України);

2) **незалежність судів і підкорення їх лише закону**. Цей принцип закріплений у ст.ст.126, 129 Конституції України, ст.3 Закону України „Про статус судів”, ст.14 Закону України „Про судоустрій України” і передбачає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і вирішують справи тільки на основі закону, виходячи з власного його розуміння та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи.

Суддя має бути незалежним як від правової позиції прокурорів, захисників, інших учасників судового процесу, так і від представників державної влади, юридичних чи фізичних осіб.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів будь-яким чином, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово чи іншим способом з метою завдати

шкоди їх авторитету чи вплинути на неупередженість суду забороняється і передбачає визначену законом відповідальність.

Принцип незалежності суддів має кілька значень:

по-перше, незалежність їх від впливу і думки різних органів державної влади і управління, службових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, окремих громадян. Тобто незалежність від впливу так званого правосуддя на замовлення;

по-друге, незалежність від висновків органів попереднього розслідування і прокуратури, а також від висновків і думки учасників судового засідання;

по-третє, незалежність їх від судів вищого рівня і незалежність у складі самого суду, зокрема членів суду від голови суду.

Основними гарантіями незалежності суддів від стороннього впливу при здійсненні ними своєї діяльності є:

- особливий порядок їх призначення, обрання, притягнення до відповідальності і звільнення;
- їх незмінюваність і недоторканність;
- сувор юридична процедура здійснення правосуддя;
- таємниця нарадчої кімнати при винесенні рішень;
- відповідальність за неповагу до суду чи судді або втручання у вирішення конкретних справ;
- створення необхідних умов для діяльності суддів;
- належне матеріальне і соціальне забезпечення суддів;
- функціонування органів суддівського самоврядування;
- визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна, а також інші засоби їх правового захисту;

3) **державна мова судочинства**. Згідно зі ст.10 Конституції державною мовою в Україні є українська мова. Ст.10 Закону України „Про судоустрій України” передбачає, що застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках і в порядку, визначених законом. Зокрема, відповідно до ст.9 ЦПК України та ст.19 КПК України судочинство проводиться українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості.

У випадках, коли громадяни іншої національності, які становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів, не володіють у належному обсязі державною мовою або коли в їх межах компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, вони мають право користуватися рідною мовою та послугами перекладача у судовому процесі. Обмеження права особи на користування рідною мовою, необґрунтована відмова в запрошенні перекладача є істотним порушенням процесуального закону, що веде до скасування судового рішення в цивільній справі чи вироку в кримінальній справі.

4) **принцип законності.** Принцип законності віднесений ст.129 Конституції України до одного з основних принципів здійснення правосуддя в Україні.

Суть принципу законності полягає у тому, що, по-перше, суд у своїй діяльності при вирішенні справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству і здійснюється у визначеній законом процесуальній формі.

Принцип законності поширює свою дію на всіх суб'єктів судового процесу: суддю, прокурора, підсудного, захисника, потерпілого, цивільного позивача і відповідача, їхніх представників і інших осіб, що беруть участь у судовому засіданні.

Реалізація принципу законності забезпечується такими гарантіями:

- можливістю перегляду судових постанов (у апеляційному, касаційному порядку і за нововиявленими обставинами);
- встановленням відповідальності за неповагу до суду;

5) **рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.** Цей принцип закріплений у ст.129 Конституції, ст.7 Закону України „Про судоустрій України”, ст.6 ЦПК України та ст.16 КПК України.

Правосуддя в Україні здійснюється на принципах рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, віросповідання, політичних, релігійних і інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівність перед законом – це однакове застосування положень, закріплених у законодавстві, до всіх громадян, усім суб'єктам правовідносин гарантується доступність судового захисту їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом.

Поняття рівності перед судом не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами й обов'язками. Закони, застосовувані судом, дають рівні права і покладають на громадян рівні обов'язки з урахуванням їх процесуального становища. Ніхто не може бути звільнений від обов'язку дотримуватись закону;

6) **забезпечення доведеності вини.** Цей принцип закріплений у ст.ст.62, 129 Конституції України та ст.15 КПК України.

Юридичний зміст цього принципу становлять такі положення:

- ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ч.2 ст.62 Конституції);
- обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (ч.3 ст.62 Конституції);

- всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ч.3 ст.62 Конституції);
- висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях (ч.3 ст.62 Конституції);
- з обвинуваченим не можна поводитися як з винним до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визначення його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, що дана особа є злочинцем (ч.2 ст.15, ст.22, ч.1 ст.237, частини 2 і 4 ст.327 КПК України).

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч.4 ст.62 Конституції);

змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Цей принцип полягає у тому, що в судовому засіданні ведуть між собою процесуальний спір дві сторони: в кримінальному судочинстві – сторона обвинувачення і сторона захисту, в цивільному судочинстві – позивач і відповідач. При цьому кожна із сторін відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом.

Змагальність забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

8) **підтримання державного обвинувачення в суді прокурором.** Цей принцип закріплений у п.5 ч.3 ст.129 Конституції України. Прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного. Підтримуючи обвинувачення, прокурор зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи (частини 1 і 2 ст.264 КПК України);

9) **забезпечення обвинуваченому права на захист.** Суть цього принципу полягає в тому, що кожна особа може особисто захищатися від обвинувачення у вчиненні злочину. Разом з тим Конституцією України гарантовано, що кожен має право на правову допомогу, тобто можливість фізичних осіб одержати юридичні послуги. У випадках, передбачених чинним законодавством, така допомога надається безкоштовно.

Закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора і суддю до першого допиту обвинуваченого і підсудного роз'яснити їм право мати захисника (ст.21 КПК України). Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та

інших державних органах діє адвокатура (ст.59 Конституції). У випадках, передбачених законом, правову допомогу можуть надавати і інші особи, які мають вищу юридичну освіту. Держава визначає коло суб'єктів, які можуть надавати правову допомогу та їх повноваження;

10) **гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.** Цей принцип проголошений у ст.129 Конституції України і передбачає відкритість судової процедури, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці, або щоб запобігти розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які звернулися до суду, а також таємниці усиновлення.

Рішення і вирок суду у всіх випадках проголошуються публічно, крім рішень про усиновлення. Їх зміст може бути доведено до відома населення засобами масової інформації. Необгрунтоване обмеження гласності судочинства може служити підставою до скасування вироку вищестоящим судом, оскільки це являє собою істотне порушення процесуального закону.

Закон України „Про судоустрій України” визначає, що при розгляді справ хід судового процесу фіксується технічними засобами;

11) **забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду.** Цей принцип закріплений у п.8 ч.3 ст.129 Конституції України і має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, зміцнення законності і правопорядку, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії в державі.

Апеляція – це форма оскарження постанов суду першої інстанції, що не набрали законної сили, до судів вищої інстанції. Апеляційний суд наділено повноваженнями проводити своє судове слідство або обмежитись тими матеріалами, які є у справі, тобто суть апеляції полягає в новому розгляді і перевіренні справи судом апеляційної інстанції.

Касація – це форма перегляду вищестоящим судом судових вироків, постанов і рішень судів нижчої інстанції, що набрали законної сили. Суд касаційної інстанції не може проводити судове слідство;

12) **обов'язковість рішень суду.** Судове рішення – це найважливіший акт здійснення правосуддя, яке ухвалюється судами іменем України. Ст.124 Конституції України, ст.403 КПК України та ст.14 ЦПК України встановлюють, що вирок, рішення, ухвала і постанова суду, що набрали законної сили, є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян, фізичними і юридичними особами на всій території України.

Держава забезпечує силою примусу виконання вимог суду і його рішень. Для виконання таких функцій у механізмі держави є спеціальні органи і посадові особи, до обов'язків яких входить виконання судових

рішень. Крім того, за невиконання судових рішень передбачена законом відповідальність.

2. Судова система України. Суди загальної юрисдикції

Судова система України являє собою сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації і діяльності та наділених повноваженнями здійснювати судову владу.

Відповідно до Конституції та Закону України „Про судоустрій України” судову систему України складають Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції.

Термін „юрисдикція” в перекладі з латинської означає – проголошувати право, повноваження давати правову оцінку суспільним явищам, роз’яснювати правові питання. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до ч.1 ст.125 Конституції система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Систему судів загальної юрисдикції становлять:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Законом України „Про судоустрій України” було передбачено функціонування Касаційного суду України, але рішенням Конституційного Суду України від 11 грудня 2003 р. це положення закону було визнане таким, що не відповідає Конституції України.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України, погодженому з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

Місцеві суди

Місцеві суди є основною ланкою у системі судів загальної юрисдикції. Це випливає перш за все з того, що суди саме цього рівня розглядають усі кримінальні, цивільні, господарські та адміністративні справи, за винятком тих, які віднесені чинним законодавством до компетенції інших судів.

Місцевими загальними судами в Україні, які розглядають цивільні та кримінальні справи є:

- 1) районні;
- 2) районні в містах;
- 3) міські й міськрайонні;
- 4) військові суди гарнізонів.

Місцевими господарськими судами є:

- 1) господарські суди Автономної Республіки Крим;
- 2) господарські суди областей;
- 3) господарські суди міст Києва і Севастополя.

Місцевими адміністративними судами є **окружні суди**, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України.

За своїм повноваженням місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності.

Апеляційні суди. Апеляційний суд України

Апеляційні суди – це суди другої ланки єдиної судової системи судів загальної юрисдикції. Вони є судами вищого рівня для місцевих судів і низовими стосовно Верховного Суду України. У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди.

Апеляційними загальними судами є:

апеляційні суди областей (у разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області);

апеляційні суди міст Києва та Севастополя;

Апеляційний суд Автономної Республіки Крим;

Військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України;

Апеляційний суд України.

Апеляційними спеціалізованими судами є:

- 1) апеляційні господарські суди;
- 2) апеляційні адміністративні суди.

Апеляційні спеціалізовані суди утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України. Суди другої ланки мають однакову компетенцію та рівні права щодо розгляду кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справ.

Апеляційні суди здійснюють такі повноваження:

- 1) розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;
- 2) розглядають по першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів);
- 3) ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;
- 4) надають методичну допомогу у застосуванні чинного законодавства місцевим судам;
- 5) здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

До складу апеляційного суду входять, як правило, обрані Верховною Радою України на посаду судді безстроково, голова суду та його заступники.

Відповідно до ст.25 Закону України „Про судоустрій України” Апеляційний суд України діє у складі:

- 1) судової палати у цивільних справах;
- 2) судової палати у кримінальних справах;
- 3) військової судової палати.

Апеляційний суд України розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку відповідно до вимог процесуального закону. Переважно це справи, які розглядалися обласними та військовими апеляційними судами як судами першої інстанції.

Вищі спеціалізовані суди України

Згідно з Законом України „Про судоустрій України” **вищими судовими органами спеціалізованих судів є:**

- 1) Вищий господарський суд України;
- 2) Вищий адміністративний суд України;
- 3) інші вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України в порядку, встановленому цим Законом.

У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за певною спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Вищий спеціалізований суд здійснює такі повноваження:

- 1) розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- 2) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- 3) надає методичну допомогу у застосуванні чинного законодавства судами нижчого рівня;
- 4) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд справ у вищому спеціалізованому суді здійснюється колегіально. У вищому спеціалізованому суді для вирішення організаційних питань діє президія, а для вирішення загальних питань у діяльності відповідних спеціалізованих судів – Пленум вищого спеціалізованого суду, який скликається не рідше двох разів на рік. Вищий спеціалізований суд має офіційний друкований орган „Вісник господарського судочинства”, у якому публікуються матеріали судової практики, діяльність вищого спеціалізованого суду і відповідних спеціалізованих судів та інші матеріали.

Верховний Суд України

Ст.125 Конституції України визначено, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Він здійснює правосуддя і забезпечує однакове застосування чинного законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

У складі Верховного Суду України діють:

- 1) судова палата у цивільних справах;
- 2) судова палата у кримінальних справах;
- 3) судова палата у господарських справах;
- 4) судова палата в адміністративних справах;
- 5) військова судова колегія.

Відповідно до ст.47 Закону України „Про судоустрій України”

Верховний Суд України здійснює такі повноваження:

- 1) розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом;
- 2) переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку;
- 3) у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов’язані з виключними обставинами;
- 4) дає судам роз’яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики;
- 5) дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину;
- 6) надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров’я;
- 7) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших

- правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України;
- 8) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, знайомиться у судах з практикою застосування чинного законодавства;
 - 9) у межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають з міжнародних договорів України;
 - 10) представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав;
 - 11) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд та перегляд справ, віднесених законом до підсудності Верховного Суду України, відбувається у судових палатах. Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України, який обирається Пленумом Верховного Суду України строком на п'ять років шляхом таємного голосування. Він не може бути обраний на цю посаду більш ніж на два строки підряд. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється указом Президента України. Для розв'язання внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія Верховного Суду України, а для вирішення питань, визначених Конституцією та Законом України „Про судоустрій України” діє Пленум Верховного Суду України, який є колегіальним органом і скликається в міру потреби, але не менш як один раз на три місяці.

Верховний Суд України знаходиться в місті Києві, має свій офіційний друкований орган – „Бюлетень Верховного Суду України”, в якому публікується вся інформація про здійснення правосуддя в Україні та організації і діяльності судової системи.

3. Конституційний Суд України

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Статус Конституційного Суду України, тобто порядок його формування, функціонування і компетенції визначається ст.ст.147-153 Конституції та Законом України „Про Конституційний Суд України”.

Головним завданням Конституційного Суду є гарантування забезпечення верховенства Конституції, як Основного Закону держави на всій території України.

Діяльність Конституційного Суду України базується на принципах:

- 1) верховенства права;
- 2) незалежності;
- 3) колегіальності;
- 4) рівноправності суддів;
- 5) гласності;
- 6) повного і всебічного розгляду справ;
- 7) обґрунтованості винесених ним рішень.

Конституційний Суд України не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні він не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних прав, не є апеляційною, касаційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

Конституційний Суд приймає рішення та дає висновки з таких питань:

- 1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів чи тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на обов'язковість;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади у порядку імпічменту, визначених ст.ст.111 і 151 Конституції України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційний Суд має повноваження не лише визнавати неконституційними закони і правові акти, але й анулювати їх, припиняти своїм рішенням їх дію. Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів, при цьому судді не мають права утримуватися від голосування.

Рішення та висновки Конституційного Суду України стосовно зазначених питань є обов'язковими до виконання на всій території України, остаточними та такими, що не можуть бути оскаржені.

До повноважень Конституційного Суду не належать питання законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

У Законі України „Про Конституційний Суд України” визначені форми звернення до Конституційного Суду. Такими зверненнями є конституційне подання та конституційне звернення.

Конституційне подання – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта або його окремих положень неконституційним, про визнання конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо додержання конституційності процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпічменту.

Суб’єктами права на конституційне подання з питань:

- 1) прийняття рішень Конституційним Судом про конституційність законів та інших правових актів є:
 - Президент України;
 - не менш як 45 народних депутатів України;
 - Верховний Суд України;
 - Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
 - Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
- 2) дачі висновків Конституційним Судом щодо відповідності Конституції України діючих міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, що вносяться у Верховну Раду для дачі згоди на їх обов’язковість є:
 - Президент України;
 - Кабінет Міністрів України;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента з посади у порядку імпічменту є:
 - Верховна Рада України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України є:
 - Президент України;
 - не менше як 45 народних депутатів України;
 - Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
 - Верховний Суд України;
 - Кабінет Міністрів України;
 - Органи державної влади;
 - Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
 - Органи місцевого самоврядування

Конституційне звернення – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи

захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне звернення є:

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни чи піддані;
- 3) особи без громадянства;
- 4) юридичні особи.

Строк провадження у справах за конституційним поданням та конституційним зверненням не повинен перевищувати відповідно трьох та шести місяців. Судді не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом. Конституційний Суд за результатами розгляду справ приймає рішення і висновки, які публікуються у „Віснику Конституційного Суду України” та інших офіційних виданнях України, і які рівною мірою є обов'язковими до виконання.

Формування складу Конституційного Суду відрізняється від формування інших судових органів. Згідно ч.1 ст.148 Конституції Конституційний Суд складається з 18 суддів, яких призначають по шість Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України.

Судею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Суддя Конституційного Суду України при вступі на посаду складає присягу, яка складається на засіданні Верховної Ради, за участю Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України, не пізніше як через місяць після призначення суддею Конституційного Суду України. Суддя Конституційного Суду України при виконанні своїх обов'язків на засіданні суду повинен бути одягнений у мантию та мати нагрудний знак.

У випадках припинення повноважень судді, призначеного Президентом України або Верховною Радою України, Президент або Верховна Рада у місячний термін призначають іншу особу на цю посаду, а обраного з'їздом суддів України – у тримісячний термін.

Необхідно зазначити, що основні положення норм розділу VIII Конституції України „Правосуддя” на суддів Конституційного Суду не поширюється, за деяким винятком. Так, згідно ст.149 Конституції України на суддів Конституційного Суду поширюються гарантії незалежності та недоторканості, підстави щодо звільнення з посади, передбачені ст.126 та вимоги щодо несумісності, визначені в ч.2 ст.127 Конституції України.

4. Правовий статус суддів

Судді та залучені для здійснення правосуддя представники народу (народні засідателі і присяжні) є носіями судової влади в Україні, які реально здійснюють правосуддя.

Судді є посадовими особами судової влади, які наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов’язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Правовий статус суддів визначається Конституцією України, Законами України „Про статус суддів”, „Про Конституційний Суд України”, „Про судоустрій України”, „Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”.

Статус суддів – це сукупність прав та обов’язків, закріплених чинним законодавством стосовно порядку обрання суддів, їх повноважень, гарантій їх діяльності та відповідальності.

Такий статус є єдиний для всіх суддів України, незалежно від того, у якому суді вони працюють. Єдність статусу суддів забезпечується і єдиними в цілому вимогами до кандидатів на посаду судді. Згідно ст.127 Конституції України на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як 10 років та володіє державною мовою.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та професійного рівня встановлюються законом. Так, відповідно до Закону України „Про статус суддів” вік кандидата судді місцевого суду повинен бути не менше 25 років, апеляційного і вищого спеціалізованого суду – 30 років, Верховного Суду України – 35 років, Конституційного Суду України – 40 років.

Стаж роботи кандидата за юридичною спеціальністю для суддів місцевих судів повинен бути 3 роки, апеляційних судів – 5 років, у тому числі

не менше 3 років на посаді судді; вищого спеціалізованого суду – відповідно 7 і 5 років; Верховного Суду України – 10 і 5 років; Конституційного Суду України – 10 років практичної, наукової чи викладацької роботи зі спеціальності.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний один від одного, від суддів вищого рівня та від будь-якого зовнішнього впливу. У своїй діяльності він зобов'язаний керуватися тільки законом. Через це, з одного боку, до суддів застосовують деякі обмеження. Згідно ст.127 Конституції України **суддя не має права:**

- 1) належати до політичних партій та профспілок;
- 2) брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- 3) мати представницький мандат;
- 4) обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- 5) виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

З іншого боку, незалежність суддів забезпечується за допомогою **правових гарантій** їхньої діяльності, до числа яких згідно ст.126 Конституції України належать:

- 1) **недоторканість суддів.** Без згоди Верховної Ради України суддя не може бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувачуваного вироку судом;
- 2) **відповідальність за неповагу до суду чи судді;**
- 3) **забезпечення особистої безпеки суддів і членів їх сімей.** Погроза або насильство щодо суддів, посягання на його життя карається як злочин;
- 4) **незмінюваність суддів.** Судді обіймають посаду безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та судів, які призначаються на посаду судді вперше.

Добір кандидатів на посаду судді здійснюється за результатами складання кваліфікаційного іспиту. Подання про призначення судді на посаду вносить Вища рада юстиції. Перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснює Президент України. Усі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково. Судді звільняються з посади органом, що його обрав або призначив на підставі вимог ст.126 Конституції України.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Принципи здійснення правосуддя в Україні.
2. Система судів загальної юрисдикції.
3. Правовий статус суддів України.

4. Статус Конституційного Суду України, його склад та повноваження.
5. Суб'єкти права та форми звернення до Конституційного Суду України.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: судова влада; правосуддя; судова система; судочинство; суддя; суди загальної юрисдикції; місцевий суд; апеляційний суд; спеціалізований суд; Верховний Суд України; Конституційний Суд України; конституційне подання; конституційне звернення.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати основні ознаки та принципи правосуддя в Україні.

Завдання 3. Скласти схему судів загальної юрисдикції.

Завдання 4. Назвати вимоги до кандидатів на посаду судді.

Завдання 5. Назвати склад Конституційного Суду України та порядок його формування.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю „правосуддя” та охарактеризуйте принципи здійснення правосуддя в Україні.
2. Охарактеризуйте систему судів загальної юрисдикції?
3. Які існують вимоги до кандидатів на суддівські посади?
4. Як здійснюється обрання та призначення суддів на посаду в Україні?
5. Охарактеризуйте статус Верховного Суду України в системі судів загальної юрисдикції.
6. Яка процедура формування Конституційного Суду України?
7. Які Ви знаєте форми звернення до Конституційного Суду України?
8. Які нормативно-правові акти регулюють діяльність судової гілки влади в Україні?

Література: 1,2,6,12,16,19,31,37,39,47,50,59,62-66,69-71,75,78,80,82, 85-89,91,92,97,98,102-106,109,113,119.

Тема 6. Конституційні засади діяльності правоохоронних та правозахисних органів України

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття, система і функції правоохоронних органів України.
2. Поняття, система і завдання органів прокуратури України.
3. Поняття та система органів внутрішніх справ України. Основні завдання і функції міліції.
4. Правозахисні органи України.

Конспект лекції до теми 6

1. Поняття, система і функції правоохоронних органів України

Однією з основних внутрішніх функцій держави є правоохоронна функція, яка полягає у забезпеченні конституційного порядку, національної безпеки, правового порядку та спрямована на охорону конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також відновлення порушених прав.

Правоохоронні функції вказують на участь того чи іншого компетентного органу в правоохоронній діяльності держави.

Правоохоронні органи – це державні органи, які спеціально уповноважені здійснювати контроль за неухильним додержанням законів та інших нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, здійснювати захист законних прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства і держави в цілому, а також застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

Характерними рисами правоохоронних органів є:

- 1) здійснення ними зазначених вище функцій, які в сукупності називають правоохоронною діяльністю;
- 2) наявність у них для виконання зазначених функцій відповідних державно-владних повноважень, зокрема можливості видавати правові акти (в основному індивідуального характеру), обов'язкові для виконання;
- 3) можливість безпосередньо застосувати різні заходи примусу (затримання особи, арешт, позбавлення волі тощо);
- 4) перебування їхньої діяльності під особливим державним контролем та наглядом, здійснення лише на основі закону й у встановленому ним порядку.

Правоохоронні органи зобов'язані виконувати дії, що мають упорядкувальне, контрольне та охоронне призначення.

Згідно ст.2 Закону України „Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів” **до системи правоохоронних органів належать:**

- 1) органи прокуратури;
- 2) органи внутрішніх справ;
- 3) органи служби безпеки;
- 4) митні органи;
- 5) органи охорони державного кордону;
- 6) органи й установи виконання покарань;
- 7) органи державної податкової служби;
- 8) органи державної контрольно-ревізійної служби;
- 9) органи рибної охорони;
- 10) органи державної лісової охорони;
- 11) інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Деякі правоохоронні органи мають спеціальний предмет діяльності. Так, у структурі служби безпеки, органів внутрішніх справ, органів з виконання покарань, податкової міліції є спеціалізовані підрозділи, яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність.

2. Поняття, система і завдання органів прокуратури України

Прокуратура України – це самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує всемірне утвердження верховенства закону, захист від неправомірних посягань на суспільний та державний лад, права і свободи людини.

Прокуратура займає особливе місце в системі державних органів України, вона не підпорядковується виконавчій або судовій владі, оскільки її діяльність є елементом системи стримувань і противаг між гілками влади. Правовою основою організації й діяльності органів прокуратури є розділ VII Конституції, Закон України „Про прокуратуру”, а також кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне законодавство та інші нормативно-правові акти.

Прокуратура України становить єдину централізовану систему органів, яка побудована відповідно до державного устрою і адміністративно-територіального поділу країни з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим і Генеральному прокурору України.

Поняття „прокурор” стосується: Генерального прокурора України та його заступників, старших помічників та помічників прокурора, прокурорів областей, районів, начальників управлінь та відділів.

Систему органів прокуратури складають:

- 1) Генеральна прокуратура України;
- 2) прокуратури Автономної Республіки Крим;
- 3) прокуратури областей та прирівняні до них прокуратури міст Києва і Севастополя;
- 4) військова прокуратура Військово-Морських Сил України і військові прокуратури регіонів;
- 5) міські, районні, міжрайонні і військові прокуратури гарнізонів;
- 6) спеціальні прокуратури (природоохоронні, транспортні, прокуратури з питань нагляду за додержанням кримінально-виконавчого законодавства та деякі інші).

У структурі всіх ланок прокуратури передбачені слідчі, які безпосередньо займаються розслідуванням злочинів.

На посади прокурорів і слідчих прокуратури можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту. Прокурором району може бути особа віком не молодша 25 років і зі стажем роботи в прокуратурі чи суді не менше 3 роки, прокурором області – відповідно не молодша 30 років і не менш 7 років.

Працівникам прокуратури залежно від посади та стажу роботи присвоюються класні чини, тобто спеціальне персональне звання прокурорського працівника як державного службовця.

Для працівників прокуратури встановлено 10 класних чинів:

- 1) державний радник юстиції України;
- 2) державний радник юстиції: 1-го класу, 2-го класу, 3-го класу;
- 3) старший радник юстиції;
- 4) радник юстиції;
- 5) молодший радник юстиції;
- 6) юрист 1-го класу, 2-го класу, 3-го класу.

Класні чини державного радника юстиції України, державного радника юстиції 1, 2 і 3-го класів присвоюються Президентом України, інші класні чини – Генеральним прокурором України.

Роботу прокуратур на території країни координує Генеральна прокуратура, яку очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокурору України, що має наслідком його відставку з посади. Строк повноважень Генерального прокурора України – 5 років.

Відповідно до ст.121 Конституції і ст.5 Закону України „Про прокуратуру” **на прокуратуру покладено такі функції:**

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;
- 5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

Здійснюючи нагляд за додержанням і застосуванням чинного законодавства прокурори при встановленні факту порушення закону наділені правом видавати наступні **акти прокурорського реагування:**

- 1) **протест прокурора** на правовий акт, який суперечить закону, заявляється до органу, який його видав або до вищестоящого органу. У такому порядку приноситься протест на незаконні рішення чи дії посадової особи;
- 2) **припис прокурора** про усунення порушень закону вноситься у письмовій формі органу чи посадовій особі, які допустили порушення, або вищестоящому органу чи посадовій особі, які правомочні усунути порушення;
- 3) **подання прокурора** з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють, вносяться у державний орган, громадську організацію або посадовій особі, які наділені повноваженнями усунути порушення закону, і підлягає невідкладному розгляду;
- 4) **постанова прокурора** про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або про порушення кримінальної справи вноситься щодо посадової особи або громадянина у разі порушення ними закону.

Акти прокурорського реагування повинні бути законними, обґрунтованими, вмотивованими, юридично грамотними, а також містити правову аргументацію та роз'яснення порядку оскарження. У цих актах обов'язково зазначається, ким і яке положення закону порушено, в чому полягає порушення та що і в який строк посадова особа або орган мають вжити для його усунення.

Отже, реагування органів прокуратури на порушення закону має відбуватися лише у передбачених законом формах.

3. Поняття та система органів внутрішніх справ України. Основні завдання і функції міліції

Органи внутрішніх справ (ОВС) – це правоохоронні органи державної виконавчої влади, які мають широкі повноваження для виконання завдань правоохоронної діяльності.

Видами правоохоронної діяльності є:

- 1) адміністративна;
- 2) оперативно-розшукова;
- 3) кримінально-процесуальна;
- 4) виконавча;
- 5) охоронна (на договірних засадах);
- 6) організаційно-правова.

Система органів внутрішніх справ складається з трьох ланок:

- 1) Міністерство внутрішніх справ України (МВС);
- 2) управління (головні управління) внутрішніх справ в Криму, областях, на транспорті, містах Києві і Севастополі;
- 3) міські (районні) відділи (управління) і лінійні відділи внутрішніх справ.

Органи внутрішніх справ підпорядковані Міністерству внутрішніх справ України, керівництво яким здійснює Міністр внутрішніх справ і якого на посаду призначає і звільняє з посади Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України.

Діяльність МВС – багатофункціональна, у ході якої вирішується широке коло питань. Залежно від напрямів діяльності в системі органів внутрішніх справ діють окремі служби, які взаємодіють між собою при вирішенні покладених на них завдань.

До основних служб ОВС належать:

- 1) міліція;
- 2) підрозділи досудового слідства (слідчі підрозділи, дізнання);
- 3) підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю;
- 4) внутрішні війська;
- 5) забезпечуючі служби;
- 6) навчальні заклади.

Важливою і найбільшою структурною одиницею органів внутрішніх справ є міліція.

Міліція в Україні – це державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Правовою основою діяльності міліції є Конституція, Закони України „Про міліцію”, „Про оперативно-розшукову діяльність”, „Про дорожній рух”, „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, „Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” та інші нормативно-правові акти.

Основними завданнями міліції є:

- 1) підтримання правового режиму в державі;
- 2) забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод і законних інтересів;
- 3) попередження і припинення правопорушень;
- 4) охорона і забезпечення громадського порядку;
- 5) виявлення, розслідування і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх учинили;
- 6) забезпечення безпеки дорожнього руху;
- 7) захист власності від злочинних посягань;
- 8) охорона особливих режимних об'єктів;
- 9) боротьба з корупцією та організованою злочинністю;
- 10) виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- 11) надання правової допомоги громадянам, підприємствам, організаціям, установам.

Для виконання вищезазначених завдань у структурі міліції створені наступні **структурні підрозділи:**

- 1) **кримінальна міліція.** Головне її завдання – боротьба зі злочинністю. До її складу входять підрозділи карного розшуку, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, служби боротьби з незаконним обігом наркотиків, служби боротьби з економічними злочинами тощо;
- 2) **міліція громадської безпеки.** Головне її завдання – охорона і забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, запобігання та припинення правопорушень. До її складу входять: адміністративна служба міліції (підрозділи охорони громадського порядку, паспортної, реєстраційної та міграційної роботи, дільничних інспекторів міліції тощо), Державна служба охорони;
- 3) **транспортна міліція.** Головне її завдання – боротьба зі злочинністю та забезпечення громадського порядку на залізничному, повітряному, морському і річковому транспорті. До її складу входять майже всі основні галузеві служби;

- 4) **міліція охорони.** Головне її завдання – забезпечення недоторканості власності, збереження цінностей, особистої безпеки фізичних осіб. Державна служба охорони є єдиним підрозділом міліції, який діє на засадах самофінансування за рахунок коштів, одержаних за виконання договорів про забезпечення особистої і майнової безпеки громадян та юридичних осіб;
- 5) **спеціальні підрозділи міліції.** Головне її завдання – забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи.

Крім того, в усіх обласних центрах країни для боротьби з організованою злочинністю, забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів та проведення спеціальних операцій створені підрозділи швидкого реагування „Беркут”.

У структурі державної служби охорони при МВС України для охорони та супроводження грошових коштів, цінних вантажів та паперів, охорони власності юридичних осіб та особистої безпеки фізичних осіб створено спеціальні підрозділи міліції „Титан”.

У структурі управлінь по боротьбі з організованою злочинністю в усіх областях для проведення антитерористичних операцій, ліквідації бандформувань, організованих злочинних угруповань, затримання озброєних злочинців, силової підтримки оперативного-розшукових заходів та слідчих дій створено підрозділ швидкого реагування „Сокіл”.

Законом України „Про міліцію” визначено **принципи, на яких будується діяльність міліції:**

- 1) законності;
- 2) гуманізму і поваги до особистості;
- 3) соціальної справедливості;
- 4) взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і населенням;
- 5) гласності;
- 6) невтручання в діяльність міліції з боку політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань.

Чинне законодавство надає право працівникам міліції в певних випадках застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю. Їх законні вимоги є обов'язковими для виконання громадянами та посадовими особами. Працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом і в його межах. Втручання у діяльність міліції тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством.

На службу в міліцію приймаються громадяни України, які за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я здатні виконувати обов'язки, покладені законом на працівника міліції. Особам, прийнятим на службу, присвоюється спеціальні звання міліції. Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, що раніше засуджувалися за вчинення злочину чи знаходяться під слідством.

Нагляд за додержанням законності в діяльності міліції здійснюють органи прокуратури.

4. Правозахисні органи України

Потреба в існуванні в Україні інститутів з правозахисної діяльності пояснюється цілою низкою взаємопов'язаних чинників.

По-перше, не зважаючи на те, що гарантування охорони прав громадян України стало одним із принципів правової системи та державного життя, державні органи часто-густо порушують конституційні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, і тому потрібен захист громадян.

По-друге, у зв'язку з тим, що забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави і тому дотримання міжнародних стандартів з прав людини стало одним з пріоритетів внутрішньої політики Української держави.

По-третє, правозахисні інститути є незалежними від державних органів і тому вони є доступними для всіх, хто потребує захисту своїх прав і свобод.

Предметом правозахисної діяльності є надання правової допомоги фізичним та юридичним особам, а також захист фізичних осіб від обвинувачення.

Правозахисні функції виконують як державні (Міністерство юстиції України та його органи на місцях), так і недержавні (адвокатура) органи.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Інститут Уповноваженого з прав людини, якого у розвинутих європейських країнах називають „омбудсменом”, формується у демократичних державах тоді, коли існуючі інститути захисту прав людини недостатньо ефективні, внаслідок чого і виникає потреба в додаткових механізмах їх захисту.

Цей інститут, поєднуючи в собі риси інституту держави й інституту громадського суспільства, погоджує інтереси між ними та пом'якшує

суперечності. Діяльність Уповноваженого з прав людини демократизує суспільство, розвиває правову свідомість громадян і безпосередньо спрямована на охорону прав і свобод людини, розширення обізнаності громадян про порушення органами влади, посадовими особами їх прав і свобод. Це діяльність водночас є і правозахисною, і правоохоронною.

Інститут Уповноваженого з прав людини виступає додатковим (субсидіарним) засобом захисту прав і свобод людини і в деякій мірі компенсує недоліки традиційних засобів захисту прав людини. Він виступає незаангажованим, деполітизованим інститутом, який безпосередньо приймає скарги від громадян.

Статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини регулюється ст.ст.55,85,101 Конституції та Законами України „Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”, „Про державну службу”.

Термін повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – 5 років. Він призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Уповноваженим з прав людини може бути призначений громадянин України, який останні 5 років проживає в Україні, на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та не має судимості за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку.

Він не може мати представницького мандата, бути членом будь-якої політичної партії, обіймати посаду та виконувати оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади або місцевого самоврядування, об'єднань громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності.

Уповноважений з прав людини користується правом недоторканості на весь час повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти нього може порушити тільки Генеральний прокурор України.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Для реалізації своїх функцій він наділений відповідною компетенцією.

Уповноважений з прав людини має право:

- 1) невідкладного прийому Головою Верховної Ради України, Президентом України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, їх посадовими та службовими особами;
- 2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії Генеральної прокуратури України та інших колегіальних органів;
- 3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції законів України та інших нормативно-правих актів, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, а також тлумачення Конституції України та законів України;
- 4) безпосередньо відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;
- 5) на ознайомлення з документами, в тому числі і таємними, та отримання їх копій в органах державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи, які знаходяться в судах;
- 6) вимагати від посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;
- 7) вимагати від посадових та службових осіб усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються у справі;
- 8) відвідувати у будь-який час тримання затриманих попереднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання;
- 9) звертатися до суду з заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через

свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

- 10) направляти у відповідні органи акти реагування у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;
- 11) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність тощо.

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує за письмовими зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства, народних депутатів та за власною ініціативою.

Формою реагування Уповноваженого з прав людини на факти порушення прав і свобод людини і громадянина є **акти реагування**:

- 1) конституційне подання Уповноваженого з прав людини;
- 2) подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Щорічно Уповноважений з прав людини представляє Верховній Раді України доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні суб'єктами, які своїми діями або бездіяльністю порушували права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в чинному законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі потреби він може представити і спеціальну доповідь з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, інститут Уповноваженого з прав людини є ефективним правозахисним органом, який відіграє істотну роль в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина в державі.

Органи юстиції України

Незважаючи на те, що діяльність органів юстиції України межує з виконанням правоохоронних дій (охорона прав; відновлення порушеного права або виконання покарань, захист конституційного порядку і національної безпеки; забезпечення стану законності), органи юстиції, безумовно займають впливове місце в системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина і традиційно належать до право-застосовних органів держави.

Систему органів юстиції становлять:

- 1) Міністерство юстиції України;
- 2) територіальні органи юстиції:
 - Головне управління юстиції Міністерства юстиції в Автономній Республіці Крим;
 - обласні, Київське та Севастопольське міські управління юстиції;
 - районні, районні у містах управління юстиції;
 - міські (міст обласного значення) управління юстиції;
- 3) державні підприємства, установи та організації, що належать до сфери управління Міністерства юстиції.

Основними напрямками діяльності органів юстиції є:

- 1) діяльність із забезпечення правосуддя;
- 2) діяльність з юридичної допомоги;
- 3) діяльність з виконання рішень (вироків), постанов судових органів.

Правову основу діяльності органів юстиції становлять Конституція, Закони України „Про виконавчу службу”, „Про нотаріат”, „Про органи реєстрації актів громадянського стану”, „Про виконавче впровадження” та інші нормативно-правові акти.

Міністерство юстиції України є центральним органом виконавчої влади, його очолює Міністр, якого призначає на посаду і звільняє з посади Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України.

Міністерство юстиції України забезпечує реалізацію державної правової політики, напрацьовує і готує пропозиції щодо проведення правової реформи, сприяє розвитку правової науки, готує проекти законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, відносин між громадянином і державною владою, конституційного устрою тощо. Чинне місце в його роботі належить державній реєстрації актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які набувають юридичної сили лише після їх реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Міністерство юстиції України здійснює роботу із систематизації законодавства України, готує пропозиції про його кодифікацію, веде Єдиний класифікатор галузей законодавства України, а також наділений правом офіційного видання збірників законодавства та кодексів України, роз'яснення чинного законодавства державним органам, підприємствам, установам, організаціям.

У складі Міністерства юстиції України створена Державна виконавча служба, яка здійснює своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), виконання яких покладене на

державних виконавців. Вимоги державного виконавця при виконанні ним посадових обов'язків обов'язкові для всіх органів, організацій, посадових осіб, громадян і юридичних осіб на території України. При міністерстві діє Уповноважений у справах додержання Конвенції про захист прав і основних свобод людини.

Завдання, покладені на Міністерство юстиції України, на регіональному рівні, мають реалізовувати територіальні (місцеві) органи юстиції.

До структури органів юстиції входять також органи нотаріату та реєстрації актів цивільного стану (РАЦС).

Нотаріат в Україні

В системі правозахисних органів важливе місце належить нотаріату.

Нотаріат в Україні – це система державних органів та посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм нотаріальної вірогідності (сили).

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція, Закон України „Про нотаріат” та інші нормативно-правові акти.

Діяльність нотаріату спрямована на охорону власності, прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, сприяння в зміцненні законності та запобігання правопорушень.

Основними принципами діяльності нотаріату є:

- 1) принцип законності;
- 2) принцип додержання таємниці виконуваних нотаріальних дій;
- 3) принцип додержання об'єктивної істини;
- 4) принцип національної мови нотаріального діловодства.

Систему нотаріальних органів становлять:

- 1) державні нотаріальні контори;
- 2) державні нотаріальні архіви;
- 3) приватні нотаріуси.

Міністерство юстиції України наділене правом відкривати і ліквідувати нотаріальні контори, а відповідні управління юстиції – приватну нотаріальну діяльність.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, пройшов стажування в державній нотаріальній конторі чи у приватного нотаріуса протягом шести місяців, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво на право займатися нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних, громадських підприємств та організацій, займатися підприємницькою і

посередницькою діяльністю, а також виконувати іншу оплачувану роботу, за винятком викладацької, наукової та творчої.

На нотаріусів покладається вчинення нотаріальних дій в Україні. Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однаково юридичну силу.

У тих населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчинюються уповноваженими посадовими особами виконавчих органів місцевих рад, а за кордоном – консульськими установами та дипломатичними представництвами України.

Крім того, до нотаріально засвідчених прирівнюються заповіти та доручення, засвідчені посадовими особами певних організацій за обставин, коли поблизу немає нотаріуса і разом з тим виникає потреба у вчиненні таких дій (головні лікарі закладів охорони здоров'я та їх заступники з медичної частини, капітани морських суден, начальники експедицій, командири військових частин та деякі інші особи).

Нотаріальні контори та посадові особи мають право вчинювати тільки ті нотаріальні дії, які віднесені законом до їх повноважень.

Державні нотаріальні контори згідно зі ст.34 Закону України „Про нотаріат” мають право вчиняти 21 нотаріальну дію, основними з яких є:

- 1) посвідчення угод;
- 2) прийняття мір до охорони спадкового майна;
- 3) видання свідоцтв про право на спадщину;
- 4) накладання заборони відчужень нерухомого майна;
- 5) засвідчення вірності копій документів та виписок з них.

Приватний нотаріус наділений правом вчинювати такі самі дії, як і державний нотаріус, за винятком видачі свідоцтва про право на спадщину та вжиття заходів до охорони спадкового майна.

Державні нотаріуси в державних нотаріальних архівах видають дублікати і засвідчують правильність копій і виписок з документів, що зберігаються в справах.

Нотаріальні та прирівняні до них дії, вчинені з порушенням встановлених ст. 9 вищезазначеного Закону правил, є недійсними. Відмова у вчиненні нотаріальної дії чи неправильне її вчинення можуть бути оскаржені в суді.

Адвокатура в Україні

Ст.59 Конституції передбачено, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Адвокатура – це добровільне професійне об’єднання юристів, яке покликане сприяти захисту прав і свобод людини і громадянина, представляти законні інтереси фізичних і юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу у випадках і в порядку, передбачених чинним законодавством України.

Правовою основою діяльності адвокатури є Конституція, Закон України „Про адвокатуру” та інші нормативно-правові акти і статuti адвокатських об’єднань.

Адвокатура здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за фахом юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Служби безпеки, органах державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість. Адвокат може мати помічника або кількох помічників з числа осіб, які мають вищу юридичну освіту.

Чинне законодавство передбачає різні форми здійснення адвокатської діяльності. Адвокат має право на індивідуальну адвокатську діяльність, може відкривати своє адвокатське бюро або об’єднуватися з іншими адвокатами в колегії, фірми, контори та інші адвокатські об’єднання. Такі об’єднання є юридичними особами і реєструються Міністерством юстиції України та діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності і гласності. Вищим рівнем професійного об’єднання адвокатів є Спілка адвокатів України

Адвокатська діяльність є різноплановою, основними видами цієї діяльності є:

- 1) захист громадян у процесі дізнання, попереднього слідства і розгляду справи в суді;
- 2) надання консультацій, довідок і роз’яснень з юридичних питань;
- 3) складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- 4) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у суді та інших державних органах;
- 5) правове забезпечення підприємницької діяльності.

Під час здійснення професійної діяльності адвокат має певні права і обов’язки. Він зобов’язаний неухильно додержуватись вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення.

Чинне законодавство встановлює певні механізми правового захисту адвокатської діяльності. Професійні права, честь, гідність адвоката захищаються законом, внаслідок чого заборонено втручатися в його діяльність, вимагання від адвоката, його помічника відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути допитані як свідки. Документи, пов'язані з виконанням адвокатського доручення, не підлягають огляду, розголошенню чи вилученню без його згоди. Забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції відповідного прокурора. Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу. Адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати їй застосуванням у зв'язку з наданням ним юридичної допомоги громадянам та юридичним особам. У всіх випадках кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

Адвокатська діяльність може бути припинена рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а видане свідоцтво анульоване у випадках:

- 1) засудження адвоката за вчинення злочину – після набрання вироком законної сили;
- 2) обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним;
- 3) втрати громадянства України;
- 4) грубого порушення вимог Закону України „Про адвокатуру”, інших законодавчих актів, присяги адвоката.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Система правоохоронних органів України.
2. Основні завдання та функції прокуратури України. Акти прокурорського реагування.
3. Міліція – основна служба органів внутрішніх справ України.
4. Органи державної податкової служби України.
5. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.
6. Органи юстиції України. Нотаріат.
7. Адвокатура України

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: правоохоронні органи; прокуратура; органи дізнання; органи внутрішніх справ; міліція; правозахисні органи; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; органи юстиції; нотаріат; нотаріус; адвокатура; адвокат.

Завдання 2. Скласти схему системи органів прокуратури України.

Завдання 3. Скласти схему структурних підрозділів міліції.

Завдання 4. Назвати основні права Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Завдання 5. Назвати основні види адвокатської діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення правоохоронних органів України.
2. Як здійснюється правоохоронна діяльність в Україні?
3. Що входить у систему правоохоронних органів України?
4. Які завдання покладаються на правоохоронні органи України?
5. На яких принципах будується діяльність прокуратури України?
6. З яких підрозділів складається міліція, і які вони виконують функції?
7. Які права надаються міліції?
8. Які Ви знаєте форми реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на факти порушення прав і свобод людини і громадянина?
9. Назвіть основні напрями діяльності органів юстиції України.
10. Які нотаріальні дії вчиняються органами нотаріату?
11. Назвіть види адвокатської діяльності в Україні?
12. Які правові гарантії надаються адвокатам в Україні?

Література: 1,2,9-11,13,15,16-18,22,24,39,59,70,71,75,78,80,81,83,85-88, 91,92,96,98,103-106,109,115,119.

Змістовий модуль III. Основні галузі права України

Тема 7. Основи цивільного права України

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття, принципи, функції і система цивільного права України.
2. Загальна характеристика цивільного законодавства. Цивільний кодекс України.
3. Цивільно-правові відносини.
4. Поняття і форми права власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав.
5. Зобов'язальне право. Цивільно-правові договори.
6. Спадкове право.

Конспект лекції до теми 7

1. Поняття, принципи, функції і система цивільного права України

У процесі своєї життєдіяльності особи вступають між собою в певні відносини, які регулюються нормами права. Цивільне право впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування.

Цивільне право – одна з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому.

Цивільне право – це галузь права, сукупність правових норм, що становлять основний зміст приватного права та регулюють особисті немайнові та майнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Цивільне право характеризується предметом і методом правового регулювання.

Предметом цивільного права як галузі права є сукупність відносин, що регулюються його нормами.

Цивільне право регулює широке коло різноманітних суспільних відносин, зокрема, такі групи відносин, як майнові відносини та особисті немайнові відносини.

Майнові відносини – це цивільно-правові відносини, які виникають між суб'єктами з приводу володіння, користування і розпорядження майном.

Майнові відносини за змістом поділяються на два види:

- 1) майнові відносини, пов'язані з належністю майна певним особам – це відносини власності (відображають існуючий розподіл матеріальних благ між конкретними особами, тобто закріплюють матеріальні блага за конкретним власником);
- 2) майнові відносини, пов'язані з переходом майна від одних осіб до інших – це відносини в галузі товарообігу (виникають на основі договорів купівлі-продажу, поставки, найму).

Особисті немайнові відносини виникають завдяки здійсненню особою її особистих прав та свобод щодо немайнових благ.

Особисті немайнові відносини поділяються на два види:

- 1) особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими (авторське право на твір);
- 2) особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими (захист честі, гідності й ділової репутації).

Цивільним правом регулюються вищезазначені відносини:

- 1) юридичних осіб між собою;
- 2) громадян між собою;
- 3) громадян з юридичними особами;
- 4) державою і фізичними або юридичними особами.

Учасниками цивільно-правових відносин можуть бути фізичні особи:

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни чи піддані;
- 3) особи без громадянства;

юридичні особи:

- 1) держава Україна;
- 2) Автономна Республіка Крим;
- 3) органи місцевого самоврядування;
- 4) іноземні держави;
- 5) інші суб'єкти публічного права (організації, підприємства, установи).

Однак наявність предмета правового регулювання є необхідною, проте не достатньою умовою віднесення певної сукупності правових норм до категорії правової галузі. Поряд з предметом, правова галузь повинна мати свій специфічний метод правового регулювання.

Поняття методу цивільно-правового регулювання охоплює сукупність прийомів і засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на майнові та

особисті немайнові відносини, що дістали відображення в цивільно-правових нормах.

Цивільно-правовий метод регулювання цивільних правовідносин характеризується такими ознаками:

- 1) **юридична рівність учасників, їх самостійність та незалежність.** Це означає, що учасники відповідних правовідносин наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків, а також вони не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності (владно-субординаційному підпорядкуванні);
- 2) **диспозитивність сторін.** Це означає, що учасники цивільно-правових відносин можуть діяти на власний розсуд повністю або частково, керуючись при цьому власними інтересами та метою;
- 3) **судове вирішення спорів.** Це означає, що будь-які неузгодженості між учасниками цивільних правовідносин вони в змозі вирішити в судовому порядку (через загальний, господарський чи третейський суд);
- 4) **майново-компенсаційний характер примусового впливу на правопорушника.** Це означає, що на учасника правовідносин, який не виконує своїх обов'язків, порушує права інших учасників цивільних правовідносин або створює перешкоди щодо їх нормальної реалізації, гарантується застосування обтяжливих, невігідних у майновому плані для порушника заходів захисту, які мають переважно майновий характер, що спрямований на відновлення порушеного права, охоронюваного законом інтересу чи блага потерпілого учасника.

З предметом і методом регулювання цивільно-правових відносин тісно пов'язані принципи цивільного права, які мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм.

У ст.3 Цивільного кодексу України (далі ЦК України) закріплено такі **цивільно-правові принципи:**

- 1) **неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини,** тобто ніхто не має права втручатися в особисте та сімейне життя фізичної особи без її згоди, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України;
- 2) **неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України,** тобто право власності в Україні є непорушним. Всі види власності мають рівний режим і рівно перебувають під охороною права і держави;

- 3) **свобода договору**, тобто сторони на власний розсуд у межах закону вирішують питання укладання договору та його змісту, керуючись при цьому власним інтересом;
- 4) **свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом**, тобто кожна особа вільна у виборі підприємницької діяльності, крім випадків, що передбачені законом;
- 5) **судовий захист цивільного права та інтересу**, тобто у разі порушення цивільного права чи інтересу кожній особі гарантується судовий захист;
- 6) **справедливість, добросовісність та розумність**, тобто встановлення нормами цивільного законодавства рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах.

Цивільне право виконує ряд функцій, властивих для нього як правового утворення, а саме:

- 1) **регулятивну**, яка полягає в тому, що цивільне право здійснює регулювання правовими нормами відносин, що належать до його предмета;
- 2) **охоронну**, яка полягає в тому, що забезпечує захист порушених суб'єктивних цивільних прав, шляхом їх відновлення чи еквівалентного відшкодування завданої шкоди;
- 3) **попереджувально-виховну**, яка полягає в застосуванні до правопорушника засобів цивільно-правового захисту, чим здійснює виховний вплив на його подальшу поведінку та запобігає подальшим правопорушенням з його боку;
- 4) **попереджувально-стимулюючу**, яка полягає в стимулюванні до правомірної поведінки інших осіб, а також запобігання здійсненню ними неправомірних діянь, внаслідок невідворотного застосування до правопорушників цивільно-правових санкцій.

Цивільне право як галузь права – це чітко структурована система, яка має зовнішню єдність та внутрішню диференціацію. **До системи цивільного права належать:**

- 1) **цивільно-правові норми**, тобто загальнообов'язкові, формально визначені, конкретні правила поведінки. Особливість цих правил поведінки полягає в тому, що переважна більшість цивільно-правових норм має диспозитивний характер, тобто дає особам можливість вибору варіантів поведінки. А це істотно впливає і на структуру цивільно-правової норми, адже такого її елементу, як санкція або немає, або він має більш універсальний характер, аніж в інших галузях права;

- 2) **цивільно-правові інститути**, тобто сукупність відокремлених, взаємопов'язаних цивільно-правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини;
- 3) **цивільно-правові підгалузі**, тобто сукупність інститутів, що регулюють суспільні відносини певного виду;

Викладена система цивільного права є структурою галузі цивільного права, окремі її інститути узгоджені й становлять єдину цілісність, яка ґрунтується на ЦК України.

Цивільне право складається з:

- 1) **Загальної частини**, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію на весь спектр цивільних правовідносин і стосуються джерел цивільного права, суб'єктів, об'єктів, змісту та підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав та їх захист тощо;
- 2) **Особливої частини**, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію лише на конкретні правовідносини.

2. Загальна характеристика цивільного законодавства. Цивільний кодекс України

Поняття цивільного законодавства тісно пов'язане з поняттям цивільного права як галузі права. Якщо цивільне право – це система цивільно-правових норм, то цивільне законодавство – це система нормативних актів, у яких дістали своє втілення цивільно-правові норми.

Цивільне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, які містять цивільно-правові норми.

Оснoву цивільного законодавства становить Конституція України. В її нормах закладені цивільно-правові засади регулювання відносин власності, особистих немайнових прав, відносин інтелектуальної власності, підприємницької діяльності тощо. Конституція наділена вищою юридичною силою і може бути застосована безпосередньо до врегулювання цивільно-правових відносин, оскільки є нормативно-правовим актом прямої дії.

Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року і який набрав чинності з 1 січня 2004 року. ЦК України є однією з форм кодифікації цивільного законодавства і являє собою єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано цивільно-правові норми. Він складається з шести книг, що охоплюють 90 глав, 1308 статей.

У книзі першій “Загальні положення” викладено основні положення щодо цивільного законодавства України, підстав виникнення прав, обов’язків та умов їх здійснення і захисту. Нормами цієї книги висвітлено також загальні положення про фізичну та юридичну особу, об’єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага). Окремі розділи присвячено участі держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах, а також правочинам, представництву, строкам та термінам.

Книга друга “Особисті немайнові права фізичної особи” регулює особисті немайнові права фізичної особи. Конституційні особисті права людини повністю перенесено до книги другої, зміст яких розширено і конкретизовано.

Нормами книги третьої “Право власності та інші речові права” врегульовано право власності та інші речові права, такі як право володіння та користування чужим майном, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, право користування чужою земельною ділянкою для забудови тощо.

Нормами книги четвертої “Право інтелектуальної власності” закріплені загальні положення про право інтелектуальної власності та відносини, пов’язані з правом інтелектуальної власності на конкретні об’єкти.

Книга п’ята “Зобов’язальне право” регулює відносини майнового обігу, зобов’язання його сторін, основних принципів виконання, припинення та забезпечення виконання зобов’язань, висвітлено загальні положення про договір. Найбільша частина книги присвячена окремим видам зобов’язань – договірним (купівля-продаж, рента, найом, підряд, комісія тощо) та недоговірним (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у майнових інтересах особи без її доручення тощо).

Книга шоста “Спадкове право” охоплює законодавче врегулювання відносин пов’язаних зі спадковим правом (спадкування за законом та за заповітом, виконання заповіту, спадковий договір тощо).

Окрім ЦК України актами цивільного законодавства є також інші кодекси і закони України, що видаються відповідно до Конституції та ЦК України (Сімейний кодекс України, Земельний кодекс України, Закони України “Про власність”, “Про заставу”, “Про цінні папери і фондову біржу” та інші).

Вперше ст.4 ЦК України закріпила, що у разі подання до Верховної Ради України проекту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК України, суб’єкт законодавчої ініціативи зобов’язаний подати і проект закону про внесення змін до ЦК України, які повинні розглядатись одночасно.

Джерелом цивільного права є і міжнародні договори, що регулюють цивільні відносини, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою

України. При цьому міжнародний договір має вищу юридичну силу, порівняно з законами України, тобто якщо в чинному міжнародному договорі містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, то відповідно до ст.10 ЦК України застосовуються правила відповідного міжнародного договору.

Елементами структури цивільного законодавства є також підзаконні нормативно-правові акти.

Для заповнення прогалін у чинному цивільному законодавстві правозастосовчими органами, у тому числі судами, при вирішенні цивільно-правових питань використовуються аналогії закону та аналогії права.

Аналогія закону може мати місце, якщо цивільні відносини не врегульовані ЦК України, іншими актами цивільного законодавства або договором, тоді вони регулюються правовими нормами ЦК України, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини. При застосуванні аналогії закону правозастосовчий орган у відповідному документі (наприклад, судовому рішенні) зобов'язаний вказати, що він застосовує аналогію закону, і зробити посилання на конкретну норму чинного закону.

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин (наприклад, через відсутність норм, що регулюють подібні відносини) застосовується аналогія права. Сутність аналогії права полягає в тому, що відповідний правозастосовчий орган при вирішенні питань повинен виходити із загальних засад, принципів і змісту чинного законодавства України, вимог справедливості, добросовісності та розумності.

Окрім цивільного законодавства до джерел цивільного права ЦК України вперше віднесений звичай, в тому числі звичай ділового обороту (ст.7 ЦК) та договір (ст.6 ЦК).

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі.

При укладанні договору законодавець дозволяє врегульовувати не лише відносини, які не врегульовано актами цивільного законодавства, а також і відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

3. Цивільно-правові відносини.

Цивільно-правові відносини – це особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, які є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, що виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Цивільно-правові відносини складаються з трьох основних елементів: суб'єктів, об'єктів і змісту.

Суб'єктами цивільно-правових відносин є фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в певні стосунки з приводу майна чи особистих немайнових прав. В окремих випадках суб'єктом зазначених відносин може бути держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. У цивільних правовідносинах завжди повинно бути не менше двох суб'єктів (дві сторони), тому що це відносини між особами.

Людина, як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою (ст.24 ЦК).

До фізичних осіб належить громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Для того, щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи повинні володіти **цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність та дієздатність.**

Цивільною правоздатністю називається здатність фізичної особи мати цивільні права і нести цивільні обов'язки.

Цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження і припиняється в момент її смерті. Цивільна правоздатність, як суспільно-правова якість, визнається за всіма громадянами України, які мають бути рівними перед законом. Вона закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і для кожного незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Кожен громадянин упродовж свого життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній.

Цивільною дієздатністю фізичної особи називається її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність в разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи. Виходячи з цього розрізняють декілька різновидів цивільної дієздатності:

- 1) часткова цивільна дієздатність (ст.31 ЦК);
- 2) неповна цивільна дієздатність (ст.32 ЦК);
- 3) повна цивільна дієздатність (ст.34 ЦК);
- 4) обмежена цивільна дієздатність (ст.36 ЦК);
- 5) недієздатність фізичної особи (ст.39 ЦК).

Часткова дієздатність характерна для фізичних осіб віком до 14 років (малолітня особа), які мають право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, що задовольняють їх потреби та стосується предмета, що має невисоку вартість і відповідає фізичному, духовому чи соціальному розвитку малолітнього. Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. За це відповідають її батьки (усиновителі) або опікуни.

Неповна цивільна дієздатність характеризується тим, що за фізичною особою, у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа), визнається право вчиняти не всі, а лише деякі дії передбачені законом. Вони мають право учиняти дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю заробітною платою або стипендією, здійснювати свої авторські або винахідницькі права на свої твори, винаходи, право вносити вклади до банківських та інших фінансових установ і розпоряджатися ними тощо. Неповнолітня особа відповідає за заподіяну нею шкоду, якщо вона має майно чи заробіток. Коли у неї цього немає, заподіяна нею шкода повинна бути відшкодована її батьками (усиновлювачами) або піклувальниками.

Повна цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати і здійснювати будь-які майнові та особисті немайнові права, брати на себе й виконувати будь-які обов'язки.

Повну цивільну дієздатність набуває фізична особа з досягненням повноліття, тобто з 18 років. Згідно з чинним законодавством у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатись підприємницькою діяльністю. Надання повної цивільної дієздатності проводиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи і за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі якщо такої згоди немає, за рішенням суду.

Обмежена цивільна дієздатність визначається судом щодо фізичних осіб, які страждають на психічний розлад здоров'я, що суттєво впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і тим

ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Вона може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, яка обмежена у дієздатності, за згодою піклувальника. Одержання заробітної плати, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюється піклувальником. В той самий час, піклувальник може письмово дозволити такій фізичній особі, яка обмежена у цивільній дієздатності, самостійно одержувати та розпоряджатися заробітком, пенсією, стипендією та іншими доходами. Особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, самостійно відповідає за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я чи недоумства нездатна усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над фізичною особою, яка визнана недієздатною, встановлюється опіка, що приводить до втрати нею можливості вчиняти будь-який правочин. За шкоду, заподіяну недієздатною фізичною особою, відповідають його опікун або заклад, який зобов'язаний здійснювати за нею нагляд. У разі видужання чи значного поліпшення психічного стану фізичної особи, яку визнано недієздатним, суд поновлює його в цивільній дієздатності.

Учасниками майнових і особистих немайнових відносин, що регулюються чинним цивільним законодавством, крім фізичних осіб, виступають різноманітні організації – державні, кооперативні, громадські, господарські товариства та інші організації. Але для того, щоб ці організації стали суб'єктами цивільних правовідносин, вони повинні бути юридичною особою.

Ознаки юридичної особи:

- 1) **організаційна єдність**, тобто юридична особа повинна мати певну структуру, яка характеризується наявністю системи соціальних взаємозв'язків членів юридичної особи та їх структурною і функціональною диференціацією (органи управління, структурні підрозділи), певну мету і завдання, які закріплені статутом або іншим установчим документом;
- 2) **реєстрація у встановленому законом порядку**, тобто юридична особа має бути легалізована державою, шляхом засвідчення факту її створення. Державна реєстрація юридичної особи здійснюється

на підставі Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” від 15 травня 2003 року. Юридична особа вважається створеною з моменту її державної реєстрації та внесення до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, і з цього часу вона може бути суб’єктом цивільних та інших відносин;

- 3) **наявність цивільної правоздатності та дієздатності**, тобто юридична особа повинна мати соціально-правову можливість бути визнаною учасником цивільних правовідносин;
- 4) **наявність майнової відокремленості**, тобто юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна колективу, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади та інших юридичних осіб і володіти ним за правом власності. Крім того, юридична особа повинна мати самостійні фінансові документи (баланс чи кошторис, рахунок у банку);
- 5) **самостійна майнова відповідальність за зобов’язаннями**, тобто юридична особа повинна нести самостійну відповідальність за зобов’язаннями всім своїм майном, якщо інше не встановлено законом;
- 6) **участь у цивільному обігу від власного імені**, тобто кожна юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить вказівку на її організаційно-правову форму та характер її діяльності. Юридична особа, крім повного, може мати скорочене найменування. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування;
- 7) **здатність бути позивачем і відповідачем у суді**, тобто юридична особа від свого імені має право бути учасником цивільного процесу, захищати свої права та відповідати за взяті на себе зобов’язання.

Отже ст.80 ЦК України встановлює, **що юридичною особою визнається організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.**

Цивільна правоздатність юридичної особи визначається характером і змістом її діяльності, що передбачена статутом або засновницьким договором між учасниками організації. При цьому, окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, юридична особа може здійснювати після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії).

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Цивільна дієздатність юридичної особи виникає одночасно з виникненням у неї цивільної правоздатності і здійснюється через систему органів юридичної особи або через своїх учасників. Юридична особа може мати як один орган (директор, президент), так і декілька одночасно (спостережна рада, правління, загальні збори). Зазначені органи можуть бути як колегіальними, так і одноособовими.

Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на:

- 1) **юридичних осіб приватного права** (створюються на підставі установчих документів);
- 2) **юридичних осіб публічного права** (створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування).

Порядок створення, організаційно-правові форми та правовий статус юридичних осіб приватного права встановлюються ЦК України, а порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією та законами України.

Юридична особа підлягає державній реєстрації органами юстиції у порядку, встановленому законом. До єдиного державного реєстру вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місце знаходження, органи управління, філії та представництва, предмет діяльності товариства чи мета установи, а також інші відомості, встановлені законом.

Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, передбачених законом.

Види юридичних осіб:

- 1) залежно від форм власності розрізняють **приватні, комунальні і державні** юридичні особи;
- 2) залежно від характеру діяльності розрізняють **комерційні і некомерційні**. Комерційними є суб'єкти підприємницької діяльності, ціль якої прибуток (підприємства, господарчі товариства). Некомерційними юридичними особами є об'єднання громадян, благодійні організації, органи державної влади і місцевого самоврядування;
- 3) залежно від складу установчих документів розрізняють: **договірні, статутні, договірно-статутні** юридичні особи, що діють на підставі Положення.

Діяльність юридичної особи може бути припинено в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення) чи ліквідації юридичної особи. Загальні засади припинення юридичної особи визначаються ст.ст.104-112 ЦК України.

Для припинення юридичної особи передбачено чітку процедуру. **Першим етапом є прийняття рішення про припинення**, яке можуть приймати учасники юридичної особи, суд або відповідний орган. Вказані особи зобов'язані негайно письмово повідомити про це орган, що здійснює державну реєстрацію, який вносить до єдиного державного реєстру відомості про те, що юридична особа перебуває у процесі припинення діяльності. **Другим етапом є призначення** зазначеними органами за погодженням з органом, який здійснює державну реєстрацію, **комісії з припинення юридичної особи** та встановлення порядку і строків припинення юридичної особи. З моменту призначення комісії до неї переходять повноваження щодо управління справами юридичної особи. Вона виступає в суді від імені юридичної особи, публікує у засобах масової інформації повідомлення про припинення юридичної особи та про порядок і строк заявлення кредитором вимог до неї. **Третім етапом є внесення до єдиного державного реєстру запису про припинення юридичної особи**. І саме з цього моменту юридична особа є такою, діяльність якої припинено.

Об'єктами цивільних правовідносин стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту. Отже під **об'єктом цивільно-правових відносин розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають між собою в зазначені правові відносини**. Основним критерієм даного об'єкта є його оборотоздатність, тобто можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином.

До об'єктів цивільних правовідносин відносять:

- 1) **речі**, тобто предмети матеріального світу, що здатні задовольняти певні потреби людей, і щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Вони складають матеріальну основу життєдіяльності суспільства;
- 2) **гроші, валютні цінності та цінні папери**;
- 3) **дії та послуги**, які виникають з договорів чи іншого юридичного факту;
- 4) **результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація**;
- 5) **особисті немайнові блага**, до яких належать життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, ділова репутація, свобода та особиста недоторканність, безпека людини.

Змістом цивільно-правових відносин є цивільні суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів таких відносин.

Право, що належить конкретній особі, називається **суб'єктивним цивільним правом**, а відповідний цьому праву обов'язок іншої особи – **суб'єктивним цивільним обов'язком**. Здійснення суб'єктивного цивільного права – це реалізація його змісту через вчинення уповноваженої особи дій, що визначають можливість певної поведінки. Особа здійснює своє цивільне право вільно, на власний розсуд як особисто, так і через інших осіб-представників. Цивільний обов'язок має виконуватися в межах, встановлених договором або актами цивільного законодавства, забезпечуватися відповідними засобами заохочення та застосування санкцій.

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Розрізняють дві основні форми захисту – юрисдикційну та неюрисдикційну. До юрисдикційної форми захисту відносять діяльність уповноважених державою органів – суд, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування та нотаріусів. Так, згідно ст.16 ЦК України особа може звернутися до суду з позовами про:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 8) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 9) визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Неюрисдикційна форма захисту цивільних прав полягає в особливих діях громадян і організацій, що здійснюється ними самостійно, без звернення до державних та інших компетентних органів. Ст.19 ЦК України розкриває поняття та форми самозахисту цивільних прав.

4. Поняття і форми права власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав

Однією з фундаментальних підгалузей цивільного права є **речове право**, тобто сукупність правових норм, які забезпечують задоволення інтересів особи шляхом безпосереднього впливу на річ, що перебуває у сфері її панування.

У системі речового права право власності є одним із основних інститутів. Його значення обумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Поняття права власності відображено у ст. 316 ЦК України: **”Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.”**

Характерною ознакою права власності є те, що воно існує само по собі незалежно від відносин між особами. Окрім ЦК України додаткове регулювання відносин власності здійснюється Законом України “Про власність” від 7 лютого 1991 року.

Право власності – це приватне право, але воно має забезпечувати і публічний інтерес, і тому має свої межі. Згідно ст.41 Конституції, ст.319 ЦК України власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Розрізняють право власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні.

Право власності в об'єктивному значенні – це сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном.

Право власності в суб'єктивному значенні – це закріплення в нормах права можливості конкретного власника володіти, користуватися і розпоряджатися майном.

Зміст права власності згідно зі ст.317 ЦК України складаються з трьох правомочностей власника:

- 1) **права володіння** – це юридично закріплена можливість фактичного господарського панування власника над річчю (майном). Володіння може бути законним та незаконним, але “право володіння” завжди є тільки законним;
- 2) **право користування** – це юридично забезпечена можливість вилучення з речі (майна) корисних властивостей, шляхом її використання. Користування може здійснюватися шляхом

вчинення фактичних дій, а також шляхом вчинення юридичних дій;

- 3) **право розпоряджання** – це юридично забезпечена можливість визначити фактичну і юридичну долю речі (майна). Визначення фактичної долі речі полягає в зміні її фізичної сутності, аж до повного знищення. Юридична доля речі може бути визначена шляхом передачі права власності іншій особі або шляхом відмови від права на річ.

Усі зазначені повноваження в своїй сукупності становлять “тріаду” повноважень власника. При цьому, законодавець гарантує непорушність та неможливість безпідставного позбавлення чи обмеження права власності.

На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна. Власник має не тільки право власності, а й несе певні обов’язки. Зокрема, він зобов’язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом. Він також несе ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження майна, якщо інше не встановлено договором або законом.

В Україні існують такі **форми власності**:

- 1) **власність Українського народу**, тобто земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;
- 2) **приватна власність**, тобто майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної чи юридичної особи (житлові будинки, транспортні засоби та інше майно споживчого й виробничого призначення);
- 3) **державна власність**, тобто майно, в тому числі грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій (єдина енергетична система, системи зв’язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету);
- 4) **комунальна власність**, тобто майно, що належить територіальній громаді села, селища, міста і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території.

ЦК України називає суб’єктів права власності в Україні, до яких відносяться:

- 1) український народ, який здійснює свої права власника через референдум, Верховну Раду України, місцеві ради;
- 2) фізичні особи – громадяни України, а також іноземні громадяни і особи без громадянства, які користуються однаковими з громадянами України майновими й особистими немайновими правами за винятками, встановленими у законі;

- 3) юридичні особи – вітчизняні, іноземні, спільні, вітчизняні з іноземними інвестиціями тощо;
 - 4) держава Україна, яка здійснює свої права власника через органи державної влади;
 - 5) Автономна Республіка Крим;
 - 6) територіальні громади села, селища, міста;
 - 7) іноземні держави та інші учасники цивільних відносин.
- Усі суб'єкти права власності є рівні перед законом.

Конституція України встановила принцип непорушності (недоторканості) приватної власності, сутність якого полягає в тому, що ніхто не може бути протиправно позбавлений прав власності. На захист права власності спрямовані норми не тільки цивільного права, а й інших галузей права, зокрема, кримінального, адміністративного, трудового, сімейного, житлового тощо.

Забезпечуючи охорону та захист відносин власності в Україні, цивільне право вирішує декілька завдань. По-перше, право забезпечує стабільність відносин власності у суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання відносин власності. По-друге, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, які є винними у таких порушеннях. Таким чином **під цивільно-правовим захистом права власності розуміється сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку зі зробленими проти цих прав порушеннями і спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів їхніх власників.**

Цивільне законодавство забезпечує громадянам та іншим власникам рівні умови захисту права власності. Захист, як правило, здійснюється судом, господарським або третейським, шляхом подання позову, які поділяються на речово-правові та зобов'язально - правові.

До речово-правових позовів відносять:

- 1) **віндикаційний позов**, тобто витребування власником свого майна з чужого незаконного володіння;
- 2) **негаторний позов**, тобто вимога власника до третіх осіб, про усунення перешкод у здійсненні правомочностей користування та розпорядження майном;
- 3) **позов про визнання права власності**, тобто позадоговірна вимога власника майна про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Щодо зобов'язально-правових способів захисту права власності, то вони, здебільшого, засновані на договорах, але можуть бути пов'язані з позадоговірним зобов'язанням. До них відносять позови про відшкодування збитків; про повернення речей, відданих у користування за договором і таке інше.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права і повернення його майна з чужого незаконного володіння протягом трирічної позовної давності.

5. Зобов'язальне право. Цивільно-правові договори

Зобов'язальне право – це підгалузь права, сукупність правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юридичних і фізичних осіб.

Цивільні зобов'язання є найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин. **Зобов'язання складається з суб'єктів, об'єктів і змісту.**

У зобов'язанні, як і в будь-якому іншому цивільному правовідношенні, беруть участь не менше двох осіб, які іменуються його суб'єктами. Згідно ст.509 ЦК України **суб'єктами зобов'язання є кредитор**, тобто сторона, яка має право вимагати від другої сторони виконання якоїсь дії або утримання від неї, і **боржник**, тобто сторона, яка зобов'язана виконати вимогу кредитора. **Об'єкти зобов'язань – це відповідні дії, на реалізацію яких спрямовано права та обов'язки суб'єктів. Зміст зобов'язання складають права та обов'язки сторін.**

Зобов'язально-правові відносини, як правило, встановлюються на певний, конкретно визначений строк. Підставою виникнення зобов'язання є передбачені законом юридичні факти.

Зобов'язання виникають з таких підстав:

- 1) **за договорами** (договірні зобов'язання) та іншими правочинами;
- 2) **безпосередньо з акту цивільного законодавства** (акту органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, рішення суду);
- 3) **настання або ненастання певної події** (охорона і рятування суспільного майна від небезпеки, знахідка, скарб, заподіяння шкоди іншій особі).

Зобов'язання є правовідносинами, тому вони охороняються засобами примусового характеру, до яких можна віднести так звані загальні міри, що застосовуються у всіх випадках, за винятком тих, що виключені законом, договором або характером встановлених відносин та так звані спеціальні забезпечувальні міри, що застосовуються лише для забезпечення тих зобов'язань, для яких вони безпосередньо встановлені законом або договором. Останні називаються способами (видами) забезпечення виконання зобов'язань.

Забезпечення виконання зобов'язань – це традиційний інститут цивільного права і відповідно до ст.546 ЦК України може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком.

Правовий зв'язок, що існує між суб'єктами зобов'язань, ніколи не може бути довічним. Тобто виникають ситуації, коли права й обов'язки, що пов'язували учасників того чи іншого зобов'язального правовідношення, перестають існувати і, як наслідок, правовий зв'язок між цими учасниками, що існував раніше, також втрачається.

Зобов'язання припиняється частково або в повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом. **Зобов'язання припиняється:**

- 1) якщо виконання проведено належним чином;
- 2) за домовленістю сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, майна тощо);
- 3) при зарахуванні зустрічних однорідних вимог;
- 4) внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від зобов'язання;
- 5) поєднання боржника та кредитора в одній особі;
- 6) за неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає;
- 7) зі смертю особи боржника або кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з їх особою;
- 8) з ліквідацією юридичної особи-боржника чи кредитора.

Договір – одна з центральних категорій цивільного права. Згідно ст.626 ЦК України **договір – це домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.**

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірною дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним за дотриманням таких умов:

- 1) законної дії;
- 2) волевиявлення сторін;
- 3) дотримання встановленої законом форми договору;
- 4) право та дієздатності сторін.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить закону.

Змістом будь-якого договору є права та обов'язки сторін, установлені ним. Відповідно до ст. 638 ЦК України договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною.

Класифікація договорів:

залежно від розподілу обов'язків між сторонами договори поділяються на односторонні та двосторонні. В односторонньому договорі одну сторону наділено лише правом вимоги, а іншу – лише обов'язком задовольнити цю вимогу. У двосторонньому договорі, яких у цивільному праві переважна більшість, обидві сторони наділено взаємними правами та обов'язками. Договори, в яких беруть участь більше ніж дві сторони, що наділені взаємними правами та обов'язками є багатосторонніми;

залежно від наявності зустрічного відшкодування договори поділяються на відплатні та безоплатні. До відплатних належать договори, в яких одна сторона за виконання нею обов'язку повинна отримати відповідне відшкодування. Договір вважається відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає з суті договору. Безоплатним визнається договір, за яким майнового відшкодування або іншого зустрічного надання за виконане зобов'язання не передбачено (договір дарування);

залежно від моменту виникнення договору договори поділяються на реальні та консенсуальні. Реальними є договори, які набувають юридичного значення з моменту фактичного здійснення певних дій, тобто передача контрагенту певного майна, грошей. Консенсуальними є договори, що набувають сили з моменту досягнення сторонами згоди. Більшість цивільно-правових договорів є консенсуальними;

залежно від юридичної спрямованості договори поділяють на основні та попередні. Основними вважають договори, які

безпосередньо спрямовані на виникнення прав та обов'язків між учасниками конкретного договору. Ст.635 ЦК України вперше дало визначення поняття попереднього договору. Попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором;

залежно від наявності волі осіб на укладання договору договори поділяються на договори, що укладені на користь контрагентів, та договори, що укладені на користь третьої особи. Переважна більшість договорів укладається на користь контрагентів. Договором на користь третьої особи є договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь не контрагента за договором, а третьої особи, яка встановлена або не встановлена законом;

залежно від способу укладання договори поділяються на взаємопогоджені та приєднання. У взаємопогоджених договорах враховується воля обох контрагентів, а у договорах приєднання в формулюванні умов договору бере участь тільки одна сторона, а інша може або прийняти ці умови в цілому, або ні. Сформульовані цією однією стороною умови вказують у формулярах або інших стандартних формах.

За формою договори можуть бути усними та письмовими. Усна форма договору виконується при здійсненні усних домовленостей сторін (усно укладається договір купівлі-продажу рухомої речі).

Письмова форма договору поділяється на:

- 1) **просту письмову форму**, яка застосовується у разі укладання договорів між юридичними особами, між фізичною та юридичною особами, крім договорів, що виконуються під час їх укладення;
- 2) **нотаріально засвідчену письмову форму**, яка обов'язкова у випадках, передбачених законом (договір купівлі-продажу житлового будинку).

За невиконання або неналежне виконання зобов'язання відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства настає **цивільно-правова відповідальність**, лише при наявності певних умов:

- 1) вини;
- 2) протиправності дії (бездіяльності);
- 3) наявності шкоди (майнової, моральної);
- 4) причинного зв'язку між протиправною дією і шкодою.

Різновидами цивільно-правової відповідальності є:

- 1) **договірна та позадоговірна.** Договірна відповідальність настає в разі порушення договору. Позадоговірна відповідальність настає у випадках вчинення шкоди чужому здоров'ю чи майну, коли між заподіювачем шкоди і потерпілим цивільно-правового договору не було;
- 2) **часткова та солідарна.** За часткової відповідальності кожна із зобов'язальних осіб несе відповідальність тільки у своїй частці. За солідарної відповідальності кредитор має право звернути стягнення на майно всіх боржників, частини їх або одного з них;
- 3) **основна та субсидіарна (додаткова).** Субсидіарна відповідальність має місце за наявності крім основного боржника ще й додаткового. У разі неможливості відшкодування збитків основним боржником до відповідальності притягається додатковий.

6. Спадкове право

Спадкове право – це інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із спадкуванням.

Відповідно до ст.1216 ЦК України **спадкування** – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Суб'єктами спадкових правовідносин є спадкодавець та спадкоємець.

Спадкодавець – це фізична особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб.

Спадкодавцем не можуть бути юридичні особи.

Спадкоємці – це особи, які вказані у заповіті або у законі й до яких переходять цивільні права і обов'язки спадкодавця.

Спадкоємство виникає у випадку смерті громадянина чи оголошення його померлим у судовому порядку. Спадкоємцями можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, у тому числі держава. Спадкоємцями можуть бути особи, що були в живих на час смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за його життя і народженні після його смерті.

Не мають права бути спадкоємцями:

- 1) особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;

- 2) після смерті дітей батьки, які на момент відкриття спадщини були позбавлені батьківських прав відносно них;
- 3) батьки та повнолітні діти, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо це встановлено судом.

Спадщина – це сукупність майнових та деяких особистих немайнових прав та обов'язків, що переходять у порядку спадкування від спадкодавця до спадкоємців.

Спадщина складається з прав і обов'язків спадкодавця. Якщо спадкоємець приймає спадщину, то й приймає всі права і обов'язки по ній. Право спадкоємця – прийняти таку спадщину або відмовитись від неї. Спадкоємцям, які прийняли належну їм за заповітом чи законом спадщину, державна нотаріальна контора за місцем відкриття спадщини видає свідоцтво про право на спадщину. Свідоцтво про право на спадщину видається після закінчення шестимісячного терміну із часу відкриття спадщини.

Право на спадкування виникає в день відкриття спадщини. **Відкриття спадщини** – це настання певних обставин (смерть особи або оголошення особи померлою), за яких у відповідних осіб виникає право спадкоємства. **Часом відкриття спадщини** є день смерті особи або день, з якого її оголошено померлою. Встановлення часу відкриття спадщини має важливе значення, бо на час відкриття спадщини визначається коло спадкоємців, склад спадкового майна. **Місцем відкриття спадщини** є останнє місце проживання спадкодавця. Місце відкриття спадщини може не збігатися з місцем смерті.

Нормами цивільного законодавства встановлюються два види спадкування – за законом і за заповітом. Можливе одночасне спадкування і за заповітом, і за законом (частина майна спадкодавцем заповідана, а інша частина успадковується за законом).

Спадкування за законом має місце у таких випадках:

- 1) якщо спадкодавець не залишив заповіту;
- 2) заповіт визнано недійсним;
- 3) спадкоємці, які вказані у заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовились її прийняти.

Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Згідно ст.ст.1261-1265 ЦК України **встановлено п'ять черг спадкоємців:**

Перша черга:

діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті;
подружжя (чоловік або дружина);
батьки.

Друга черга:

- рідні брати та сестри спадкодавця;
- його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

Третя черга:

- рідні дядько та тітка спадкодавця.

Четверта черга:

- особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як 5 років до часу відкриття спадщини.

П'ята черга:

- інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення;
- утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як 5 років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

У межах однієї черги спадкування розмір частки у спадщини кожного з спадкоємців за законом є однаковим, тобто частки є рівними.

Спадкування за заповітом має місце тоді, коли спадкодавець при житті розпоряджається своїм майном так, що воно після його смерті переходить до тих осіб, які визначені в заповіті.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, зроблене у встановленому законом порядку і формі.

До заповіту, який є одностороннім правочином, встановлюються такі самі умови його дійсності, як до будь-якого договору, а саме:

- 1) заповіт має бути складений тільки дієздатною особою;
- 2) заповіт повинен бути складений у формі, що визначена законом;
- 3) зміст заповіту має відповідати вимогам чинного законодавства.

Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем і посвідчений нотаріусом або уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування, якщо у населеному пункті немає нотаріуса. До нотаріального посвідчення прирівнюється посвідчення заповіту капітаном судна, начальником експедиції, командиром військової частини, головним лікарем закладу охорони здоров'я тощо.

ЦК України проголошує **принципи свободи заповіту**, відповідно до якого заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних та родинних відносин. Крім того, він може без зазначення будь-яких причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування.

Але свобода заповіту має певні межі: не можна позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Це неповнолітні та працездатні діти спадкодавця, працездатна вдова (вдівець) та працездатні батьки. Вони спадкують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Обов'язкова частка в спадщині є певною соціальною гарантією для осіб, які не можуть забезпечувати самостійне існування.

Заповідач може в будь-який час змінити, скасувати або написати новий заповіт.

Чинне цивільне законодавство закріплює новий різновид заповіту – **заповіт подружжя**. Відповідно до ст.1243 ЦК України подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності. У разі складання спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до того, хто його пережив. Отже, спадщина в цьому разі не відкривається і у спадкоємців не виникає право на спадкування. Лише у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування мають особи, зазначені подружжям у заповіті. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя.

Одним з основних положень спадкового права є таємниця заповіту. Тому нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту. Для більш повного і всебічного захисту інтересів заповідача і збереження таємниці заповіту передбачається можливість складання **секретного заповіту**, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Даний заповіт оголошується нотаріусом лише після смерті заповідача і відкриття спадщини у присутності заінтересованих осіб та двох свідків.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин.
2. Підстави і види цивільно-правової відповідальності.
3. Право власності в Україні та її форми.
4. Підстави виникнення та припинення зобов'язань.
5. Види цивільно-правових договорів.
6. Спадкування за законом і за заповітом.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: цивільне право; цивільно-правові відносини; майнові та особисті немайнові відносини; суб'єкти цивільних правовідносин; об'єкти цивільних правовідносин; цивільна правосуб'єктність; цивільна правоздатність; цивільна дієздатність; право власності; право приватної власності; право державної власності; право комунальної власності; право спільної власності; зобов'язальне право; суб'єкти зобов'язань; об'єкти зобов'язань; цивільно-правовий договір; цивільно-правова відповідальність; спадкове право; спадкодавець; спадкоємець; спадщина; спадкування за законом; спадкування за заповітом.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати різновиди цивільної дієздатності.

Завдання 3. Назвати ознаки юридичної особи.

Завдання 4. Використовуючи Цивільний кодекс України, скласти схему форм власності в Україні.

Завдання 5. Скласти схему видів договорів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику Цивільного кодексу України.
2. Дайте визначення поняття „цивільного права”, „майнових та особистих немайнових відносин”.
3. Охарактеризуйте суб'єкти і об'єкти цивільних правовідносин.
4. Що таке „фізична особа”?
5. Що таке „юридична особа”?
6. Який порядок виникнення та припинення діяльності юридичних осіб в Україні?
7. Що таке право власності і які форми власності існують в Україні?

8. Дайте визначення зобов'язальному праву та охарактеризуйте його систему.
9. Які форми і види цивільно-правових договорів Ви знаєте?
10. У чому полягає цивільно-правова відповідальність?
11. Розкрийте поняття „спадкування за законом”, „спадкування за заповітом”.

Література: 1,2,5,32,44,54,55,59,69,70,71,75,86-88,91,92,116-119.

Тема 8. Основи сімейного права України

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття та принципи сімейного права України. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Сім'я за сімейним законодавством.
2. Порядок укладення та припинення шлюбу.
3. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя.
4. Права та обов'язки батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав.
5. Опіка та піклування. Патронат.

Конспект лекції до теми 8

1. Поняття та принципи сімейного права України. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Сім'я за сімейним законодавством

Сімейне право – це галузь права, сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

Чинним законодавством України передбачені такі принципи сімейного права:

- 1) рівноправність громадян у сімейних відносинах;
- 2) рівноправність чоловіка і жінки у сімейних відносинах;
- 3) одношлюбство (моногамія);
- 4) свобода і добровільність вступу до шлюбу;
- 5) свобода в розірванні шлюбу;
- 6) державна турбота про материнство і дитинство, охорона їх інтересів, заохочення материнства;
- 7) взаємна турбота членів сім'ї один про одного.

Регулювання сімейних відносин здійснюється з метою:

- 1) зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- 2) утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- 3) побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- 4) забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Джерелами сімейного права є Конституція, Сімейний кодекс та інші нормативно-правові акти України. Частиною національного сімейного законодавства є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Основним нормативно-правовим актом у цій галузі є Сімейний кодекс України (далі СК України), який був прийнятий 10 січня 2002 року і набрав чинності 1 січня 2004 року. Сімейний кодекс надзвичайно важливий законодавчий акт. У суспільстві немає людини, якої б не торкнулися його норми. Сімейний кодекс – це той закон, який надійно захищає новонароджене дитя, забезпечує людині можливість реалізації природних прав на шлюб, на сім'ю, на материнство та батьківство, на особисте виховання своїх дітей, на спільне проживання з ними, а також сприяє виконанню сім'єю різноманітних соціальних функцій.

СК України складається з 7 розділів, 292 статей і має таку структуру:

Розділ I. «Загальні положення» визначає поняття сім'ї, регулювання сімейних відносин, здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав та інтересів;

Розділ II. «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» визначає умови і порядок укладання шлюбу, особисті немайнові права і обов'язки подружжя, право власності подружжя, права і обов'язки подружжя зі взаємного утримання, шлюбний договір, порядок припинення шлюбу;

Розділ III. «Права та обов'язки матері, батька і дитини» передбачає підстави виникнення прав і обов'язків батьків і дітей, особисті немайнові права батьків і дітей, права батьків і дітей на майно, обов'язки батьків і дітей із взаємного утримання (аліментні обов'язки);

Розділ IV. «Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає порядок усиновлення, порядок встановлення опіки і піклування, права й обов'язки опікунів і піклувальників, патронат над дітьми;

Розділ V. «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» визначає особисті немайнові права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів, обов'язки по утриманню інших членів сім'ї та родичів;

Розділ VI. «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні» визначає порядок укладання і розірвання шлюбів громадян України з іноземцями й іноземців в Україні, порядок міжнародного усиновлення;

Розділ VII. «Прикінцеві положення» визначає, що цей Кодекс набирає чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України, а також про припинення чинності Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 року й інших законів, які суперечать СК України.

СК України не має зворотньої сили. Це означає, що він не може поширюватися на відносини, які виникли до моменту, коли він набрав чинності.

На відміну від цивільних відносин, учасником (суб'єктом) сімейних відносин може бути лише людина, яка у сімейних відносинах має свій додатковий статус – дружини, чоловіка, матері, батька, дитини тощо. Називати людей, які є учасниками сімейних відносин, фізичними особами не прийнято. Юридичні особи у сімейних відносинах участі не беруть.

Жоден із учасників сімейних відносин не наділений щодо другого функціями влади, навіть батьки щодо своїх дітей.

Учасниками сімейних відносин є подружжя, тобто особи, шлюб між якими зареєстрований відповідно до закону, а також родичі прямої лінії споріднення (які походять один від одного) та побічної (бокової) лінії споріднення (які мають спільного предка).

СК України не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком і племінницею, племінником та між іншими родичами за походженням. Сімейні відносини можуть виникати з факту свояцтва, породженого шлюбом. Так у відносинах свояцтва перебуває дружина та родичі чоловіка, чоловік та родичі дружини. З-поміж відносин, заснованих на свояцтві, СК України регулює лише відносини між мачухою, вітчимою та пасинком, падчеркою. Відносини з тещею, тестем, свекрухою, свекром та невісткою, зятем, іншими свояками чинне законодавство не регулює. Перебування цих осіб у відносинах свояцтва ні на що не впливає, а отже не має правового значення.

Сімейні відносини можуть бути врегульовані також за домовленістю (договором) між їх учасниками, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам чинного законодавства та моральним засадам суспільства.

Як відомо суспільство виросло із сім'ї. Ч.3 ст.16 Загальної декларації прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, називає сім'ю природним та основним осередком суспільства. Таке ж положення міститься у ст.23 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року та у ст.10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

За статистичними даними в Україні близько 13 мільйонів сімей. З такою кількістю не може змагатися жоден з інших відомих суспільству осередків. Сім'я виконує важливу соціальну функцію, яку ніхто, крім неї, виконати не може, а саме народження і виховання людини.

Відповідно до ст.3 СК України, **сім'я є первинним і основним осередком суспільства, союз конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.** Тобто

поняття сім'ї дається через формулювання її ознак. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина також належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам українського суспільства. Отже, в Україні одностатеві пари не вважаються сім'єю тому, що це суперечить моральним засадам суспільства.

Права члена сім'ї має і одинока особа. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї. Разом з тим, сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї.

Права та обов'язки, що набуває особа у сім'ї, тобто сімейні права, не можуть бути передані іншій особі. Якщо дитина або особа, яка обмежена у дієздатності, не може самостійно здійснювати свої права, то ці права здійснюють батьки чи піклувальники.

Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права чи інтересу, а також до органу опіки та піклування.

2. Порядок укладення та припинення шлюбу

У ст.21 СК України вперше дається законодавче поняття шлюбу, у якому лаконічно сформульовані основні ознаки шлюбу. **Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану(далі РАЦС).**

При цьому слово „сімейний” засвідчує, що шлюб створює сім'ю, а не спрямований на її створення, а слово „союз” підкреслює законодавче визнання теорії договірної природи шлюбу, яка зумовлює його добровільний характер. У шлюбі можуть бути лише жінка та чоловік, тобто особи різної статі. У деяких державах світу сексуальні меншини добилися внесення зміни до законодавства, внаслідок чого шлюб може бути зареєстрований між особами однієї статі. Обґрунтування потреби такого нововведення необхідністю дотримання прав людини засвідчує, що ідею прав людини можна іноді возвеличити до абсурду. Наявність такого „шлюбу” суперечить

не тільки християнській моралі та канонам інших релігійних вірувань, а й моральним засадам нашого суспільства.

Необхідною ознакою шлюбу є його реєстрація державним органом РАЦС, тому що без такої реєстрації шлюбу як правової категорії немає. Так званий „цивільний шлюб” – це побутова категорія, яка віддзеркалює наявність лише однієї ознаки шлюбу – сімейного союзу жінки та чоловіка, які у цьому союзі мають статус сім'ї, але не мають статусу подружжя.

Таким чином, не зареєстроване офіційними органами держави проживання жінки і чоловіка однією родиною не створює шлюб і не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

Релігійний обряд укладення шлюбу не заборонено, але він не має правового значення. Це означає, що релігійний обряд шлюбу є особистою справою жінки та чоловіка і не створює прав та обов'язків подружжя. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, також мають статус сім'ї, але не мають правового статусу подружжя.

Умовами складання шлюбу є:

1) **досягнення особами на день реєстрації шлюбу шлюбного віку.** Законодавець з урахуванням статевої зрілості, завершення фізичного розвитку організму, стану психічного, розумового, морального та соціального розвитку людини шлюбний вік для жінки встановив у сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років. Встановлення різного шлюбного віку для жінки та чоловіка не є відступленням від конституційного принципу рівностей статей, а є результатом нетотожності жіночого та чоловічого організмів, тих фізіологічних процесів, які відбуваються в них.

Досягнення шлюбного віку є юридичним фактом, який породжує у особи право на шлюб. Ст.23 СК України встановлює можливість вступу до шлюбу особи, яка досягла 14 років. Їй може бути надано право на шлюб за рішенням суду, якщо було встановлено, що це відповідає її інтересам. Заява про надання права на шлюб має розглядатися судом за правилами окремого провадження. Про подання такої заяви суд має повідомити батьків або піклувальника, при цьому їх заперечення не може бути підставою для відмови у задоволенні заяви. Якщо шлюбного віку не досягли і він, і вона, то кожному з них належить подати до суду окремі заяви. Суд може об'єднати ці дві справи в одне провадження.

Обмеження щодо максимального віку для укладення шлюбу законодавство не встановлює. Також не має значення і значна різниця у віці осіб, які укладають шлюб;

2) **взаємна вільна згода осіб, які одружуються.** Термін „вільна згода” охоплює не лише волю до шлюбу з певною особою, а й знання про неї як про особу, яка також діє вільно, не є одруженою, не є родичем, досягла шлюбного віку та має відповідний стан здоров'я.

Сімейний кодекс забороняє примушення до шлюбу в будь-якій формі насильства (фізичного чи психологічного), а також погроз зі сторони батьків та інших осіб. Необхідно зазначити, що закон не передбачає юридичної відповідальності того, хто примушував іншу особу до шлюбу. Правовою реакцією на укладення шлюбу під примусом може бути визнання цього шлюбу недійсним (ст.40 СК України).

Навіть за наявності вищезазначених умов **шлюб не може бути укладений, якщо є до того юридичні перешкоди**, а саме:

- 1) **перебування в іншому, нерозірваному шлюбі:** жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, тобто вони мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Сімейний кодекс не лімітує кількості шлюбів, в яких протягом життя може бути людина, але закон проти полігамного шлюбу з кількома жінками одночасно, навіть для мусульман, які проживають на території України. Тому, що це суперечило б ст.24 Конституції, за якою громадяни України є рівними перед законом, не може бути ні для кого привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних переконань та етнічного походження;
- 2) **родинні відносини.** Тобто у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення. А саме:
 - рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брат і сестра, які мають спільних батьків. Неповнорідні є брат і сестра, які мають спільну матір або спільного батька;
 - двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядька та племінник, племінниця;
 - усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Упродовж своєї багатовікової історії людство переконалося у шкідливості шлюбів між особами, які є родичами, насамперед прямої лінії споріднення і тому заборона таких шлюбів спрямована на запобігання кровозмішанню;

3) **недієздатність одного з тих, хто одружується**, яка встановлена в судовому порядку.

Шлюб реєструється та засвідчується свідоцтвом про шлюб. Державна реєстрація є обов'язковим елементом шлюбу, тому без неї шлюб як правової категорії немає. Шлюб – це акт цивільного стану. Державна реєстрація шлюбу засвідчує створення сім'ї, є правоутворюючим юридичним фактом, а також створює презумпцію права спільної сумісної власності на майно, набуте у шлюбі, та презумпцію батьківства щодо дитини, яка була зачата і (або) народжена у шлюбі.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу РАЦС за їхнім вибором, особисто. З моменту подання заяви особи вважаються зарученими (нареченою чи нареченим). При прийомі заяви орган РАЦС зобов'язаний ознайомити осіб, які бажають одружитися, з порядком і умовами реєстрації шлюбу, роз'яснити їм права й обов'язки як майбутньому подружжю, так і батькам та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється по закінченню одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою. Якщо наречені або хтось із них не з'явився у день, визначений для реєстрації шлюбу, то це не робить відповідну заяву нечинною і наречені мають право вимагати реєстрацію шлюбу ще протягом двох місяців.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них, як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Вони мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Складання, як правило, більше двох прізвищ не допускається.

Час виникнення прав і обов'язків у подружжя виникають з моменту реєстрації шлюбу в органах РАЦСу. Шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, мають право на укладення шлюбного договору. Якщо шлюб реєструється з неповнолітньою особою, на укладення з нею шлюбного договору потрібна згода батьків або піклувальника. Відмова їх дати згоду на укладення шлюбного договору може бути оскаржена до суду.

Шлюбний договір - це угода, що укладена особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також між подружжям для врегулювання їхніх майнових відносин.

СК України містить ряд вимог до змісту і форми шлюбного договору.

Зміст шлюбного договору включає тільки майнові права й обов'язки подружжя одне до одного і щодо їхніх дітей (правовий режим власності подружжя, користування житлом, право на утримання, можливий розподіл майна і таке інше). Особисті відносини подружжя, а також особисті відносини батьків і дітей не можуть міститися у шлюбному договорі. Не припускаються обмеження прав дитини, а також поставлення одного з подружжя у занадто не вигідне матеріальне становище.

Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Жодна інша служба чи посадова особа посвідчити такий договір в Україні не може.

Якщо шлюбний договір укладений до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладений подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За вимогою одного з подружжя шлюбний договір може бути змінений, у будь-який час розірваний або визнаний недійсним у судовому порядку.

У ст.104 СК України встановлений вичерпний перелік підстав для припинення шлюбу.

Під припиненням шлюбу розуміється припинення правовідносин між подружжям, що викликані настанням певних юридичних фактів.

Чинним законодавством передбачені наступні підстави для припинення шлюбу:

- 1) внаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя;
- 2) внаслідок розірвання шлюбу.

Шлюб може розриватися в судовому порядку або через органи РАЦСу.

Органи РАЦС розривають шлюб у таких випадках:

- 1) **за спільною заявою подружжя, яке не має дітей;**
- 2) **за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя:**
 - визнаний безвісно відсутнім;
 - визнаний недієздатним;
 - засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

У всіх трьох ситуаціях право на розірвання шлюбу виникає з моменту набрання чинності відповідним рішенням або вироком суду. Однак наявність цих обставин не є „запрошенням” до розірвання шлюбу. Кожна з них створює лише право, яке особа може здійснити за власним розсудом, тобто вона сама вирішує скористатися їй цим правом чи ні.

Суд розриває шлюб у таких випадках:

- 1) **за спільною заявою подружжя, яке має дітей.** До заяви має бути поданий письмовий договір про те, з ким із них будуть проживати діти і як у їх утриманні та вихованні братиме участь той із батьків, хто буде проживати окремо;
- 2) **за позовом одного з подружжя.** Не може бути поданий позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини.

При розгляді справи про розірвання шлюбу суд має встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя і зобов'язаний вжити заходів щодо їх примирення. Шлюб розривається лише у тому разі, якщо суд дійде до висновку про неможливість подальшого спільного проживання подружжя. Ст.115 СК України передбачує обов'язковість державної реєстрації розірвання шлюбу, здійсненого судом. Отже рішення

суду про розірвання шлюбу – це акт, який припиняє шлюбне правовідношення, а свідоцтво про розірвання шлюбу – це документ єдиної форми, який засвідчує припинення шлюбу.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу, за умови, що жоден з них не перебував після цього у повторному шлюбі. Поновлення шлюбу засвідчується виданням нового свідоцтва про шлюб.

3. Особисті немайнові і майнові права та обов'язки подружжя

Подружжя, яке перебуває в зареєстрованому шлюбі, набуває особистих немайнових прав та обов'язків. Особисті немайнові права та обов'язки – це такі, що не мають майнового змісту. В основу регулювання особистих немайнових відносин між подружжям покладено принципи рівності при набутті та здійсненні особистих немайнових прав та обов'язків.

Згідно зі ст.ст.49-56 СК України **до особистих немайнових прав подружжя належать:**

1) **право на материнство та батьківство.** Мати дітей – природна потреба і природне право жінки і чоловіка. Народження дитини є природною й найважливішою соціальною функцією жінки, яку, крім неї, ніхто здійснити не може. Реалізація права на материнство та права на батьківство є законодавчим визнанням природного права жінки та чоловіка на статеве життя.

Оскільки право дружини на материнство може бути, за нормальних обставин, реалізоване завдяки статевих стосунків з її чоловіком, небажання чоловіка мати дитину або його нездатність до зачаття дитини може спричинити розірвання шлюбу. В свою чергу відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини також може бути причиною розірвання шлюбу;

2) **право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності.** Індивідуальність особи – це неповторна своєрідність людини. Чоловік і дружина мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок, уподобань. Звичайно мова не йдеться про повагу до шкідливих звичок, які можуть завдати шкоди дітям, другому з подружжя та шлюбіві взагалі;

3) **право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток,** на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку;

4) **право дружини та чоловіка на зміну прізвища** після реєстрації шлюбу. У цьому разі орган РАЦС видає нове свідоцтво про шлюб;

5) **право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї.** Подружжя мають право самостійно розподіляти між собою обов'язки в сім'ї на основі взаємної згоди, повної рівності. Дана правова норма спрямована проти диктатури в сім'ї з боку одного з подружжя, нехтування думкою другого з подружжя, а також сприяє побудові сімейних відносин на засадах шлюбної гармонії;

6) **право дружини та чоловіка на особисту свободу.** Змістом такого права є право на: вибір місця свого проживання; припинення шлюбних відносин; вжиття заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства щодо підтримання шлюбних відносин.

Подружжя зобов'язане:

- 1) спільно опікуватись побудовою сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги;
- 2) спільно піклуватися про матеріальне забезпечення родини;
- 3) вагітній дружині мають бути створені умови для збереження її здоров'я і народження здорової дитини; а дружині-матері – умови для поєднання материнства зі здійсненням нею інших прав і обов'язків.

Крім особистих немайнових прав і обов'язків, подружжя мають і відповідні майнові права та обов'язки. Реєстрація шлюбу не припиняє права власності на майно, яке належало дружині та чоловікові до цього моменту.

СК України встановлює два види власності подружжя: особиста приватна власність дружини і чоловіка та спільна сумісна власність подружжя.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- 1) майно, набуте кожним із них до шлюбу;
- 2) майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- 3) майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
- 4) речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- 5) премії і нагороди, отримані за особисті заслуги;
- 6) кошти, одержані як відшкодування матеріальної чи моральної шкоди;
- 7) страхові суми, одержані за обов'язком або добровільним особистим страхуванням.

Кожен з подружжя самостійно розпоряджається, володіє і користується належним йому майном, але з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей.

Це означає, що право власності одного з подружжя не є правом, здійснювати яке він може лише відповідно до свого інтересу.

Спільною сумісною власністю вважається майно, набуте подружжям за час шлюбу. Кожен з подружжя має рівне право щодо такого майна. Подружжя користуються рівними правами на майно, набуте за час шлюбу і в тому разі, коли один з них був зайнятий веденням домашнього господарства, здійснював догляд за дітьми, навчався, хворів чи з інших поважних причин не мав самостійного заробітку (доходу).

Згідно ст.61 СК України об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені з цивільного обігу, а також заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу.

Майном, нажитим за час шлюбу, подружжя розпоряджається за взаємною згодою.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно набуте за час шлюбу. І навпаки, незалежно від розірвання шлюбу колишнє подружжя має право на розподіл спільної власності. Частки подружжя у спільній сумісній власності є рівними, якщо інше не передбачено договором між ними.

Чинним законодавством також передбачені права та обов'язки подружжя по утриманню один одного. Як правило, цей обов'язок виконується добровільно. У разі невиконання цього обов'язку чоловік або дружина, що потребує матеріальної допомоги, має право по суду вимагати надання утримання (аліментів) від іншого, якщо останній спроможний їх надати. Це право зберігається і після розірвання шлюбу.

Категорії осіб, що мають право на утримання (аліменти):

- 1) непрацездатні чоловік чи дружина. Непрацездатним вважається той з подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи;
- 2) чоловік чи дружина, у яких заробітна плата, пенсія та інші доходи нижчі за прожитковий мінімум;
- 3) дружина під час вагітності та протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має недоліки фізичного чи психічного розвитку – до досягнення дитиною шести років);
- 4) чоловік, з яким проживає дитина, до досягнення дитиною трьох років (якщо дитина має недоліки фізичного чи психічного розвитку – до досягнення дитиною шести років);
- 5) чоловік або дружина, з ким проживає дитина-інвалід.

Не має права на утримання той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Право на одержання аліментів зберігається і за розведеними чоловіком і жінкою, якщо він або вона стали непрацездатними у шлюбі чи протягом одного року після розірвання шлюбу. Норма ч.4 ст.76 СК України вперше передбачила право на аліменти того, хто є працездатним. Працездатні колишня дружина, колишній чоловік мають право на аліменти лише протягом трьох років від дня розірвання шлюбу. Розмір аліментів визначається судом з урахуванням матеріального і сімейного стану обох сторін.

4. Права та обов'язки батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав

Взаємні права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них. Цей юридичний факт засвідчується органом РАЦС і фіксується у свідоцтві про народження дитини.

Батьки і діти зобов'язані надавати один одному взаємну моральну підтримку та матеріальну допомогу. Батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Батьки користуються рівними правами та мають рівні обов'язки щодо своїх дітей і у випадках, коли шлюб між ними розірвано.

Права та обов'язки батьків і дітей поділяються на особисті немайнові та майнові.

До особистих немайнових прав і обов'язків належать:

- 1) обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;
- 2) обов'язок батьків невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦСу;
- 3) право і обов'язок батьків визначити ім'я, по батькові та прізвище дитини;
- 4) право і обов'язок батьків визначити місце проживання дитини;
- 5) право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які їх незаконно утримують;
- 6) право і обов'язок батьків на представництво від імені дитини;
- 7) право і обов'язок батьків на особисте виховання та розвиток дитини;
- 8) право батьків на захист дитини, у тому числі і звернення до суду;

- 9) обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини;
- 10) обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- 11) обов'язок батьків поважати дитину;
- 12) право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;
- 13) право дитини на захист своїх прав та інтересів;
- 14) обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватися про батьків.

Особисті права та обов'язки учасників батьківських правовідносин в основному тривають до досягнення дітьми повноліття або до часу їх одруження. Достроково ці права та обов'язки можуть припинитися тільки у випадках, передбачених законом.

Майнові права та обов'язки батьків і дітей пов'язані з власністю і матеріальним утриманням. Подібно майну подружжя майно батьків і дітей може бути сумісним і розділним. Майном неповнолітніх дітей управляють батьки. Розмежування майна батьків і дітей зумовлює їх особисту відповідальність за своїми боргами: батьки не відповідають за зобов'язання своїх дітей (за винятком неповнолітніх), а діти не відповідають за зобов'язання батьків. Неповнолітні діти вправі самостійно розпоряджатися майном, яке вони придбали на свій заробіток, стипендію чи інший дохід, крім нерухомих речей та транспортних засобів.

Права і обов'язки батьків і дітей з матеріального утримання є взаємними. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, що навчаються (до 23 років) та непрацездатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються добровільно. У разі ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватися аліменти.

При визначенні розміру аліментів суд враховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальний стан дитини;
- 2) стан здоров'я та матеріальний стан платника аліментів;
- 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;
- 4) інші суттєві обставини.

Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподаткований мінімум заробітної плати. Аліменти підлягають виплаті щомісяця. Крім того, батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину (у разі хвороби, каліцтва, з метою розвитку здібностей дитини і тому інше).

Батьки можуть бути звільнені від сплати аліментів, якщо доход дитини набагато перевищує їхні доходи і цілком забезпечує всі потреби дитини. Виплата аліментів може бути припинена за договором про передачу дитині права власності на нерухоме майно.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, якщо вони непрацездатні та потребують матеріальної допомоги. Такий обов'язок не виникає, якщо батьки були позбавлені батьківських прав і не відновлені в батьківських правах.

Ст. 164 СК України передбачає позбавлення батьківських прав, а не батьківства, яке впливає з кровного споріднення, а тому ні відібрати, ні позбавити його неможливо.

Позбавлення батьківських прав – це захід юридичної відповідальності стосовно батьків, що не виконують своїх обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей.

Підстави для позбавлення батьківських прав подані в СК України вичерпно, хоча і з використанням таких понять, як „жорстко”, „ухиляються”, і які належить оцінити суду. Тому жодні інші обставини, наприклад, ухилення матері чи батька від утримання дитини, не можуть привести до позбавлення батьківських прав.

Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстко поводяться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Оскільки батьківські права тривають до повноліття дитини, то позбавлення батьківських прав після його настання закон не допускає.

Позбавлення батьківських прав здійснюється тільки в судовому порядку і можливе лише в цивільному процесі. Ініціатором справи про позбавлення батьківських прав може бути один з батьків, опікун (піклувальник) дитини, органи опіки і піклування, навчальний заклад, прокурор, сама дитина, якщо вона досягла 14 років.

Позбавлення батьківських прав – одне із суттєвих обмежень особистих прав громадян і тому така справа розглядається судом винятково за участю прокурора, а також представника органу опіки і піклування. Якщо батьківських прав позбавляються обидва батьки, дитина передається на піклування органу опіки і піклування. Як свідчить статистика батьківських

прав позбавляються здебільшого матері, головним чином ті, які народили дитину не у шлюбі і які зловживають алкоголем.

Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають всі права, що ґрунтуються на факті споріднення з дитиною, у тому числі – права вимагати від неї в майбутньому матеріальної допомоги. Разом з тим позбавлення батьківських прав не означає звільнення від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативною вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

Згідно ст.169 СК України допускається поновлення в батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дитини і якщо дитина не усиновлена. Поновлення в батьківських правах здійснюється в судовому порядку за позовом особи, позбавленої батьківських прав.

5. Опіка та піклування. Патронат

Під опікою і піклуванням слід розуміти правовий інститут, тобто сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані зі встановленням опіки і піклування, здійсненням функцій опіки і піклування і припиненням опіки і піклування.

Інститут опіки і піклування носить комплексний характер. Його норми носять як сімейно-правовий, так і цивільно-правовий характер, а також адміністративно-правовий характер, тобто регулюють відносини між органами опіки і піклування, з одного боку, і опікунами і піклувальниками – з іншого.

У зв'язку з цим загальні положення про опіку та піклування перенесенні до Цивільного кодексу України. (ст.ст.55-79). У Сімейному кодексі залишені лише норми про опіку і піклування над дітьми, які позбавлені батьківського піклування (ст.ст.243-251).

Опіка і піклування – це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб, які залишилися без батьківського піклування.

Встановлення опіки і піклування здійснюється органами опіки і піклування і, в окремих випадках, судом. Перелік органів опіки і піклування передбачено п.1.3 і п.1.4 Правил опіки і піклування, які затвердженні Державним комітетом України у справах сім'ї і молоді, Міністерством освіти і науки України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством праці і соціальної політики України 25 травня 1999 року. Згідно зазначених Правил опіка і піклування устанавлюються державною адміністрацією

районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчими комітетами міських, сільських, селищних рад.

Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років (малолітня), а піклування – над дитиною у віці від 14 до 18 років (неповнолітня).

Опікуном чи піклувальником дитини може бути за її згодою тільки повнолітня дієздатна особа, переважно з близьких підопічному осіб. Опікуна та піклувальника завжди призначає орган опіки і піклування, навіть тоді, коли опіка чи піклування встановлені судом.

Опікун (піклувальник) має право і зобов'язання виховувати підопічного, піклуватися про його здоров'я, захищати його права й інтереси. Обов'язки з опіки і піклування виконуються без оплати.

Не може бути опікуном, піклувальником особа, яка не досягла 18 років, недієздатна, позбавлена батьківських прав, зловживає спиртними напоями чи наркотичними засобами, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Особа може бути звільнена від обов'язків опікуна або піклувальника дитини за особистою заявою, за заявою особи, над якою встановлено піклування та за заявою органу опіки та піклування у разі невиконання нею своїх обов'язків, у разі поміщення підопічного до навчального закладу або закладу охорони здоров'я.

Опіка припиняється:

- 1) після досягнення підопічним 14 років. У цьому разі опіка автоматично перетворюється у піклування;
- 2) у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки і піклування;
- 3) у разі смерті підопічного;
- 4) у разі смерті опікуна.

Піклування припиняється:

- 1) після досягнення підопічним 18 років;
- 2) у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки і піклування;
- 3) у разі реєстрації шлюбу з підопічною особою.
- 4) у разі смерті підопічного;
- 5) у разі смерті піклувальника;

Ст.252 СК України передбачає і таку форму правового захисту дітей як патронат.

Патронат – це альтернативна форма сімейного виховання дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, і передається на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення нею повноліття за плату.

На відміну від опіки і піклування, що встановлюється органом опіки і піклування, а також судом у встановлених законом випадках, патронат встановлюється за договором про патронат, що укладаються між органом опіки і піклування та особою, яка дала згоду взяти дитину на виховання. Договір про патронат є різновидом сімейного договору. Сторонами договору є, з одного боку, орган опіки і піклування, а з другого – патронатний вихователь. Предметом договору є прийняття у свою сім'ю чужої дитини і забезпечення її сімейним вихованням. Кінцевим терміном дії договору є досягнення дитиною повноліття. Дитина, звичайно, може залишитися і після цього у сім'ї колишнього патронатного вихователя, але вже на іншій правовій підставі. Договір про патронат може бути укладений не обов'язково на весь період неповноліття дитини.

Договір про патронат не є перешкодою до усиновлення дитини. У свою чергу, усиновлення дитини є підставою для припинення цього договору.

На патронатного вихователя законодавством покладено коло обов'язків, а саме:

- 1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- 2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- 3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється:

- 1) у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років;
- 2) за взаємною згодою сторін;
- 3) за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним і дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором;
- 4) у разі досягнення дитиною повноліття;
- 5) у разі появи матері, батька і повернення їм дитини;
- 6) у разі смерті підопічного;
- 7) у разі смерті патронатного вихователя.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Сім'я за сімейним законодавством.
2. Шлюб за сімейним законодавством.
3. Майнові права та обов'язки подружжя.
4. Права та обов'язки батьків і дітей.
5. Позбавлення батьківських прав.
6. Опіка і піклування щодо дітей.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: сімейне право; сім'я; шлюб; шлюбний договір; особисті немайнові права та обов'язки подружжя; майнові правовідносини подружжя; право власності подружжя; майнові права та обов'язки батьків; майнові права та обов'язки дітей; аліменти; позбавлення батьківських прав; опіка; піклування; патронат.

Завдання 2. Назвати принципи сімейного права України.

Завдання 3. Назвати порядок укладення та припинення шлюбу.

Завдання 4. Назвати та охарактеризувати особисті немайнові права подружжя.

Завдання 5. Скласти схему прав та обов'язків батьків і дітей.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття та предмет правового регулювання сімейного права України.
2. Які принципи сімейного права України Ви знаєте?
3. Дайте визначення поняттям шлюбу і сім'ї.
4. Назвіть характерні ознаки шлюбу.
5. Назвіть ознаки сім'ї.
6. Який порядок укладення та припинення шлюбу?
7. Які відносини регулює шлюбний договір?
8. В чому полягають особисті немайнові права та обов'язки подружжя?
9. В чому полягають майнові права та обов'язки подружжя?
10. Що таке „спільна сумісна власність”?
11. Хто може бути опікуном і піклувальником?
12. Які взаємні права та обов'язки батьків і дітей передбачені законодавством?
13. Які форми правового захисту дітей Вам відомі?

Література: 1,2,17,30,44,55,59,70,71,75,86-88,91,92,99,100,119.

Тема 9. Основи трудового права України

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття і система трудового права України. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України.
2. Колективний і трудовий договори. Підстави та порядок припинення трудового договору.
3. Поняття і види робочого часу і часу відпочинку.
4. Особливості праці жінок та молоді.
5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.
6. Індивідуальні й колективні трудові спори.

Конспект лекції до теми 9

1. Поняття і система трудового права України. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України

Без праці не існувало і не може існувати жодне суспільство. Саме праці люди зобов'язані своїми великими відкриттями і науково-технічними досягненнями. Практично все, чим ми користуємося в повсякденному житті, є результатом трудової діяльності людей, продуктом їх цілеспрямованої праці. Таким чином, праця є свідомою, вольовою діяльністю людей, спрямованою на створення матеріальних і духовних благ, а також на надання послуг.

Одне із невід'ємних прав громадян незалежної демократичної держави є право на працю. Згідно зі ст.43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів згідно з суспільними потребами.

Громадяни України реалізують конституційне право на працю за допомогою норм трудового права, які конкретизовані в Кодексі законів про працю, Законах України “Про зайнятість населення”, “Про оплату праці”, “Про охорону праці”, “Про колективні договори і угоди”, “Про відпустки”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, “Про організації роботодавців” та інших нормативно-правових актах. Взагалі трудові відносини нині регулюються більш ніж 500 нормативно-правовими актами

України, а також значною кількістю нормативних актів прийнятих центральними та місцевими державними органами й органами місцевого самоврядування.

Усі правові норми, закріплені в цих нормативних актах, створюють єдину, за предметом правового регулювання, систему правових актів, яка й має назву трудового права.

Трудове право – це галузь права, сукупність правових норм, що регулюють трудові й тісно пов’язані з ними суспільні відносини, незалежно від форми власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій.

Трудові відносини займають центральне місце в системі відносин і становлять предмет трудового права. Будучи врегульованими нормами трудового права, вони набувають форми правових відносин.

Трудові правовідносини – це врегульовані нормами трудового права, а також колективним договором трудові відносини, що виникають у процесі праці між працівником та власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом.

Трудові правовідносини мають наступну структуру:

- 1) **суб’єкти.** Ними є, з одного боку, працівник, з іншого – роботодавець;
- 2) **об’єкти.** Об’єктом трудових правовідносин є трудова діяльність і її результати (матеріальні і духовні цінності);
- 3) **зміст.** Зміст трудових правовідносин складають права і обов’язки працівника та права і обов’язки роботодавця.

Трудове право також регулює інші суспільні відносини, які тісно пов’язані з трудовими і вони стосуються:

- 1) працевлаштування;
- 2) професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників;
- 3) дисциплінарної відповідальності працівників;
- 4) матеріальної відповідальності працівників за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації;
- 5) контролю і нагляду за додержанням законодавства про працю;
- 6) відшкодування шкоди працівникові, якщо він зашкодив здоров’ю виконуючи трудові обов’язки та деякі інші.

Основними видами джерел трудового права є Конституція, Кодекс законів про працю та інші закони України, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України. Особливим джерелом є міжнародні договори. Але найважливішу роль у регулюванні трудових відносин відіграє Кодекс законів про працю України (КЗпП), який є найзмістовнішим нормативно-правовим актом, що регулює трудові відносини

працівників. КЗпП України прийнято 10 грудня 1971 року, а набрав чинності 1 червня 1972 року. Поза сумнівом, він не відображає всі особливості розвитку історичних подій, що відбуваються в державі. Тому його понад 60 разів змінювали й доповнювали. За роки, що пройшли після його прийняття, він доповнений главами 3–А, 16–А, а також змінена назва глави 15. Змінені й доповнені майже усі статті Кодексу, а до окремих статей зміни вносилися по декілька разів.

Чинний кодекс складається з преамбули та 18 глав (265 статей):

Глава 1. Загальні положення.

Глава 2. Колективний договір.

Глава 3. Трудовий договір.

Глава 3-А. Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників.

Глава 4. Робочий час.

Глава 5. Час відпочинку.

Глава 6. Нормування праці.

Глава 7. Оплата праці.

Глава 8. Гарантії і компенсації.

Глава 9. Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.

Глава 10. Трудова дисципліна.

Глава 11. Охорона праці.

Глава 12. Праця жінок.

Глава 13. Праця молоді.

Глава 14. Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням.

Глава 15. Індивідуальні трудові спори.

Глава 16. Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями.

Глава 16-А. Трудовий колектив.

Глава 17. Державне соціальне страхування.

Глава 18. Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

У зв'язку з тим, що значна кількість законодавчих актів про працю залишається поза КЗпП можна зробити висновок, що чинний Кодекс є не зведенням усього законодавства про працю України, а лише зібранням найбільш важливих законодавчих норм, що мають визначальне значення в правовому регулюванні праці.

2. Колективний і трудовий договори. Підстави та порядок припинення трудового договору

Особливістю трудового права є те, що в ньому одним із джерел правових норм, поряд із законами і підзаконними актами, виступає колективний договір та колективна угода.

Порядок укладення колективного договору та колективної угоди, їх зміст, строк чинності, контроль за виконанням визначається главою II КЗпП і Законом України “Про колективні договори і угоди”.

Чинне законодавство не дає визначення понять “колективний договір” і “колективна угода”. Але аналіз правових норм, що регулюють відносини, пов’язані із застосуванням цього правового інституту, дає можливість визначити колективний договір, як локальний правовий акт, що діє в межах організації, де він прийнятий, протягом встановленого строку.

Колективний договір – це письмова двостороння угода між власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом і трудовим колективом, що регулює виробничі, трудові та соціально-економічні відносини між ними.

Колективна угода являє собою строковий нормативний акт, який регулює такі самі відносини, що й колективний договір, але на державному, галузевому, регіональному рівнях на двосторонній основі.

Колективна угода може бути генеральною, галузевою, регіональною. Сторонами генеральної угоди виступають професійні спілки, які об’єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди, та власники або уповноважені ними органи, які також об’єдналися для проведення даних переговорів та укладення генеральної угоди.

Сторонами угоди на галузевому рівні є власники, об’єднання власників або інші представницькі організації роботодавців та галузеві об’єднання профспілок.

Угода на регіональному рівні укладається між місцевими органами виконавчої влади чи регіональними об’єднаннями підприємств, якщо вони створені й мають відповідні повноваження, і об’єднаннями профспілок чи іншими уповноваженими трудовими колективами, органами.

Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та господарювання, які використовують найману працю й мають права юридичної особи. Колективний договір може також укладатися в структурних підрозділах виробництва в межах компетенції цих підрозділів.

Колективний договір укладається на підставі чинного законодавства і реєструється місцевими органами виконавчої влади.

Колективний договір укладається між власником або уповноваженим ним органом, з однієї сторони, й однією або кількома профспілками чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами з іншої, а у разі відсутності таких органів – представниками трудящих, обраними й уповноваженими трудовим колективом.

Укладанню колективного договору передують колективні переговори. Будь-яка із сторін не раніше, як за три місяці до закінчення строку дії колективного договору, або у строки, визначені цими документами, письмово повідомляє іншу сторону про початок переговорів, яка протягом семи днів повинна розпочати переговори. Початок ведення переговорів з питань розробки, укладання або внесення змін до колективного договору визначається сторонами й оформляється відповідним протоколом. Для ведення переговорів і підготовки проекту колективного договору створюється робоча комісія з представників сторін. Робоча комісія готує проект колективного договору з урахуванням пропозицій, які надійшли від працівників, що оформлюється відповідним протоколом.

Проект колективного договору обговорюється у трудовому колективі та виноситься на розгляд загальних зборів трудового колективу. Після схвалення проекту колективного договору він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше як через п'ять днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлене зборами трудового колективу.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їхньої компетенції. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін (працівників і роботодавця) щодо:

- 1) змін в організації виробництва і праці;
- 2) забезпечення продуктивної зайнятості;
- 3) нормування та оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій тощо);
- 4) встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- 5) участь трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);
- 6) режиму роботи, тривалості робочого часу та відпочинку;
- 7) умов і охорони праці;
- 8) забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників;
- 9) гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;

10) умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

На новоствореному підприємстві колективний договір укладається за ініціативою однієї із сторін у тримісячний строк після реєстрації підприємства, якщо чинним законодавством передбачено реєстрацію, або після рішення про заснування підприємства, якщо його реєстрація не передбачена.

Усіх працюючих, а також щойно прийнятих на підприємство працівників власник або уповноважений ним орган повинен ознайомити з колективним договором.

Колективний договір набирає чинності від дня підписання його сторонами або від дня, зазначеного в ньому, і діє до часу укладення нового договору або перегляду чинного, якщо інше не передбачено договором.

У разі реорганізації підприємства колективний договір зберігає чинність протягом строку, на який його укладено, або може бути переглянутий за згодою сторін.

У разі зміни власника підприємства чинність колективного договору зберігається протягом строку його дії, але не більше одного року. У цей період сторони повинні розпочати переговори про укладення нового чи зміну або доповнення чинного колективного договору.

У разі ліквідації підприємства колективний договір діє протягом усього строку проведення ліквідації.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємства, незалежно від того, чи є вони членами профспілки, та є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівників підприємства.

Зміни і доповнення до колективного договору, протягом строку його дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін в порядку, визначеному колективним договором.

Контроль за виконанням колективного договору здійснюється безпосередньо сторонами, які його уклали, або уповноваженими ними представниками.

Щорічно в строки, передбачені колективним договором, сторони, що його підписали, звітують про хід виконання колективного договору.

Якщо власник або уповноважений ним орган порушив умови колективного договору, профспілки що його уклали, мають право надсилати власнику або уповноваженому ним органу подання про усунення цих порушень, яке розглядається у тижневий строк. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди у зазначений строк, профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду.

Як вже зазначалось, право на працю є основним конституційним правом громадян України і вони реалізують це право різними шляхами. У переважній більшості трудові відносини виникають на підставі особливого юридичного факту – трудового договору.

Трудовий договір – головний інститут трудового права. Як правовий інститут він характеризується сукупністю правових норм, які регулюють порядок виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин, і є організаційно-правовою формою застосування праці громадян.

Поняття трудового договору сформульовано в ч.1 ст.21 КЗпП України.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов’язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням правилам внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, зобов’язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбаченні законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий договір є результатом взаємного волевиявлення працівника і власника підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом. Без взаємної волі сторін трудовий договір укласти не можна.

Закон дозволяє працівникові укладати трудовий договір на одному або одночасно на декількох підприємствах, установах, організаціях, якщо інше не передбачено чинним законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Трудовий договір працівника необхідно відрізнити від колективного договору, який укладається між всім трудовим колективом і власником. Трудовий договір між працівником і власником має індивідуальний, двосторонній характер. Він укладається на підставі трудового законодавства і колективного договору.

Трудовий договір потрібно відрізнити також від цивільно-правових договорів, і зокрема, договору підяду. Головне в цьому відмежуванні полягає у тому, що об’єктом цивільного договору є конкретна річ, майновий результат праці, і особа виконує певну роботу за власними правилами, у той час як об’єктом трудового договору є сам процес праці робітника за певної спеціальністю чи класифікацією з обов’язковим підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку.

Сторонами (або учасниками) трудового договору є:

- з однієї сторони – **фізичні особи**, які у законодавстві визначаються поняттям “**працівник**”. Суб’єктом трудового договору може бути

працівник, який має трудову правоздатність і дієздатність, тобто здатність мати і набувати певні права та нести юридичні зобов'язання. Визначальним для виникнення правосуб'єктності фізичних осіб є вік. За загальним правилом, учасником трудових правовідносин може бути особа, яка досягла 16-річного віку (ст.188 КЗпП). Як виняток, за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, трудовий договір можуть укласти особи, що досягли 15 років. Чинне законодавство також допускає, що за згодою одного з батьків, у вільний від навчання час на роботу можуть прийматися учні після досягнення ними 14-річного віку;

— з іншої сторони – **юридична особа, а також фізична особа, тобто інший громадянин (роботодавець).**

Зміст трудового договору складають умови, за якими досягнуто згоди між працівником і роботодавцем. Умови поділяються на дві групи:

- 1) **необхідні (обов'язкові) умови**, без яких трудовий договір неможливий. Це такі умови – місце роботи, трудова функція (тобто певна робота, яку виконуватиме працівник), дата початку роботи, оплата праці;
- 2) **додаткові (факультативні) умови**. Ця група умов стає обов'язковою тільки при включенні їх до трудового договору. Інакше кажучи, трудовий договір може бути укладений і без додаткових умов. До додаткових умов відносяться: визначення строку випробування під час прийняття на роботу, суміщення професій, інші соціально-побутові пільги (житло, дитячий садок, організація громадського харчування і т. ін.).

Умови трудового договору не можуть погіршувати становище працівника в порівнянні з чинним законодавством. У протилежному разі такий договір визнається недійсним.

Забороняється укладання трудового договору з особою, якій за медичним висновком конкретна робота протипоказана за станом здоров'я.

Види трудових договорів розрізняють в залежності від строку укладання. Відповідно до ст.23 КЗпП **трудоий договір може бути:**

- 1) безстроковим, що укладається на невизначений строк;
- 2) строковий, тобто укладеним на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- 3) укладеним на час виконання певної роботи.

У тих випадках, коли в трудовому договорі строк її дії не обумовлюється, вважається, що він укладений на невизначений строк.

Строковий трудовий договір перетворюється в безстроковий, якщо, після закінчення раніше обумовленого строку, трудові відносини продов-

жуються і ні власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, ні працівник не проявили ініціативи для їх припинення.

Трудові договори на певний строк укладаються у випадках, якщо трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника, та в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Працівники, які уклали трудові договори на строк до двох або до чотирьох місяців для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи, вважаються тимчасовими.

Працівники, прийняті на роботу, яка через природні та кліматичні умови виконується не цілий рік, а протягом визначеного періоду (сезону), який не перевищує шести місяців, вважаються сезонними.

Укладення трудового договору оформляється наказом або розпорядженням власника чи уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу. Наказ оголошується працівнику під розписку.

Трудовий договір може бути укладений в усній або письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим у таких випадках:

- 1) при організованому наборі робітників;
- 2) з приводу роботи в районах з особливими природними, географічними та геологічними умовами праці;
- 3) при укладенні трудового договору з неповнолітніми;
- 4) при укладенні контракту;
- 5) у випадках, коли працівник наполягає на письмовій формі договору;
- 6) при укладанні трудового договору з фізичною особою;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством.

У разі укладення трудового договору між працівником та фізичною особою, фізична особа повинна у тижневий строк, з моменту фактичного допущення працівника до роботи, зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір в центрі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством праці і соціальної політики України.

Для укладення трудового договору працівник зобов'язаний подати такі документи:

- 1) заяву про прийняття на роботу (для укладення трудового договору в письмовій формі подання заяви не потрібно);
- 2) паспорт або інший документ, що посвідчує особу (свідоцтво про народження);
- 3) трудову книжку (якщо вона є);
- 4) військовий білет чи приписне свідоцтво (для військовозобов'язаних).

Окрім цього власник або уповноважений ним орган може запросити працівника надати інші документи, подання яких передбачене законодавством, а саме:

- 1) документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), якщо виконання роботи потребує певної кваліфікації або освіти;
- 2) характеристику і документи про обрання на посаду, яка заміщується за конкурсом;
- 3) направлення на роботу (для молодих спеціалістів);
- 4) довідку про стан здоров'я (для осіб, які ще не досягли 18-річного віку чи осіб, які приймаються на роботу із шкідливими умовами праці тощо);
- 5) довідку про звільнення (для осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі);
- 6) характеристику, якщо робота пов'язана з виконанням функцій матеріально відповідальної особи, розпорядженням грошовими або іншими цінностями.

Під час укладення трудового договору забороняється вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомостей про їхню партійну і національну належність, походження, прописку та документи, надання яких не передбачено чинним законодавством.

До початку роботи власник або уповноважений ним орган зобов'язані:

- 1) роз'яснити працівнику його права та обов'язки;
- 2) ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;
- 3) визначити працівнику робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;
- 4) провести інструктаж з техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної охорони.

Основним документом про трудову діяльність працівника є трудова книжка. Трудові книжки ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації усіх форм власності або у фізичної особи понад п'ять днів. Трудові книжки осіб, які працюють за сумісництвом, ведуться тільки за основним місцем роботи. Працівникам, що влаштовуються на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше п'яти днів після прийняття їх на роботу.

До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи в роботі на підприємстві, в установі, організації; відомості про стягнення до неї не заносяться.

У ч.3 ст.21 КЗпП зазначено, що **особливою формою трудового договору є контракт**, у якому строк його дії, права, обов'язки і

відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення й організація праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі й дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

Трудовий контракт є різновидом трудового договору між працівником і роботодавцем, за яким працівник зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією або на певній посаді з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується сплачувати працівникові заробітну плату й забезпечувати умови праці, передбачені чинним законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін.

Порядок укладення контракту передбачає:

- 1) він укладається у письмовій формі у двох примірниках;
- 2) набуває чинності з моменту його підписання або з дати визначеної сторонами у контракті;
- 3) контракт є підставою для видання наказу або розпорядження про прийняття на роботу і тому, інших документів, наприклад заяви, не потрібно.

Зміст контракту складають:

- 1) обсяг роботи;
- 2) вимоги до якості роботи та строків виконання;
- 3) строк дії контракту;
- 4) права, обов'язки та взаємна відповідальність сторін;
- 5) умови оплати й організації праці;
- 6) підстави для припинення дії контракту;
- 7) особливі умови праці;
- 8) додаткові пільги та компенсації;
- 9) режим робочого часу та відпочинку;
- 10) передбачені зобов'язання сторін про компенсацію шкоди, заподіяної працівникові в разі дострокового розірвання контракту.

Чим же відрізняється контракт від звичайного трудового договору?

По-перше, це обов'язкова письмова форма. В той час трудовий договір може укладатися як в письмовій, так і в усній формі.

По-друге, контракт укладається лише у випадках, прямо передбачених законами України, а трудовий договір не має таких обмежень.

По-третє, контракт може бути тільки тимчасовим, тобто це строковий договір. Трудовий же договір укладається на певний строк, безстроково, чи на час виконання певної роботи.

По-четверте, можливість передбачити в контракті додаткові (не передбачені чинним законодавством) обов'язки та права, як працівника, так і власника.

Важливою рисою трудових договорів є їх сталість, в чому зацікавлені обидві сторони трудових відносин. Але сталість трудового договору не означає, що трудові відносини не можуть припинятись. І тому одним із елементів організації трудової діяльності працівників є встановлений порядок припинення трудових відносин.

У нормативних актах, що регламентують розірвання трудових зв'язків працівників із підприємствами, установами, організаціями уживається різна термінологія: “припинення трудового договору”, “звільнення працівника”, “звільнення з посади”. Поняття “припинення трудового договору” є найбільш загальним, тобто родовим поняттям, яке охоплює усі випадки припинення трудових відносин.

Припинення трудового договору – це закінчення чи розірвання трудового договору за волевиявленням однієї зі сторін трудового договору або на вимогу профспілкового органу. Дотримання вимог чинного законодавства у питаннях припинення трудового договору є важливою юридичною гарантією здійснення громадянами їх конституційного права на працю.

Трудове законодавство України передбачає різні підстави припинення трудового договору.

Підстави припинення трудового договору – це юридичні факти, що припиняють договірні правовідносини працівника і роботодавця.

Усі підстави припинення трудового договору умовно можна поділити на три групи:

1) припинення трудового договору з урахуванням волі його сторін. До цієї групи належать такі підстави:

— угода сторін (п.1 ст.36 КЗпП). За цією підставою може бути припинений будь-який трудовий договір у будь-який час. Головне в тому, що волевиявлення сторін з приводу припинення трудового зв'язку було взаємним. При ньому немає значення, яка із сторін трудових правовідносин проявила ініціативу;

— закінчення строку (п.2 ст.36 КЗпП). Проте треба мати на увазі таке: якщо після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично продовжуються і жодна із сторін не вимагала його припинення, то вважається, що дія трудового договору продовжується на тих самих умовах, але вже на невизначений строк;

— переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду (п.5 ст.36 КЗпП);

— відмова працівника від переведення на іншу роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці (п.6 ст.36 КЗпП);

- підстави, передбачені контрактом (п.8 ст.36 КЗпП);
- 2) **припинення трудового договору з ініціативи працівника** (ст.ст.38, 39 КЗпП) **чи власника або уповноваженого ним органу** (ст.ст.40, 41 КЗпП);
- 3) **припинення трудового договору з ініціативи третіх осіб** (пп.3, 4, 7 ст.36 КЗпП). Ними виступають уповноважені державні органи і посадові особи, що не є стороною трудового договору. Можливість припинення трудового договору з ініціативи третіх осіб передбачена також ст.ст.37, 45, 199 КЗпП (призов або вступ працівника на військову службу; на вимогу профспілкового комітету; коли набрав чинності судовий вирок тощо).

Найбільш поширеною на практиці є друга група.

Законодавство про працю України забезпечує право вільного вибору місця роботи, роду занять, а також безперешкодного переходу на будь-яку іншу роботу. Тому працюючим надається можливість розірвати трудовий договір за своєю ініціативою, що досить часто називають звільненням за власним бажанням. Відповідно до ст.38 КЗпП працівник має право розірвати безстроковий трудовий договір, письмово попередивши про це власника або уповноважений ним орган за два тижні. При цьому працівник не зобов'язаний надавати будь-які пояснення щодо свого рішення.

Власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір у строк, запропонований працівником у разі, коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продовжувати роботу. Така неможливість зумовлена такими причинами:

- 1) переїзд на нове місце проживання;
- 2) переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість;
- 3) вступ до навчального закладу;
- 4) неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком;
- 5) вагітність;
- 6) догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або дитиною-інвалідом;
- 7) догляд за хворим членом родини відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи;
- 8) вихід на пенсію;
- 9) прийом на роботу за конкурсом;
- 10) з інших поважних причин.

Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботу і не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника і

якому, відповідно до закону, не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.

Працівник має право також у визначеній ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

Після закінчення терміну попередження власника або уповноваженого ним органу про припинення трудового договору працівник може залишити роботу, а власник чи уповноважений ним орган повинен здійснити з ним розрахунок і видати трудову книжку.

Водночас для деякої категорії працівників чинним законодавством введено обмеження щодо припинення трудового договору в певний період за власним бажанням. Такі обмеження поширюються на молодих спеціалістів протягом терміну, визначеного в направленні на роботу або договором, а також для осіб, засуджених до виправних робіт без позбавлення волі (на період відбування ним покарання).

Щодо строкових трудових договорів, то відповідно до чинного законодавства вони не можуть бути розірваними за ініціативою працівника, крім деяких випадків.

Згідно зі ст.39 КЗпП строковий трудовий договір з ініціативи працівника може бути розірвано достроково в разі хвороби працівника або його інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного чи трудового договору та у випадках передбачених ч.1 ст.38 КЗпП.

Трудовим законодавством встановлено вичерпний перелік підстав звільнення працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу. Це одна з найважливіших гарантій захисту працівників від необґрунтованих звільнень.

Підстави, за якими власник або уповноважений ним орган можуть звільнити працівника, закріплені в ст.ст.40, 41 КЗпП і діляться на основні та додаткові.

До основних підстав належать:

- 1) зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників. При цьому працівник, з яким розірвано трудовий договір із зазначених підстав, протягом одного року має право на укладення трудового договору у разі повторного прийняття на роботу, якщо власник або уповноважений ним орган проводить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації;

- 2) виявлення невідповідності працівника займаній посаді, або виконуваній роботі, внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я;
- 3) систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного стягнення чи громадського впливу;
- 4) прогул (в тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;
- 5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не враховуючи відпустки по вагітності й пологів, але при цьому за працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посади) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;
- 6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- 7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- 8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого за вироком суду, що набрав чинності, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (за винятком нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Додатковими підставами розірвання трудового договору з ініціативи власника є:

- 1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівними працівниками підприємств усіх форм власності та їх заступниками, головними бухгалтерами та їх заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;

- 2) скоєння винних дій керівником підприємства, установи, організації внаслідок чого заробітна плата виплачується несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;
- 3) скоєння винних дій працівником, який безпосередньо обслуговує грошові чи товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;
- 4) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, несумісного з продовженням роботи;
- 5) якщо працівника визнано таким, що не витримав випробування (у випадках, коли працівника прийнято на роботу з іспитовим строком випробування);
- 6) якщо працівника зараховано з порушенням спеціальних правил прийняття на роботу (наприклад, коли особа зараховується на посаду, яку їй заборонено обіймати протягом певного терміну за вироком суду).

Окрім указаних підстав правовідносини деяких категорій працівників можуть припинятися і з інших підстав.

У разі звільнення працівника внаслідок змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації чи перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату, працівника про наступне вивільнення персонально попереджують не пізніше ніж за два місяці.

За таких умов вивільнення переважне право залишатися на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці.

При рівних умовах продуктивності праці та кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається:

- 1) сімейним – при наявності двох і більше утриманців;
- 2) особам, в сім'ї яких немає інших працівників з самостійним заробітком;
- 3) працівникам з тривалим безперервним стажем роботи на даному підприємстві, установі, організації;
- 4) працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва;
- 5) учасникам бойових дій, інвалідам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”;
- 6) авторам винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій;

- 7) працівникам, які дістали на цьому підприємстві, установі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання;
- 8) особам з числа депортованих з України, протягом п'яти років, з часу їх повернення на постійне місце проживання в Україну;
- 9) працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової служби та осіб, які проходили альтернативну (невійськову) службу, – протягом двох років з дня звільнення їх зі служби.

Одночасно з попередженням про звільнення внаслідок змін в організації виробництва і праці власник або уповноважений ним орган пропонує працівникові іншу роботу на тому же підприємстві, в установі, організації. У разі відсутності роботи за відповідною професією чи спеціальністю або в разі відмови працівника від переведення на іншу роботу власник або уповноважений ним орган зобов'язаний довести до відома державної служби зайнятості про наступне вивільнення працівника із зазначенням його професії, спеціальності, кваліфікації та розміру оплати праці.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника може бути проведено, як правило, лише за попередньою згодою профспілкового органу.

При припиненні трудового договору, у передбачених законом випадках, працівникові виплачується вихідна допомога в розмірі від одного та більше середнього місячного заробітку.

Власник або уповноважений ним орган повинен у день звільнення видати працівникові належно оформлену трудову книжку і здійснити розрахунок. У разі звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу він зобов'язаний також у день звільнення видати йому копію наказу про звільнення з роботи. В інших випадках звільнення копія наказу видається на вимогу працівника.

3. Поняття і види робочого часу і часу відпочинку

Піклування про здоров'я людини, її культурний і фізичний розвиток є важливою функцією держави. Частково вона реалізується за допомогою норм трудового права, обмеженням робочого часу, встановленням часу відпочинку, нормативів щодо охорони праці тощо.

Визначена трудовим законодавством регламентація норм робочого часу має важливе значення для його раціонального використання. Вживані в КЗпП України поняття “робочий час”, “робочий день”, “робочий тиждень”, “робоча зміна” розкривають різні сторони робочого часу і є його нормативами.

Робочий час – це встановлений чинним законодавством та прийнятий на його підставі угодою сторін відрізок календарного часу, протягом якого працівники згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку повинні виконувати за трудовим договором свої трудові обов'язки.

Поряд із загальним поняттям робочого часу в чинному законодавстві здійснюється його розмежування на окремі види, а саме:

- 1) нормальний робочий час;
- 2) скорочений робочий час;
- 3) неповний робочий час;
- 4) ненормований робочий час;
- 5) надурочний робочий час;
- 6) нічний робочий час.

Згідно ст.50 КЗпП **нормальна тривалість робочого часу** працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Це є загальна норма, яка не залежить від кількості робочих днів на тиждень і поширюється вона на всіх працівників незалежно від того, чи працюють вони постійно, тимчасово, сезонно на підприємствах різних форм власності, а також незалежно від режиму робочого часу та виду робочого тижня. Отже, щоденна робота за п'ятиденного робочого тижня не повинна перевищувати 8, а шестиденного – 7 годин. Підприємства, установи та організації, укладаючи колективний договір, можуть установлювати меншу норму тривалості робочого часу.

Скорочений робочий час передбачений законодавством для деяких категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного чи трудового договорів. Скорочення робочого часу не відбивається на розмірі оплати праці – вона є такою ж, як і при нормальній тривалості робочого часу.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для працівників віком від 15 до 16 років (учнів від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень; для учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, робочий час не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу (24; 36 годин) для осіб відповідного віку; для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці – не більше як 36 годин на тиждень.

Скорочений робочий час встановлюється для професорсько-викладацького складу та вчителів навчальних закладів, медичних працівників та деяких інших категорій працівників, чия праця пов'язана із значним інтелектуальним і нервовим напруженням.

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватись за рахунок власних коштів на підприємствах, установах і організаціях для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда.

Неповний робочий час встановлюється відповідно до ст.56 КЗпП за угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом. Така угода може бути досягнута при прийнятті на роботу чи в процесі виконання працівником трудових обов'язків. За неповного робочого дня можливе зменшення як тривалості робочого дня, так і кількості днів робочого тижня. Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний встановити неповний робочий час на прохання вагітної жінки, жінки, що має дитину до 14 років, дитину-інваліда або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку. При неповному робочому часі оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Мінімальна або максимальна тривалість неповного робочого часу чинним законодавством не визначена. Тому норма робочого часу і період роботи протягом доби чи тижня визначаються тільки за згодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом. При цьому тривалість робочого дня, як правило, не може бути меншою 4 годин, а робочого тижня – меншою 20 годин при п'яти і 24 годин при шестиденному тижні.

Для окремих категорій працівників за характером праці допускається відхилення від обумовленого режиму робочого часу, тому їх робочий час називається **ненормованим робочим часом**. Цей вид робочого часу, як правило, допускає роботу без спеціального дозволу понад нормальний робочий день і тиждень, за що ці працівники користуються додатковою відпусткою тривалістю до 7 календарних днів. Проте чинне законодавство допускає випадки, коли за роботу в умовах ненормованого робочого дня окремим працівникам може проводитись доплата.

Оскільки ненормований робочий день є винятком із загальних правил регулювання робочого часу, то він встановлюється для обмеженого кола працівників. До таких працівників відносяться, як правило, адміністративний, управлінський, технічний, господарський персонал, працівники правоохоронних органів та інших державних установ. Юридичною підставою для віднесення працівника до категорії осіб з ненормованим робочим днем на підприємствах є списки посад, робіт та професій, визначених колективним договором.

Надурочний робочий час – це робота, яка виконується працівниками понад нормальний робочий день і тиждень. Такі роботи, як правило, заборонені чинним законодавством. Власник або уповноважений ним орган може застосовувати їх у виняткових випадках і лише з дозволу профспілкового комітету. Перелік підстав залучення до надурочних робіт,

установлений ст.62 КЗпП, є вичерпним. Це означає, що власник або уповноважений ним орган не має права проводити надурочні роботи в інших, навіть поважних, з їх точки зору, випадках. Проведення таких робіт є незаконними.

Загальна кількість надурочних робіт для кожного працівника не може перевищувати чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Власник або уповноважений ним орган повинні вести облік надурочних робіт кожного працівника.

До надурочних робіт заборонено залучати вагітних жінок; жінок, що мають дітей до трьох років; неповнолітніх; осіб, що навчаються в середніх загальноосвітніх школах чи професійно-технічних училищах без відриву від виробництва.

Можуть залучатися до надурочних робіт жінки, які мають дітей від 3 до 14 років або дитину-інваліда лише за їх згодою, а також інваліди за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

Робота в надурочний час компенсується тільки підвищеною оплатою. Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається. Не вважається надурочною робота, яка виконується працівниками у режимі ненормованого або неповного робочого дня; робота за сумісництвом тощо.

Нічним робочим часом вважається час з 10 години вечора до 6 години ранку (ст.54 КЗпП). При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Проте це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу. Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною в тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема на безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при 6-денному робочому тижні з одним вихідним днем.

Трудовим законодавством забороняється залучення до роботи в нічний час:

- 1) вагітних жінок;
- 2) жінок, які мають дітей до 3 років;
- 3) неповнолітніх працівників;
- 4) інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Велике значення для відновлення здоров'я, фізичних та розумових здібностей працівників має час відпочинку. Право на відпочинок є одним із конституційних прав працівника. В ст.45 Конституції України закріплено, що кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Час відпочинку – це час, протягом якого працівники підлягають звільненню від виконання трудових обов'язків і можуть використовувати його на свій розсуд.

Як і робочий час, час відпочинку має кілька видів. **Чинним законодавством про працю передбаченні такі види часу відпочинку:**

1) **перерви в робочому дні.** Перерви для відпочинку і харчування надаються через 4 години після початку роботи і тривають не більше 2 годин. Мінімальна межа тривалості перерви в законі не визначена. Тому, як правило, правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності тривалість перерви встановлюється від 30 хвилин до однієї години. Час перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівники використовують перерву за своїм розсудом. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. Перерва не включається у робочий час. На тих роботах, де за умовами виробництва перерву встановити не можливо, працівнику повинна надаватися інша можливість для харчування протягом робочого дня.

Для деяких категорій працівників нормативними актами встановлені спеціальні додаткові перерви, які надаються через короткий відтинок часу і включаються в робочий час (під час роботи на повітрі в холодну пору року; на вантажно-розвантажувальних роботах; секретарям-машиністкам; жінкам що мають дітей віком до півтора року, для годування дитини). На відміну від загальної перерви для відпочинку і харчування, що не включається в робочий час і тому не оплачується, спеціальні перерви входять у робочий час і підлягають оплаті.

2) **щоденний (міжзмінний) відпочинок.** Перерви між робочими змінами тривають з моменту закінчення роботи в попередній день і до початку наступного робочого дня. Тривалість щоденного відпочинку залежить від тривалості робочого дня та режиму роботи. Він повинен бути не менше подвійної тривалості робочого дня за винятком перерви в роботі. Наприклад, якщо робочий день складає 8 годин, а перерва в роботі – 1 годину, то тривалість щоденного міжзмінного відпочинку складає: $16-1=15$ годин.

3) **щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні)** надається працівнику після закінчення трудового тижня. При цьому тривалість щотижневого безперервного відпочинку відповідно до ст.70 КЗпП повинна бути не менш як 42 години. При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному робочому тижні – один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, як правило, має надаватися підряд з загальним вихідним днем.

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні проводиться за письмовим наказом власника або уповноваженого ним органу з дозволу профспілкового комітету підприємства лише у виняткових випадках (для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або усунення їх наслідків тощо). Перелік підстав для залучення

працівників до роботи у вихідні дні визначено чинним законодавством, є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Перенесення вихідного дня для всіх працівників підприємства з ініціативи власника або уповноваженого ним органу не допускається. Це можливо в окремих випадках і лише на підставі прийнятої спеціальної постанови Кабінету Міністрів України, зокрема з метою приєднання вихідного дня до святкового або неробочого дня.

Робота у вихідний день може компенсуватися, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі в подвійному розмірі.

4) **святкові і неробочі дні** встановлюються законодавством України. Святковими днями є:

- 1 січня – Новий рік;
- 7 січня – Різдво Христове;
- 8 березня – Міжнародний жіночий день;
- 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих;
- 9 травня – День Перемоги;
- 28 червня – День Конституції України;
- 24 серпня – День незалежності України.

Неробочими днями є релігійні свята:

- 7 січня – Різдво Христове;
- один день (неділя) – Пасха (Великдень);
- один день (неділя) – Трійця.

Різдво Христове одночасно є святковим і неробочим днем. По суті ж і неробочі дні, і святкові дні є тотожними з огляду на те, що у ці дні робота не проводиться.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

У випадках, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

У святкові і неробочі дні допускається лише робота, зупинення якої неможливе з виробничо-технічних умов або викликані необхідністю обслуговування населення (транспорт, зв'язок, лікарні тощо), а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи.

Робота у святкові дні і неробочі дні оплачується в подвійному розмірі. За бажанням працівника, який працював у зазначені дні, йому може бути наданий інший день відпочинку (відгул). Такий відгул надається лише тим працівникам, робота яких у святковий чи неробочий день не включається до

місячної норми робочого часу. Якщо ж вона проводилася у межах місячної норми, то відгул за таку роботу не надається.

5) **щорічні відпустки.** КЗпП та Закон України “Про відпустки” встановили такі види відпусток:

- щорічні відпустки;
- додаткові відпустки у зв’язку з навчанням;
- творчі відпустки;
- соціальні відпустки;
- відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодами та трудовими договорами можуть установлюватися інші види відпусток.

Всі громадяни, зайняті суспільно-корисною працею, незалежно від форм власності і форм господарювання, які перебувають у трудових відносинах і підлягають державному соціальному страхуванню, мають право на одержання щорічної оплачуваної відпустки.

Щорічна відпустка – це вид часу відпочинку, встановлений чинним законодавством, колективним договором або контрактом кількість календарних днів безперервного відпочинку в поточному році, наданих працівникові власником або уповноваженим ним органом, із збереженням за ним місця роботи (посади) і заробітної плати.

Щорічні відпустки надаються громадянам, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи.

Тривалість відпусток незалежно від режимів та графіків роботи розраховується в календарних днях. Переведення тривалості щорічної відпустки із робочих в календарні дні проводиться шляхом множення тривалості відпустки в робочих днях на дріб 7/6.

Щорічні відпустки складаються з основної та додаткових відпусток.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладання трудового договору.

Особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день; інвалідам I і II груп – 30 днів, інвалідам III групи – 26 днів; керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим працівникам – до 56 днів, а також іншим категоріям працівників, перелік яких встановлено ст.6 Закону України “Про відпустки” та іншими законодавчими актами.

Сезонним, а також тимчасовим працівникам відпустка надається пропорційно до відпрацьованого ними часу.

Щорічна додаткова відпустка за роботу із шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам,

зайнятим на роботах, пов'язаних з негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів.

Щорічна додаткова відпустка за особливий характер роботи надається окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я – тривалістю до 35 календарних днів та працівникам з ненормованим робочим днем – тривалістю до 7 календарних днів.

Щорічні додаткові відпустки за бажанням працівника можуть надаватись одночасно з щорічною основною відпусткою або окремо від неї. Загальна тривалість щорічної основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах – 69 календарних днів.

Право працівника на щорічну основну та додаткову відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає, за деякими винятками, після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

Щорічну відпустку на прохання працівника може бути поділено на частини будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів. Невикористану частину щорічної відпустки має бути надано працівнику, як правило, до кінця робочого року, але не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який надається відпустка.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням надаються різним категоріям громадян, які здобувають освіту без відриву від виробництва.

Працівникам, які здобувають загальну середню освіту, надається додаткова оплачувана відпустка на період складання:

- випускних іспитів в основній школі – тривалістю 10 календарних днів;
- випускних іспитів у старшій школі – тривалістю 23 календарні дні;
- перевідних іспитів в основній та старшій школах – від 4 до 6 календарних днів без урахування вихідних;
- іспитів екстерном за основну школу – 21 календарний день;
- іспитів екстерном за старшу школу – 28 календарних днів.

Працівникам, які успішно навчаються на вечірніх відділеннях професійно-технічних закладів освіти, надається додаткова оплачувана відпустка для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 календарних днів протягом року.

Працівникам, які успішно навчаються у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формами навчання, надаються додаткові оплачувані відпустки на період:

- настановчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів для тих, хто навчається на першому та другому курсах у вищих закладах освіти 1 та 2 рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 10 календарних днів щорічно, 3 та 4 рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 20 календарних днів щорічно, незалежно від рівнів акредитації з заочною формою навчання – 30 календарних днів щорічно;
- для тих, хто навчається на третьому і наступних курсах додаткова оплачувана відпустка відповідно збільшується на 10 календарних днів щорічно;
- для складання державних іспитів незалежно від рівня акредитації вищого закладу освіти – 30 календарних днів;
- для підготовки та захисту дипломного проекту (роботи) студентам, які навчаються у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формою навчання 1 та 2 рівня акредитації – 2 місяці, 3 та 4 рівня акредитації – 4 місяці.

Працівникам, допущеним до складання вступних іспитів в аспірантуру з відривом або без відриву від виробництва, для підготовки та складання іспитів надається один раз на рік додаткова оплачувана відпустка з розрахунку 10 календарних днів на кожний іспит.

Працівникам, які навчаються без відриву від виробництва в аспірантурі та успішно виконують індивідуальний план підготовки, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 30 календарних днів та за їх бажанням протягом чотирьох років навчання – один вільний від роботи день на тиждень з оплатою його в розмірі 50 відсотків середньої заробітної плати працівника.

Творча відпустка – це вид відпустки, що надається працівнику для закінчення дисертаційної роботи, написання підручника, навчального посібника та в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Соціальні відпустки є особливим видом відпусток і вони надаються:

- у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам на підставі медичного висновку тривалістю: до пологів – 70 календарних днів, після пологів – 56 календарних днів (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70 календарних днів), починаючи з дня пологів;

- для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку жінкам за їх бажанням після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами;

- жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда. Така відпустка надається за її бажанням щорічно тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних.

Додаткові відпустки жінкам, які мають дітей, надаються понад щорічні відпустки.

Відпустки без збереження заробітної плати передбачені чинним законодавством. В одних випадках ці відпустки повинні надаватися в обов'язковому порядку, в інших – за згодою сторін.

В обов'язковому порядку відпустки без збереження заробітної плати надаються:

- матері або батьку, який виховує дитину без матері, що мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину - інваліда, – тривалістю до 14 календарних днів щорічно;
- чоловікові, жінка якого перебуває у передпологовій відпустці, – тривалістю до 14 календарних днів;
- ветеранам війни та особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, а також особам, на яких поширюється чинність Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, – тривалістю до 14 календарних днів щорічно;
- ветеранам праці та особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, – тривалістю 21 календарний день щорічно;
- пенсіонерам за віком та інвалідам III групи – тривалістю до 30 календарних днів щорічно;
- інвалідам I і II груп – тривалістю до 60 календарних днів щорічно;
- особам, які одружуються – тривалістю до 10 календарних днів;
- працівникам у разі смерті рідних по крові або по шлюбу (чоловіка або дружини, батьків, дитини, братів, сестер), – тривалістю до 7 календарних днів та інших рідних – тривалістю до 3 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та назад;
- в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Порядок оплати відпусток та відпустки без збереження заробітної плати регулює Закон України “Про відпустки” і Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 року №346. На час відпустки без збереження заробітної плати за працівником зберігається його місце роботи (посада).

4. Особливості праці жінок та молоді

Враховуючи фізіологічні, психологічні, вікові та інші особливості, правове регулювання трудових відносин жінок та молоді має певні відмінності щодо інших категорій працівників.

Особливості правового регулювання праці жінок та молоді відображені в окремих главах КЗпП (гл. XII “Праця жінок” і гл. XIII “Праця молоді”) і Закону України “Про охорону праці”.

Встановлення більш сприятливих і легких умов праці для жінок пов’язане з фізіологічними особливостями жіночого організму і виконанням жінками функції материнства.

Законодавством про працю заборонено:

- 1) застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню);
- 2) залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Граничні норми підймання і переміщення вантажів при чергуванні з іншою роботою – 10 кг, а при постійному – 7 кг. Сумарна вага переміщуваних вантажів протягом однієї години роботи не повинна перевищувати 350 кг при підйманні з робочої поверхні та 175 кг – з підлоги;
- 3) залучення жінок до робіт у нічний час за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід;
- 4) залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні, направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років;
- 5) жінки, що мають дітей віком від 3 до 14 років або дітей-інвалідів, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди;
- 6) вагітним жінкам відповідно до медичного висновку знижують норми виробітку, норми обслуговування або переводять їх на іншу роботу, яка є легшою і виключає вплив несприятливих виробничих факторів, із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою;
- 7) жінки, які мають дітей віком до трьох років, в разі неможливості виконання попередньої роботи переводяться на іншу роботу із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою до досягнення дитиною віку трьох років;
- 8) на підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв’язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів;

- 9) у разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, жінці в обов'язковому порядку надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку;
- 10) за бажанням жінки у період перебування її у відпустці для догляду за дитиною вона може працювати на умовах неповного робочого часу або вдома. При цьому за нею зберігається право на одержання допомоги в період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- 11) жінкам, які усиновили новороджених дітей безпосередньо з пологового будинку, надається відпустка з дня усиновлення тривалістю 56 календарних днів (70 календарних днів – при усиновленні двох і більше дітей) з виплатою державної допомоги у встановленому порядку;
- 12) жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, за її бажанням щорічно надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних;
- 13) жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше 30 хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком;
- 14) забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до 3 років, а одиноким матерям – за наявністю дитини віком до 14 років або дитини-інваліда.

Держава гарантує працездатній молоді рівне з іншими громадянами право на працю. Молодими громадянами вважаються громадяни України віком від 15 до 28 років. Вони займають проміжне становище між дитинством і зрілістю. Соціальне становище молоді дає можливість передбачити майбутнє суспільства. Тому проблемам молоді держава приділяє значну увагу, в тому числі й засобам регулювання її правового статусу. Особливі умови праці молоді встановлюються з метою забезпечити їй нормальний фізіологічний розвиток.

Згідно ст.ст.196,197 КЗпП і Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, держава для всіх підприємств і організацій встановлює броню прийому на роботу і професійне навчання молоді, а також гарантує надання їй першого робочого місця на

строк не менше двох років, а молодим фахівцям, що закінчили державні навчальні заклади – не менше трьох років. Будь-які прямі або непрямі обмеження прав і свобод молоді залежно від віку, крім передбачених чинним законодавством, є протиправними і тягнуть за собою відповідальність, встановлену законами України.

На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік неповнолітніх працівників із зазначенням дати їх народження (ст.189 КЗпП).

Згідно ст.187 КЗпП неповнолітні у правових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Основними особливостями праці неповнолітніх є:

- 1) не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років (крім окремих винятків);
- 2) прийом на роботу неповнолітніх здійснюється тільки після їх попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення ними 21 року, вони щороку підлягають обов'язковому медичному огляду;
- 3) їм не встановлюється випробувальний строк при першому прийнятті на роботу;
- 4) їм забороняється залучати до важких робіт і до робіт з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також до підземних робіт;
- 5) їм забороняється залучати до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми;
- 6) їм забороняється залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні;
- 7) для неповнолітніх встановлюється скорочений робочий день, а оплата праці проводиться як за повний робочий день;
- 8) для неповнолітніх встановлена така тривалість робочого часу: для працівників у віці від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для працівників у віці від 15 до 16 років – 24 години на тиждень; для працюючих у період канікул учнів у віці від 14 до 15 років – 24 години на тиждень.
- 9) щорічна основна відпустка для неповнолітніх тривалістю 31 календарний день надається в зручний для них час (як правило, літній), а у перший рік роботи відпустка надається за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації;
- 10) звільнення неповнолітніх працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання

загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) комісії в справах неповнолітніх;

- 11) звільнення неповнолітнього можливо не лише з власної ініціативи, але і з ініціативи батьків, усиновителів і піклувальників неповнолітнього, а також державних органів та посадових осіб, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю у випадку, коли виконання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

Сучасне виробництво не можливо без високої організованості, взаємоузгодженості й чіткості в роботі. Без підкорення всіх учасників трудового процесу певному розпорядку, без дотримання встановленої дисципліни праці неможливо досягти тієї мети, для якої організовується спільний трудовий процес.

Найбільш загальним поняттям у чинному законодавстві є дисципліна праці. Трудова дисципліна є необхідною умовою будь-якої суспільної праці незалежно від форми власності й галузевої залежності. Термін “трудова дисципліна” застосовується в широкому і вузькому розумінні. В першому випадку трудова дисципліна є синонімом дисципліни праці і включає в себе обов'язки сторін трудового договору.

Трудова дисципліна має зовнішній і внутрішній аспекти.

Зовнішній аспект означає підкорення працівника трудовому розпорядку, який включає в себе порядок взаємовідносин працівника і власника в процесі праці.

Під **внутрішнім аспектом** слід розуміти сукупність правил, що регламентують трудову функцію працівника, тобто сам процес праці.

Як **правова категорія** трудова дисципліна виступає в чотирьох аспектах.

- 1) Як один із основних принципів трудового права – забезпечення виконання обов'язку дотримуватися дисципліни праці. Забезпечувати дисципліну праці зобов'язані сторони трудових правовідносин.
- 2) Як інститут трудового права – система норм, що регулює внутрішній трудовий розпорядок, обов'язки сторін трудових

- правовідносин, встановлює заходи із заохочення за успіхи у праці та дисциплінарну відповідальність за порушення дисципліни праці.
- 3) Як елемент трудових правовідносин дисципліна праці проявляється в установленні відповідної поведінки конкретних працівників у трудовому колективі, в індивідуалізації трудових обов'язків у зв'язку з укладеним трудовим договором, контрактом, а також характеризується фактичною поведінкою сторін трудових правовідносин, рівнем дотримання працівниками внутрішнього трудового розпорядку на підприємстві, де вони працюють.
 - 4) Як фактична поведінка – рівень дотримання всіма учасниками виробничого процесу дисципліни праці, який може бути низьким, середнім, високим.

Трудова дисципліна як правова категорія має двосторонній характер, оскільки включає в себе обов'язки як працівників, так і власника або уповноваженого ним органу.

Трудова дисципліна – це сукупність нормативно-правових актів, які регулюють порядок взаємовідносин сторін трудових відносин, спрямованих на виконання ними своїх трудових функцій.

Трудова дисципліна передбачає:

- 1) чесну і сумлінну працю;
- 2) своєчасне і точне виконання розпоряджень власника;
- 3) підвищення продуктивності праці;
- 4) виконання технологічної дисципліни;
- 5) додержання вимог охорони праці;
- 6) дотримання техніки безпеки та виробничої санітарії;
- 7) збереження та зміцнення власності підприємства;
- 8) поліпшення якості продукції.

Ст.139 КЗпП встановлені обов'язки працівників, які є загальними для всіх працівників підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності. Перелік обов'язків, передбачений цією статтею не є вичерпним, а тому може конкретизуватись у правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, трудових договорах, при укладенні контракту.

Обов'язок – це міра необхідної поведінки, що встановлюється у відповідних нормативних актах. У залежності від виду поведінки розрізняють три види обов'язків: обов'язок активної поведінки; обов'язок пасивної поведінки; обов'язок сприймати певну міру примусу.

За своїм змістом обов'язки працівників можна поділити на три групи:

- 1) ті, що пов'язані з виконанням працівником своїх трудових функцій, покладених на нього умовами трудового договору, контракту;
- 2) ті, що впливають із наказів і розпоряджень власника або уповноваженого ним органу;
- 3) ті, що пов'язані із дотриманням чинного законодавства.

Трудова дисципліна забезпечується застосуванням передбачених чинним законодавством спеціальних правових методів впливу на працівника:

- 1) **метод переконання і виховання** – заснований на вихованні у працівника свідомого ставлення до своїх трудових обов'язків, на формуванні у нього стійкого бажання сумлінно працювати;
- 2) **метод заохочення** – це певна форма суспільного визнання заслуг працівника у зв'язку з досягнутими ним успіхами в роботі. Застосування заходів заохочення є правом, а не обов'язком власника або уповноваженого ним органу. КЗпП не визначає навіть зразкового переліку заохочень, що може застосувати власник до працівників. Види заохочення передбачаються в правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, а також в окремих законах.

Заходи заохочення можуть розподілятися: за способом впливу на працівників – на моральні та матеріальні; за сферою дії – на загальні, що застосовуються до всіх працівників та спеціальні, що стосуються певних категорій працівників і службовців;

- 3) **метод примусу** полягає в застосуванні до порушників трудової дисципліни відповідних заходів матеріального і морального впливу, а також заходів дисциплінарного і громадського впливу всупереч їх волі. Сам факт невиконання працівником своїх обов'язків повинен бути зафіксований, дотриманий порядок розслідування, а також повинні бути витримані строки для застосування дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарна відповідальність є одним з видів юридичної відповідальності й застосовується виключно до порушників трудової дисципліни. Тому підставою для її застосування є порушення трудової дисципліни.

Дисциплінарний проступок – це невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього чинним законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків.

За здійснення дисциплінарного проступку роботодавець має право застосовувати визначені чинним законодавством заходи дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарне стягнення – це передбачений в нормативно – правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу, до працівника, який вчинив дисциплінарний проступок.

Ст.147 КЗпП передбачає два заходи стягнення за порушення трудової дисципліни: догана і звільнення.

Догана – це вид дисциплінарного стягнення, вжитий до працівника за порушення трудової дисципліни. Догана спричиняє для працівника негативні наслідки особистого характеру, як моральні, так і матеріальні.

Звільнення з роботи як дисциплінарне стягнення становить собою організаційний захід, пов'язаний з припиненням з працівником, що порушує трудову дисципліну, трудових правовідносин.

Застосування вищенаведених заходів стягнення є правом, а не обов'язком власника або уповноваженого ним органу.

Для окремих категорій працівників (працівники суду, прокуратури, міліції, державні службовці тощо) чинним законодавством, статутами і положеннями про дисципліну встановлюються й інші види стягнень.

Законодавством про працю встановлено строго визначений порядок накладення і зняття дисциплінарних стягнень.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення. Перед накладенням стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмових пояснень. Дисциплінарне стягнення накладається не пізніше одного місяця з дня виявлення проступку, і не пізніше шести місяців з дня його вчинення.

Дисциплінарне стягнення оголошується в наказі (розпорядженні), в якому в обов'язковому порядку вказуються мотиви застосування стягнення і повідомляється працівникові під розписку протягом трьох робочих днів. Працівник має право оскаржити даний наказ у суді, комісії з трудових спорів або у вищестоящих органах.

Строк дії дисциплінарного стягнення – один рік. Протягом цього строку до працівника не застосовується заходи заохочення. Дисциплінарне стягнення до трудової книжки не заноситься. Ця заборона не поширюється на випадки звільнення за порушення трудової дисципліни, оскільки це становить припинення трудових відносин між сторонами, і в цьому випадку відповідно до чинного законодавства про працю до трудової книжки записи про причини звільнення мають робитися у точній відповідності з формулюванням чинного законодавства і з посиланням на відповідну статтю і пункт закону.

Чинним законодавством встановлено наступний порядок зняття дисциплінарного стягнення. Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому

дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне стягнення може бути зняте до закінчення одного року органом, що його застосував, якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і проявив себе як сумлінний працівник. Дострокове зняття дисциплінарного стягнення можливо як за власною ініціативою власника або уповноваженого ним органу, так і за клопотанням трудового колективу чи його органу. Працівник також сам вправі звернутися з проханням про зняття з нього дисциплінарного стягнення.

Про дострокове зняття дисциплінарного стягнення видається наказ (розпорядження) власника або уповноваженого ним органу. Працівник, з якого достроково було знято дисциплінарне стягнення, вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Працівник, який завдав матеріальної шкоди підприємству, установі, організації несе матеріальну відповідальність незалежно від того, чи був він притягнутий до дисциплінарної відповідальності за діяння, якими завдано цю шкоду.

Матеріальна відповідальність працівників визначена ст.ст.130-138 КЗпП та деякими підзаконними актами. Чинне законодавство поєднує матеріальну відповідальність працівників із захистом інтересів кожного працівника. І тому не випадково глава IX КЗпП має назву “Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.” Ці гарантії полягають у тому, що відповідальність може настати тільки за пряму шкоду, в межах і порядку, передбаченому чинним законодавством, і, як правило, обмежуються певною частиною заробітку працівника.

Матеріальна відповідальність, на відміну від дисциплінарної, є двосторонньою, оскільки відповідальність несе не тільки працівник перед власником або уповноваженим ним органом, а й власник перед працівником за заподіяння шкоди його майну або здоров’ю.

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка полягає в обов’язку однієї сторони трудового договору відшкодувати повністю або частково матеріальні збитки, заподіяні іншій стороні протиправними і винними діями.

Притягнути працівника до матеріальної відповідальності можливо тільки за сукупністю таких умов (складу дисциплінарного проступку):

- 1) наявність прямої дійсної шкоди;
- 2) протиправна поведінка працівника;
- 3) причинний зв’язок між протиправною дією та заподіяною шкодою;
- 4) вина працівника в заподіяній шкоді.

Трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності працівника:

- 1) **обмежена матеріальна відповідальність**, яка включає в себе обов'язок працівника відшкодувати збитки в межах свого середнього місячного заробітку. Ця відповідальність настає у всіх випадках, крім тих, коли чинним законодавством передбачена повна матеріальна відповідальність;
- 2) **повна матеріальна відповідальність**, яка включає в себе обов'язок працівника відшкодувати збитки в повному обсязі незалежно від розміру одержуваної ним заробітної плати.

Згідно ст.134 КЗпП **повна матеріальна відповідальність застосовується у випадках, якщо:**

- 1) між працівником і підприємством, установою, організацію укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за забезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;
- 2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;
- 3) шкоду завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;
- 4) шкоду завдано працівником, який був у нетверезому стані;
- 5) шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуванням матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), а також інструментів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством працівникові в користування;
- 6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;
- 7) шкоду завдано не при виконанні трудових обов'язків;
- 8) службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;
- 9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвочасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсації за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

В окремих випадках, коли фактичний розмір шкоди значно перевищує номінальну вартість майна та інших цінностей ст.135 КЗпП, передбачається підвищена матеріальна відповідальність працівника.

Покриття шкоди працівником проводиться добровільно чи за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника, а також за рішенням суду.

Згідно з чинним законодавством, підприємство є суб'єктом матеріальної відповідальності в разі заподіяння шкоди працівникові й зобов'язане відшкодувати працівникові матеріальні збитки за наявності таких підстав:

- 1) незаконного звільнення, переведення чи відсторонення від роботи працівника;
- 2) неправильного формулювання запису в трудовій книжці під час звільнення працівника, що унеможливило б влаштування його на роботу;
- 3) затримки видачі трудової книжки або розрахунку при звільненні з роботи;
- 4) у разі ушкодження здоров'я працівника під час виконання ним трудових обов'язків;
- 5) псування, знищення чи крадіжки особистих речей працівника під час виконання ним трудових обов'язків.

У разі заподіяння потерпілому працівникові моральної шкоди вона також підлягає компенсації.

6. Індивідуальні й колективні трудові спори

При виконанні працівниками своїх трудових функцій між ними й власником або уповноваженим ним органом можуть виникати певні суперечності чи різного роду непорозуміння. Здебільшого вони носять індивідуальний характер, але непорозуміння можуть виникати й між групою трудящих, трудовим колективом підприємства та його власником.

Трудові спори – це неврегульовані розбіжності між працівником (трудоим колективом) і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням норм трудового законодавства, правил внутрішнього трудового розпорядку, колективних і трудових договорів, про які заявлено в орган, уповноважений розглядати трудові спори та приймати обов'язкові для сторін рішення.

Трудові спори поділяють на індивідуальні та колективні (конфлікти).

Розгляд індивідуальних трудових спорів регламентовано главою XV КЗпП та Цивільно-процесуальним кодексом.

Згідно ст.221 КЗпП трудові спори розглядаються двома органами:

- 1) комісіями з трудових спорів (КТС);
- 2) районними (міськими) судами.

КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з чисельністю працюючих не менш як 15 чоловік. Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються зборами. При цьому кількість робітників у складі комісії повинна бути не менше половини її складу. КТС має печатку встановленого зразку.

Працівник може звернутися до КТС протягом трьох місяців з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком. Якщо цей строк пропущено з поважних причин, КТС може його поновити. Усі заяви, що надходять до КТС, підлягають обов'язковій реєстрації.

КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви працівником, у його присутності, а також представників власника або уповноваженого ним органу. Розгляд спору при відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника під час розгляду спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або інша особа, в тому числі адвокат.

Засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому були присутні не менше двох третин обраних до її складу членів. На засіданні КТС ведеться протокол, який підписується головою або його заступником і секретарем. З кожного спору КТС приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення комісії у триденний строк вручаються працівникові, власникові або уповноваженому ним органу.

У разі незгоди з рішенням КТС працівник чи власник або уповноважений ним орган можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії.

Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у триденний строк після закінчення десяти днів, передбачених на його оскарження до суду. У випадку невиконання власником або уповноваженим ним органом рішення КТС у встановлений строк, працівникові видається посвідчення, що має силу виконавчого листа, на підставі якого судовий виконавець виконує рішення КТС у примусовому порядку.

Другою інстанцією з розгляду трудових спорів є районні (міські) суди, які розглядають спори за заявою працівника чи власника або уповноваженого ним органу, коли вони не згодні з рішенням КТС, а також прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству.

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:

- 1) працівників підприємств, установ, організації, де КТС не обираються;
- 2) працівників про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причин звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи;
- 3) керівника, головного бухгалтера підприємства, установи, організації, їхніх заступників, керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади органами державної влади й управління, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладання дисциплінарних стягнень;
- 4) власника або уповноваженого ним органу про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації;
- 5) працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником або уповноваженим ним органом і профспілковим органом підприємства, установи, організації в межах наданих їм прав.

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються також спори про відмову у прийнятті на роботу:

- 1) працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;
- 2) молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію;
- 3) вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів – за наявності дитини віком до 14 років;
- 4) виборних працівників після закінчення строку повноважень;
- 5) працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу;
- 6) інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган, відповідно до чинного законодавства, зобов'язаний укласти трудовий договір.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в тримісячний строк з дня, коли

він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, у справах про звільнення – в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки, а у спорах про стягнення належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком.

Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду з питань стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

Враховуючи ту обставину, що відповідно до Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, працівник має право звертатися до суду за вирішенням трудового спору, не звертаючись до комісії з трудових спорів.

На відміну від спорів про застосування чинного законодавства, які зараз офіційно називають індивідуальними, спори про встановлення або зміну умов праці по суті є колективними спорами.

Законом України від 18 лютого 1992 року при зміні глави XV КЗпП була вилучена ст.242, яка була єдиною нормою, що встановлювала порядок розгляду спорів з приводу встановлення або зміни умов праці. І тому нині КЗпП не передбачає порядок розгляду даних спорів.

Порядок розгляду колективних трудових спорів регулюється Законом України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3 березня 1998 року, який визначає правові й організаційні засади функціонування системи заходів по вирішенню цієї категорії трудових спорів і спрямований на здійснення взаємодії соціально-трудова відносин у процесі врегулювання розбіжностей, що виникають між ними.

Вимоги трудового колективу з питань застосування чинного законодавства про працю, укладення і виконання умов колективних договорів і угод в частині встановлення нових і зміни існуючих соціально-економічних умов праці та побуту формулюється і затверджуються на загальних зборах чи конференції членів трудового колективу або формуються шляхом збирання підписів. Вимоги вважаються чинними за наявності не менше половини підписів членів трудового колективу підприємства. Дані вимоги оформляються відповідним протоколом і направляються власнику підприємства або уповноваженому ним органу, який зобов'язаний їх розглянути та повідомити в письмовій формі представників трудового колективу про своє рішення в триденний строк з дня одержання вимог.

В разі коли орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, одержав від власника або уповноваженого ним органу повідомлення про повну або часткову відмову в задоволенні колективної вимоги й прийняв рішення про незгоду з рішенням власника, або уповноваженого ним органу або коли строки розгляду вимог закінчилися, а

відповіді від власника не надійшло **виникає колективний трудовий спір (конфлікт)**.

Про виникнення даного спору уповноважений представницький орган найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у триденний строк письмово проінформувати власника або уповноважений ним орган, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування за місцем знаходження підприємства, а також Національну службу посередництва й примирення.

Розгляд колективного трудового спору здійснюється **примирною комісією**, яка складається з однакової кількості представників сторін і утворюється на виробничому рівні – у триденний, на галузевому чи територіальному рівні – у п'ятиденний, на національному рівні – у десятиденний строк з моменту виникнення даного спору.

Колективні трудові спори розглядаються виробничою примирною комісією в п'ятиденний, галузевою та територіальною примирними комісіями – у десятиденний, примирною комісією на національному рівні – у п'ятнадцятиденний строк з моменту утворення комісії. За згодою сторін ці строки можуть бути подовжені.

Рішення примирної комісії оформляється протоколом. Воно має для сторін обов'язкову силу й виконується в порядку і строки, встановлені цим рішенням. Після прийняття рішення щодо вирішення колективного трудового спору примирна комісія припиняє свою роботу.

Розгляд колективного трудового спору в разі неприйняття примирною комісією рішення в зазначені вище строки здійснюється **трудоим арбітражем**, який утворюється за ініціативою однієї із сторін або незалежного посередника у триденний строк і складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб (народні депутати, представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування).

Рішення трудовим арбітражем повинно бути прийняте в десятиденний строк з дня його створення. За рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути подовжений до двадцяти днів. Рішення по трудовому спору приймається більшістю голосів трудового арбітражу, яке оформляється протоколом і підписується всіма його членами. Дане рішення є обов'язковим для виконання.

Жодна із сторін колективного трудового спору не може ухилитися від участі в примирній процедурі. Після додержання передбачених примирних процедур сторони колективного трудового спору мають право звернутися за сприянням у вирішенні цього спору до **Національної служби посередництва і примирення**, яка утворюється Президентом України й має свої відділення в Автономній Республіці Крим та усіх областях.

Національна служба посередництва і примирення після розгляду всіх матеріалів у десятиденний строк надсилає сторонам свої рекомендації.

Коли примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору, то як крайній засіб вирішення цього спору може бути застосований **страйк**, що передбачено ст.44 Конституції України.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи найманими працівниками, з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Воно проявляється у невиході на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків та іншому способі припинення роботи.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Суб'єкти трудового права України.
2. Колективний договір та колективна угода.
3. Поняття, сторони, зміст і види трудового договору.
4. Контракт – особлива форма трудового договору.
5. Порядок прийняття на роботу.
6. Підстави розірвання трудового договору.
7. Робочий час за трудовим правом.
8. Поняття часу відпочинку та його види.
9. Особливості праці жінок та молоді.
10. Трудова дисципліна як різновид дисципліни.
11. Підстави і умови матеріальної відповідальності за трудовим правом.
12. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: трудове право; система трудового права; трудові правовідносини; суб'єкти трудових правовідносин; колективний договір; колективна угода; трудовий договір; контракт; трудова книжка; робочий час; час відпочинку; відпустка; святкові дні; неробочі дні; трудова дисципліна; обов'язок; заохочення; дисциплінарна відповідальність; стягнення; матеріальна відповідальність; трудовий спір; комісія з трудових спорів.

Завдання 2. Скласти схему трудових прав громадян.

Завдання 3. Назвати зміст контракту і чим він відрізняється від звичайного трудового договору.

Завдання 4. Назвати та охарактеризувати підстави припинення трудового договору.

Завдання 5. Скласти схеми видів робочого часу та часу відпочинку.

Питання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику джерел трудового права України.
2. Що таке „колективний договір“?
3. Хто може виступати сторонами трудового договору?
4. Який порядок укладення трудового договору?
5. Чим відрізняється контракт від звичайного трудового договору?
6. Як оформлюється прийняття працівника на роботу, і які документи він надає при прийнятті на роботу?
7. Що таке „суміщення професій” та „сумісництво”?
8. Які є підстави розірвання трудового договору?
9. Поняття трудової книжки та її значення для працівника.
10. Що таке робочий час та його тривалість?
11. Які є види відпочинку?
12. Якими правовими методами забезпечується трудова дисципліна?
13. Які види заохочень та дисциплінарної відповідальності Ви знаєте?
14. Що таке „правила внутрішнього трудового розпорядку”?
15. У чому полягає правова сутність матеріальної відповідальності сторін трудового договору?
16. Що таке трудовий спір та його види?
17. Які органи мають право розглядати індивідуальні трудові спори?

Література: 1-3,14,20,23,42,46,56,57,59,70,71,75,86-88,91-93,111,112,119.

Тема 10. Основи адміністративного права України

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття, предмет, метод і структура адміністративного права України.
2. Джерела адміністративного права. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення.
3. Поняття і сутність державного управління та його співвідношення з виконавчою владою.
4. Адміністративно-правові норми та адміністративно-правові відносини.
5. Адміністративн-деліктне право.

Конспект лекцій до теми 10

1. Поняття, предмет, метод і структура адміністративного права України

Адміністративне право займає особливе місце в механізмі правового регулювання, оскільки виступає необхідним і важливим інструментом управління соціальними процесами в суспільстві. Немає такої галузі державного чи громадського життя, яка б не регулювалася адміністративним правом. Його норми регулюють діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ, організацій. Їхній вплив постійно відчуває на собі конкретна людина.

Адміністративне право – це галузь права, сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Адміністративне право має свій предмет і метод правового регулювання. **Предметом адміністративного правового регулювання є суспільні відносини, що виникають, змінюються й припиняються у сфері державного управління.** Особливостями відносин, що складають предмет адміністративного права є такі:

- 1) вони виникають у результаті державної владно-управлінської діяльності;
- 2) суб'єктом таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;

- 3) їх виникнення, зміна чи припинення є результатом свідомої, вольової, цілеспрямованої діяльності;
- 4) вони захищені правовими засобами, в тому числі й примусовими.

Поряд з предметом, важливу роль у здійсненні адміністративним правом регулятивної функції відіграє метод регулювання суспільних відносин або метод адміністративного права. **Метод адміністративного права – це засоби, способи та прийоми, з допомогою яких здійснюється правовий вплив на предмет адміністративного права.**

Регулювання відносин у сфері державного управління проводиться за допомогою адміністративно-правового методу. **Адміністративно-правовий метод – це сукупність прийомів впливу, що містяться в адміністративно-правових нормах, за допомогою яких встановлюється юридично владне і юридично підвладне становище сторін у правовідносинах.**

Зміст адміністративно-правового методу регулювання складається з трьох компонентів:

- 1) **приписи** – покладання прямого юридичного зобов'язання чинити ті чи інші дії за умов, передбачених правовою нормою;
- 2) **заборони** – покладання прямих юридичних обов'язків не чинити тих чи інших дій за умов, передбачених правовою нормою;
- 3) **дозволи** – юридичний дозвіл чинити ті чи інші дії або утриматися від їх вчинення за своїм бажанням за умов, передбачених правовою нормою.

Отже, наявність власного предмета й методу правового регулювання дає змогу відокремлювати адміністративне право від інших галузей права.

Структура адміністративного права – це внутрішня будова галузі. Існує щонайменше два варіанта визначення структурних складових адміністративного права.

По-перше, структурні складові виділяють за таким критерієм, як масштабність дії норми. У даному випадку в адміністративному праві виділяють:

- 1) **загальну частину**, яка розкриває поняття адміністративного права; зміст адміністративно-правових норм і адміністративно-правових відносин; адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права; сутність методів і норм управління; склад адміністративного правопорушення й сутність відповідальності за його вчинення; зміст адміністративного процесу;
- 2) **особливу частину**, яка розкриває сутність і зміст регулюючого впливу на економіку, соціально-культурну, адміністративно-політичну та міжгалузеву сфери;
- 3) **спеціальну частину**, яка регулює адміністративно-правову діяльність суб'єктів управління.

По-друге, структурні складові розрізняють за таким критерієм, як правова природа норм. У цьому разі в адміністративному праві виділяють такі правові інститути:

- 1) інститут державної служби;
- 2) інститут адміністративної відповідальності;
- 3) інститут місцевого самоврядування;
- 4) інститут адміністративної деліктології;
- 5) адміністративно-процесуальний інститут;
- 6) дозвільний інститут;
- 7) інститут ліцензування тощо.

2. Джерела адміністративного права. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення

Під джерелом адміністративного права розуміють зовнішню форму вираження його норм. Джерела адміністративного права – це нормативно-правові акти, що містять адміністративно-правові норми. Існують різні критерії для класифікації нормативно-правових актів, що являють собою джерела адміністративного права. За юридичною силою найдоцільнішою є така класифікація:

- 1) Конституція України;
- 2) закони України;
- 3) постанови Верховної Ради України;
- 4) укази й розпорядження Президента України;
- 5) нормативні акти органів виконавчої влади:
 - постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України;
 - накази й інструкції керівників центральних органів виконавчої влади;
 - акти урядових органів управління;
 - розпорядження місцевих державних адміністрацій (їх голів);
- 6) нормативні акти місцевих рад, їх виконавчих органів;
- 7) нормативні накази керівників державних підприємств, установ, організацій;
- 8) міжнародно-правові договори, ратифіковані та визнані державою;
- 9) акти судових органів.

Важливим джерелом адміністративного права є **Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП)**, який було прийнято 7 грудня 1984 року і введено в дію 1 червня 1985 року. У ньому зосереджені норми, що регулюють і охороняють матеріальні і процесуальні суспільні

відносини в сфері адміністративних правопорушень і адміністративної відповідальності.

Структура КУпАП складається з 5 розділів:

Розділ I. „Загальні положення” містять завдання та систему законодавства про адміністративні правопорушення, компетенцію й повноваження державних органів і органів місцевого самоврядування щодо вирішення питань про адміністративні порушення, їх запобігання, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню, чинність законодавства та забезпечення режиму законності при провадженні в справах про адміністративні правопорушення.

Розділ II. „Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність” складається із Загальної та Особливої частин. У Загальній частині закріплюється поняття адміністративного правопорушення, окремі елементи об’єктивних і суб’єктивних ознак складу адміністративного проступку, поняття та види адміністративних стягнень, загальні правила їх накладання.

В Особливій частині закріплюються види адміністративних проступків у різних галузях і визначенні стягнення за їх здійснення, а саме:

- 1) охорони праці й здоров’я населення;
- 2) ті, що посягають на власність;
- 3) охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам’яток історії та культури;
- 4) в промисловості, будівництві та в сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- 5) у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних норм;
- 6) на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв’язку;
- 7) в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- 8) в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності;
- 9) в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;
- 10) ті, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- 11) ті, що посягають на встановлений порядок управління.

Розділ III. „Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративне правопорушення” містить перелік державних органів і їхніх посадових осіб, до компетенції яких належить розгляд справ про адміністративне правопорушення. До них належать адміністративні комісії при виконавчих комітетах органів місцевого самоврядування, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад, комісії в справах неповнолітніх,

райони (міські) суди (судді), органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші.

Розділ IV. „Провадження в справах про адміністративне правопорушення” містить завдання і принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, порядок складання протоколів, затримання правопорушників, їх особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів. Визначається коло осіб, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення, порядок внесення на розгляд справ, оскарження і опротестування постанов відносно справ про адміністративне правопорушення.

Розділ V. „Виконання постанов про накладання адміністративних стягнень” закріплює основні положення та порядок провадження щодо виконання постанов про:

- 1) винесення попередження;
- 2) накладання штрафу;
- 3) оплатне вилучення предмета;
- 4) конфіскацію предмета, грошей;
- 5) позбавлення спеціального права;
- 6) застосування виправних робіт;
- 7) застосування адміністративного арешту;
- 8) відшкодування майнової шкоди.

Отже, чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення врегулює матеріально-правові та матеріально-процесуальні адміністративні деліктні правовідносини.

3. Поняття і сутність державного управління та його співвідношення з виконавчою владою

Необхідність у визначенні змісту понять і сутності категорії “управління” обумовлена природою адміністративного права, яке виступає регулятором саме управлінських відносин. Термін “адміністрація” в перекладі з латинської означає “управління”. Тому словополучення „адміністративне право” цілком закономірно можна трактувати як „управлінське право”. Термін „управління” в буквальному розумінні – це діяльність, що спрямована на керівництво чимось. Управління слід розглядати як цілісну систему, яка складається із взаємодіючих компонентів. Головною ланкою і носієм усіх складових і ознак управління є управлінська система. **Управлінська система – це єдине ціле, що існує і розвивається внаслідок взаємодії його компонентів.**

До основних компонентів управлінської системи належать:

- 1) **суб'єкт управління**, тобто джерело управлінського впливу, той, хто управляє, виконує функції керівництва і впливає на об'єкт з метою переведення його у новий стан;
- 2) **об'єкт управління**, тобто те, на що спрямовано управлінський вплив суб'єкта, що функціонує під цим впливом;
- 3) **управлінський вплив**, тобто комплекс цілеспрямованих і організуючих команд, заходів, прийомів, методів, за допомогою яких здійснюється вплив на об'єкт і досягаються реальні зміни в ньому;
- 4) **зворотні зв'язки**, тобто інформація для суб'єкта щодо результативності управлінського впливу та змін в об'єкті.

Управлінський процес як багатоманітне явище здійснюється у природі (біологічне управління), техніці (технократичне управління) та суспільстві (соціальне управління). За змістом структурних елементів, управлінських взаємозв'язків та взаємозумовленостей найскладнішим визнається соціальне управління, тобто управління людьми та їх колективами. Одним з видів соціального управління є державне управління.

Державне управління – це діяльність органів усіх гілок державної влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення суспільної системи відповідно до публічних інтересів.

Кожна з гілок державної влади, зберігаючи загальні ознаки соціального й державного управління, має специфічні керівні структури, форми та методи, прийоми, способи й засоби керівного впливу на об'єкт управління.

Види державного управління:

- 1) законодавча;
- 2) виконавчо-розпорядча (власне управлінське);
- 3) судова;
- 4) контрольно-наглядова.

Причому в кожному із зазначених видів державного управління існує внутрішня та зовнішня сторони. Внутрішня сторона характеризується управлінською діяльністю всередині системи, а зовнішня – спрямована на структурні елементи громадянського суспільства.

Державне управління здійснюється спеціально уповноваженими на те виконавчо-розпорядчими органами держави (суб'єктами управління), до яких відносяться:

- 1) Кабінет Міністрів України;
- 2) міністерства, державні комітети, інші органи виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- 3) місцеві державні адміністрації.

Державному управлінню властиві такі риси:

- 1) діяльність з реалізації завдань і функцій держави;
- 2) воно здійснюється спеціально створеними для цього державними органами й посадовими особами;
- 3) останні діють за дорученням держави, від її імені і мають державно-владні повноваження;
- 4) форми та методи роботи управлінських органів регламентуються нормативно-правовими актами.

Організація державної влади в Україні згідно зі ст. 6 Конституції здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Всі ці види влади повинні співробітничати між собою й доповнювати одна одну, залишаючись при цьому певною мірою незалежними, а також мати можливість впливати одна на одну.

Влада у найзагальнішому розумінні – це здатність і можливість здійснювати свою волю, підкоряти їй, спонукати людей та їх колективи до певних дій і певної поведінки. Реалізація влади відбувається шляхом панування або за допомогою відповідних владних команд, цілеспрямованого вольового впливу, тобто через управління.

Таким чином, суб'єкти управління через волю впливають на поведінку, а через поведінку – на суспільні відносини та соціальні процеси. Звідси випливає, що управління є способом (формою) реалізації (вияву) влади.

Виконавча влада є органічною складовою державної влади і її основними функціями є:

- 1) регулювання зв'язків між структурними утвореннями;
- 2) перетворення політичних проблем на організаційно-правові завдання, плани, програми;
- 3) практична реалізація законів у загальнодержавному масштабі.

Виконавчою владою охоплюється найширша сфера відносини в державі. По-перше, це відносини як з кожним окремим громадянином, так і з громадянським суспільством у цілому, а також з громадськими організаціями, політичними партіями, професійними спілками. Виконавча влада у цих відносинах має переважно правозастосовний і забезпечувальний характер. Її завдання полягає в забезпеченні вільного розвитку громадянського суспільства в межах приписів представницької влади. По-друге, це економіка, соціально-культурна й адміністративно-політична сфера. Усі вони в той чи інший спосіб організаційно оформлені та виражені. Це відносини між різними суб'єктами в межах самої виконавчої влади. При цьому найповніше використовуються усі можливості останньої, її виконавчо-розпорядчий характер. По-третє, це відносини з органами представницької та судової гілок влади, а також з прокуратурою, діяльність якої доповнює діяльність усіх гілок влади. Будучи підвладною, виконавча влада забезпечує життєдіяльність

організаційних структур Верховної Ради України, судових і прокурорських органів.

Виконавча влада – це єдина система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольна та підзвітна Верховній Раді України.

Оскільки виконавча влада, як і будь-який інший вияв владних повноважень, відзначається здатністю підкоряти інших своїй волі і є специфічною складовою влади взагалі, а державне управління – це невід’ємна частина управлінської діяльності в цілому, співвідношення між ними впливає із співвідношення між владою й управлінням.

Активне використання законодавцем терміна „орган виконавчої влади” зумовлює необхідність розглянути питання про співвідношення понять „орган виконавчої влади” і „орган державного управління”. Під останнім, як правило, розуміють структуру, яка реалізує управлінські функції держави. Звідси випливає, що органи виконавчої влади водночас є й органами державного управління. Проте не всі органи державного управління є органами виконавчої влади. Нині найбільш чітким критерієм їх розмежування є нормативне закріплення за останніми статусу органів виконавчої влади. Так, міністерства, державні комітети, місцеві державні адміністрації у відповідних документах визначені як органи виконавчої влади. Однак цього не можна сказати про адміністрації державних підприємств, установ, організацій. Вони є лише органами державного управління.

На підставі викладеного можна стверджувати, що органом виконавчої влади є орган державного управління, офіційно визнаний органом виконавчої влади.

4. Адміністративно-правові норми та адміністративно-правові відносини

Адміністративно-правова норма – це обов’язкове правило поведінки, що встановлене і охороняється державою, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері публічного управління. Норми адміністративного права конкретизують управлінську волю держави, перетворюють її на обов’язкове правило поведінки для керованих суб’єктів. Адміністративно-правові норми мають відповідні цілі та певні функції. **До цілей відносяться:**

- 1) **інформаційні**, які забезпечують необхідний зв’язок суб’єкта й об’єкта управління. Норма ніби „говорить”, що вимагається від

- учасників управлінських відносин, і тим самим інформує їх про належну й можливу поведінку;
- 2) **охоронні**, які спрямовані на забезпечення законності та дисципліни в державному управлінні. Через їх реалізацію забезпечується чітка робота виконавчо-розпорядчих органів, охорона суспільних відносин, прав і свобод громадян;
 - 3) **заохочувальні**, які забезпечують творчу активність учасників адміністративно-правових відносин, розвиток їхньої ініціативи та самостійності в розв'язанні завдань державного управління;
 - 4) **соціально-моральні**, які забезпечують формування у громадян, державних службовців, службовців органів місцевого самоврядування відповідної правосвідомості та ставлення до праці, громадського порядку, громадянської безпеки, правил співіснування.

До функцій адміністративно-правових норм належать:

- 1) забезпечення ефективної діяльності органів державного управління;
- 2) забезпечення честі, гідності, прав, свобод і здоров'я особи;
- 3) охорона системи суспільних відносин матеріальної та нематеріальної сфер;
- 4) виховна;
- 5) взаємодія з нормами інших галузей права;
- 6) взаємодія з іншими соціальними нормами.

Структура адміністративно-правової норми складається з трьох компонентів: гіпотези, диспозиції і санкції. Разом з тим норми адміністративного права як третій компонент можуть містити заохочення або зовсім його не мати.

Гіпотеза вказує на фактичні умови, обставини, з настанням яких слід керуватися цією правовою нормою.

Диспозиція – це сформульоване у вигляді приписів, заборон, дозволів саме правило поведінки суб'єкта. Диспозиція часто формулюється у вигляді вказівок або опису діяння, що тягне за собою накладання стягнення.

Санкція вказує на зміст реагування держави в разі порушення тих чи інших правил поведінки, передбачених правовою нормою. Слід зазначити, що не всі норми адміністративного права містять санкції. Так, правові норми, що регулюють управлінську діяльність, виходять з того, що взаємовідносини між вищестоячими і нижчими адміністративно-управлінськими працівниками будуються на засадах дисциплінарної влади. Санкції у цьому випадку містяться в правових нормах загального характеру, що належать інституту державної служби.

Заохочення як елемент правової норми – це публічне визнання заслуг юридичної або фізичної особи за виконання адміністративно-правових чи громадських обов'язків, яке формулюється, як правило, в диспозиції норми. Підставою для заохочення є визначені нормою права дії (поведінка), що стимулюються державою.

У зв'язку з тим, що адміністративно-правові норми різняться за своєю регулюючою спрямованістю, своїм юридичним змістом, їх класифікують за видами.

За спрямованістю змісту:

- 1) такі, що закріплюють порядок утворення і правовий стан суб'єктів;
- 2) такі, що визначають форми і методи управлінської діяльності;
- 3) такі, що встановлюють порядок проходження державної служби, права та обов'язки державних службовців;
- 4) такі, що визначають способи і порядок забезпечення законності в державному управлінні;
- 5) такі, що регулюють управління окремими галузями, державними функціями і територіями;
- 6) норми, що встановлюють права та обов'язки громадян у сфері виконавчої та розпорядчої діяльності держави, в тому числі адміністративну відповідальність за порушення громадянами своїх обов'язків.

За адресами або суб'єктами призначення:

- 1) адресовані органам державно-виконавчої влади;
- 2) іншим державним виконавчо-розпорядчим органам;
- 3) державним службовцям;
- 4) державним підприємствам, установам, організаціям;
- 5) недержавним об'єднанням, підприємствам, закладам;
- 6) громадянам.

За формою припису:

- 1) **зобов'язуючі (приписуючі)** – ці норми зобов'язують вчинювати певні дії при виникненні передбачених ними умов;
- 2) **заборонні** – ці норми забороняють вчинення тих чи інших дій за умов, що ними визначені;
- 3) **уповноважуючі (дозвільні, диспозитивні)** – ці норми уповноважують чи дозволяють адресату діяти в межах вимог норм за своїм розсудом, проте, підкоряючись правовому режиму, що ними встановлений;
- 4) **стимулюючі (заохочувальні)** – це норми, що забезпечують за допомогою засобів матеріального або морального впливу належну поведінку учасників управлінських відносин або заохочують до діяльності, що задовольняє громадські чи державні інтереси;

- 5) **рекомендаційні** – це норми які не мають юридично-обов'язкового характеру.

За галузевою належністю:

- 1) **матеріальні** – юридично закріплюють комплекс прав та обов'язків, а також відповідальність учасників управлінських відносин;
- 2) **процесуальні** – регламентують динаміку державного управління і пов'язані з ним управлінські відносини.

За межею дії:

- 1) **у просторі** – дія норми передбачає відповідну територію, на яку поширюється її юридична сила;
- 2) **у часі** – дія норми може обмежуватися (строкові норми) або не обмежуватися (безстрокові норми) будь-якими строками.

За ступенем загальності:

- 1) **загальні** – мають загальне значення;
- 2) **міжгалузеві** – регулюють одну функцію в усіх галузях;
- 3) **галузеві** – регулюють відносини в межах однієї галузі;
- 4) **місцеві** – норми місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування.

За повнотою викладених велінь:

- 1) визначенні;
- 2) бланкетні (відсильні).

За юридичною силою:

- 1) викладені в законах;
- 2) викладені в указах;
- 3) викладені в постановах;
- 4) викладені в рішеннях;
- 5) викладені в наказах тощо.

Адміністративно-правова норма містить абстрактну конструкцію адміністративно-правових відносин, сутність якої полягає в тому, що правова норма від імені держави визначає належну поведінку кожного зі своїх адресатів. З моменту вступу такої норми в силу відносини між сторонами будуються в межах її приписів. Якщо до моменту прийняття правової норми адміністративно-правових зв'язків між ними не існувало, то вони формуються. Якщо ж такі зв'язки існували, то вони, по-перше, упорядковуються, як того вимагає норма, по-друге, набувають характеру юридичних зв'язків, які і будуть адміністративно-правовими відносинами.

Адміністративні правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, що впливають на поведінку суб'єктів у сфері державного управління та призводять до виникнення між такими суб'єктами правових зв'язків державно-владного характеру.

Основні ознаки адміністративних правовідносин:

- 1) вони виникають на основі адміністративно-правових норм;
- 2) характеризуються наявністю сторін, що іменуються суб'єктами адміністративного права;
- 3) за змістом включають в себе адміністративні права владного характеру й юридичні обов'язки;
- 4) є видом суспільних відносин державних органів, фізичних або юридичних осіб, спільностей;
- 5) здійснення суб'єктивних прав або додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Існує кілька критеріїв класифікації адміністративних правовідносин:

- 1) залежно від кількості суб'єктів – прості та складні;
- 2) залежно від дії в часі – довготривалі та короткотривалі;
- 3) за змістом поведінки зобов'язаної сторони – пасивні та активні дії чи бездіяльність;
- 4) залежно від функціонального призначення – регулятивні та охоронні;
- 5) за галузеву належністю – матеріальні та процесуальні;
- 6) за сферами управління окремими галузями – соціально-культурні, адміністративно-політичні, економічні та інші.

Адміністративні правовідносини виникають, змінюються і припиняються за настанням конкретних життєвих обставин, що передбачені гіпотезою адміністративно-правової норми, і які прийнято називати юридичними фактами.

Залежно від підстав розглядають різні **види юридичних фактів:**

- 1) за юридичними наслідками – правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі;
- 2) залежно від форми її прояву – позитивні та негативні;
- 3) за характером дії – одноразові та безперервної дії;
- 4) за характером дій – активні та пасивні;
- 5) за галузеву ознакою – матеріальні та процесуальні;
- 6) за розподілом прав та обов'язків – односторонні та багатосторонні;
- 7) за функціями в механізмі правового регулювання – регулятивні та охоронні;
- 8) залежно від кількості суб'єктів – прості та складні;
- 9) залежно від наявності зв'язку факту з волею суб'єкта – юридичні дії та юридичні події. Юридичні дії, у свою чергу поділяються на правомірні та неправомірні.

Структуру адміністративних правовідносин складають – суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.

Суб'єктами адміністративних правовідносин називають державні органи, фізичних та юридичних осіб, які наділяються адміністративно-правовими нормами, певним обсягом повноважень у сфері державного управління.

Необхідно розрізняти поняття „суб'єкт адміністративного права” і „суб'єкт адміністративних правовідносин”, які близькі, але не тотожні. Суб'єкт адміністративного права в конкретному випадку може не бути учасником адміністративних правовідносин, у той час як суб'єкт адміністративних правовідносин є фактичним учасником правових зв'язків у сфері управління, тобто він обов'язково в них бере участь. Для того щоб суб'єкт адміністративного права став суб'єктом адміністративних правовідносин, необхідні такі три умови:

- 1) наявність адміністративно-правової норми, що передбачає адміністративні права та обов'язки;
- 2) наявність адміністративної правосуб'єктності, тобто володіння адміністративною правоздатністю та адміністративною дієздатністю. Адміністративна правоздатність – це здатність суб'єкта мати права і обов'язки в сфері державного управління. Адміністративна правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється її смертю, юридичної особи – з моменту державної реєстрації і припиняється з моменту її ліквідації. Адміністративна дієздатність – це здатність суб'єкта своїми діями реалізувати надані йому права і виконувати покладені на нього обов'язки в сфері державного управління. Складовою дієздатності є адміністративна деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідальність;
- 3) наявність адміністративного юридичного факту.

До суб'єктів адміністративних правовідносин слід віднести:

1) **Президента України**, який згідно ст.102 Конституції України є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина;

2) **органи виконавчої влади**, які є основними функціонально-галузевими носіями виконавчої влади в державі та поділяються на вищі, центральні та місцеві;

3) **державних службовців**, які будучи співробітниками державного органу, перебувають на службі у держави й виконують її завдання та функції.

Саме вони є останньою ланкою державного управлінського механізму, через яку реалізується виконавча влада, втілюються в життя державні вимоги та управлінські рішення. Загальні положення діяльності й статус державного службовця, передбачені Законом України „Про державну службу”. Посади державних службовців класифікуються за категоріями та рангами. Кожній із 7 категорій відповідає 3 ранги. Проведення єдиної державної політики у сфері державної служби здійснює Головне управління державної служби при Кабінеті Міністрів України (Головдержслужба), яке є центральним органом державно-виконавчої влади;

4) **громадян України**, які виступають як приватні особи, тобто реалізують свої особисті, загальногромадянські права та обов'язки у сфері державного управління;

5) **іноземців та осіб без громадянства**, за якими, згідно ст.26 Конституції, закріплюються ті самі права і свободи, що й за громадянами України, за винятками, встановленими Конституцією, законами України чи міжнародними договорами;

6) **об'єднання громадян**. Ст.36 Конституції передбачено, що громадяни України для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, до останніх відносяться і професійні спілки. Діяльність політичних партій та об'єднань громадян регламентується Законами України „Про об'єднання громадян”, „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, „Про політичні партії в Україні”. Адміністративно-правовий статус цих формувань відрізняється від адміністративно-правового статусу державних структур тим, що у відносинах з іншими суб'єктами права і між собою вони виступають виключно від власного імені, не маючи державно-владних повноважень.

Чинне законодавство передбачає, що держава забезпечує додержання їх прав і законних інтересів, а втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднання громадян, як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, не допускається, крім випадків, передбачених законом;

7) **органи самоорганізації громадян**, які входять до системи місцевого самоврядування. До них належать:

- громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні комітети;
- батьківські комітети в школах;
- різноманітні громадські ради при установах культури і охорони здоров'я;
- ради громадськості мікрорайонів;
- ради громадськості пунктів охорони порядку;

- товариські суди;
- народні дружини тощо.

5. Адміністративно-деліктне право

Адміністративне правопорушення (проступок) – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління й за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Ознаками адміністративного правопорушення є:

- 1) **суспільна небезпечність діяння**, тобто адміністративні правопорушення посягають на конкретні правовідносини, що охороняються адміністративним законом і спричиняють їм шкоду, а водночас і шкоду правопорядку;
- 2) **протиправність**, тобто правопорушення характеризується як дія чи бездіяльність, заборонена адміністративним законодавством. Відсутність протиправності свідчить про відсутність адміністративного правопорушення;
- 3) **винність**, тобто наявність у особи відповідного власного психічного ставлення до свого діяння і його наслідків. Вина існує у формах умислу і необережності. Відсутність вини виключає наявність адміністративного проступку;
- 4) **караність**, тобто за вчинення конкретного порушення настає адміністративна відповідальність, що полягає в покладенні на винного у вчиненні адміністративного проступку певного виду й міри адміністративного стягнення.

Адміністративне правопорушення слід відрізнити від злочину та дисциплінарного проступку. **Основними ознаками, за якими здійснюються розмежування адміністративних правопорушень і злочинів є такі:**

- 1) включення складу правопорушення або в Кодекс України про адміністративні правопорушення, або в Кримінальний кодекс України. Підставою для включення складу в той чи інший кодекс є ступінь суспільної небезпеки (ст.9 КУпАП, ст.ст.1, 11 КК України);
- 2) склад будь-якого злочину може бути встановлений тільки законом, а склад адміністративного проступку – як законами, так і підзаконними актами;
- 3) джерело кримінальної відповідальності єдине – це Кримінальний кодекс України, а джерел адміністративної відповідальності безліч

- це Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші закони;
- 4) за вчинення злочинів передбачені покарання, вичерпний перелік яких міститься у ст.51 КК України, а за здійснення адміністративних правопорушень передбачені стягнення, перелік яких містить ст.24 КУпАП і який не є вичерпним;
 - 5) адміністративне стягнення застосовується з метою виховання правопорушника, а покарання – це насамперед кара за вчинення злочину;
 - 6) кримінальні справи розглядаються тільки судами, і тільки суд визначає і призначає те чи інше покарання за злочин, а адміністративні справи розглядають більш як 40 суб'єктів (державні органи та органи місцевого самоврядування);
 - 7) чинним законодавством встановлено пріоритет кримінальної відповідальності перед адміністративною відповідальністю, тобто адміністративна відповідальність настає лише в тому разі, якщо діяння не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Незважаючи на те, що адміністративні та дисциплінарні правопорушення значно схожі між собою, однак це різні правові явища. **Суть відмінностей між ними полягає у такому:**

- 1) адміністративний проступок – це порушення загальнообов'язкових правил, які діють у межах всієї держави, а дисциплінарний проступок – це порушення трудової дисципліни, яка діє в межах конкретної організаційної структури;
- 2) в законодавстві про адміністративні порушення дається визначення адміністративного правопорушення, описуються його конкретні склади, в той час як визначення дисциплінарного проступку міститься тільки в науковій літературі і його опису конкретних складів в чинному законодавстві немає (за рідкісним винятком, наприклад, прогул ч.4 ст.40 КЗпП);
- 3) якщо головними ознаками суб'єкта адміністративного проступку є вік, осудність, винність, то головною ознакою суб'єкта дисциплінарного проступку є належність до конкретного трудового колективу;
- 4) якщо суб'єктом розгляду справ про адміністративні правопорушення є носії функціональної влади, і між ним і правопорушником немає стійких організаційних зв'язків, то суб'єктом розгляду дисциплінарних справ є керівник колективу, в якому працює правопорушник, і між ними обов'язково існують стійкі організаційні зв'язки („начальник-підлеглий”).

Склад адміністративного правопорушення – це встановлена адміністративним законодавством сукупність об’єктивних і суб’єктивних ознак, при наявності яких, суспільно небезпечне або шкідливе діяння визнається адміністративним правопорушенням.

Склади адміністративних правопорушень поділяються на види залежно від:

- 1) ступеня суспільної небезпеки – на основні і кваліфіковані;
- 2) характеру шкоди – на матеріальні і формальні;
- 3) суб’єкта проступку – на особисті і службові (посадові);
- 4) структури – на однозначні й альтернативні;
- 5) особливості конструкції – на описові і бланкетні (відсылні).

Структура складу адміністративного правопорушення включає:

- 1) **об’єкт адміністративного правопорушення** – це те, на що спрямовано посягання. Об’єктом адміністративного правопорушення є суспільні відносини, які виникають у сфері адміністративно-організаційної діяльності та порядку управління, і які охороняються адміністративними санкціями. Об’єктом правопорушення можуть бути права і свободи людини, її здоров’я, честь і гідність тощо;
- 2) **об’єктивна сторона адміністративного правопорушення** – це сукупність зовнішніх ознак суспільно небезпечного посягання на об’єкт, що включає саме протиправне діяння (дія чи бездіяльність), його наслідки, причинний зв’язок між діянням та наслідками, місце, час, обстановку, обставини, спосіб скоєння адміністративного правопорушення;
- 3) **суб’єкт адміністративного правопорушення** – це осудна особа, яка досягла 16-річного віку і вчинила описаний у законі склад адміністративного проступку. У КУпАП не вживається термін „фізична особа”, а використовується тільки термін „особа”. Але незважаючи на це, чинний КУпАП однозначно визнає суб’єктом проступку виключно фізичну особу. Про це, зокрема, свідчать його ознаки, закріплені нормативно. Серед суб’єктів особливо виділяють посадових осіб, які несуть відповідальність не тільки за порушення певних правил своїми діями, але і за незабезпечення їх виконання іншими особами, насамперед підлеглими;
- 4) **суб’єктивна сторона адміністративного правопорушення** полягає у психічному ставленні суб’єкта до вчиненого протиправного діяння. Основною ознакою суб’єктивної сторони складу є вина, яка виступає в формі умислу або необережності. Мета та мотив є факультативними (необов’язковими) ознаками суб’єктивної сторони.

Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу адміністративного правопорушення передбачені у відповідних статтях КУпАП. За вчинення адміністративного правопорушення, тобто виконання складу проступку, законодавством передбачена адміністративна відповідальність. КУпАП не містить визначення адміністративної відповідальності, обмежуючись вказівкою на те, що її мірою є адміністративне стягнення, що застосовується з метою перевиховання правопорушника й запобігання правопорушенням.

Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає в застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу.

Адміністративна відповідальність настає з досягненням 16-річного віку (ст.12 КУпАП). Не підлягають адміністративній відповідальності особи, які діяли:

- 1) у стані крайньої необхідності;
- 2) у стані необхідної оборони;
- 3) у стані неосудності.

Щодо особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, застосовується примусовий захід, що полягає в осуді її поведінки, обмежені особистих немайнових та майнових інтересів.

Адміністративне стягнення – це примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з метою її виховання, додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Види адміністративних стягнень закріплені в ст.24 КУпАП. До них належать:

- 1) **попередження** – виноситься в письмовій формі;
- 2) **штраф** – грошове стягнення на користь держави;
- 3) **оплатне вилучення предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусово вилучений предмет підлягає наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власнику з відрахуванням витрат по реалізації даного предмета;
- 4) **конфіскація предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусова безоплатна передача цього предмета у власність держави. Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України;

- 5) **позбавлення спеціального права**, наданого даному громадянину – на строк до трьох років, за грубе або систематичне порушення порядку користування правом керування транспортними засобами та правом полювання;
- 6) **виправні роботи** – на строк до двох місяців, з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з утриманням до 20% її заробітку в доход держави;
- 7) **адміністративний арешт** – призначається тільки судом у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб;
- 8) **видворення за межі України** – за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України іноземних громадян і осіб без громадянства.

Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – через два місяці з дня його виявлення. Ст.213 КУпАП встановлює органи (посадові особи), які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. До них належать:

- 1) адміністративні комісії при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад;
- 2) виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад;
- 3) райони, міські суди (судді);
- 4) органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші уповноважені органи (їхні посадові особи).

Підставою для порушення справи про адміністративне правопорушення є протокол, який складається уповноваженою особою, підписується нею та порушником, а при наявності потерпілих та свідків – також і ними. Протокол направляється органу чи посадовій особі, що розглядає справу про адміністративне правопорушення.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається, як правило, за місцем його вчинення в 15-денний строк з дня одержання протоколу. Справа розглядається відкрито у присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. По справі видається постанова, яка оголошується одразу після закінчення розгляду справи, а її копія протягом трьох днів надсилається особі, щодо якої винесено постанову. Постанова у справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржена в суді, рішення якого є кінцеве. Чинним законодавством встановлено також порядок виконання постанов.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Поняття адміністративного права України.
2. Система і джерела адміністративного права України.
3. Поняття, сутність, принципи і функції державного управління.
4. Адміністративно-правові норми.
5. Адміністративно-правові відносини.
6. Суб'єкти адміністративного права та адміністративних правовідносин.
7. Адміністративне правопорушення та адміністративна відповідальність.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: адміністративне право; державне управління; державна служба; державний службовець; адміністративно-правові відносини; суб'єкти адміністративно-правових відносин; адміністративно-деліктне право; адміністративно-правові режими; адміністративне правопорушення; адміністративна відповідальність; адміністративне стягнення; адміністративний примус.

Завдання 2. Скласти схему джерел адміністративного права України.

Завдання 3. Назвати та охарактеризувати основні компоненти управлінської системи.

Завдання 4. Скласти схему суб'єктів адміністративних правовідносин.

Завдання 5. Використовуючи Кодекс України про адміністративні правопорушення скласти схему видів адміністративних стягнень.

Питання для самоконтролю

1. Що являє собою предмет адміністративного права України?
2. Які нормативно-правові акти є джерелами адміністративного права України?
3. Які ознаки властиві державному управлінню?
4. Дайте визначення поняттям „державна служба” і „державний службовець”.
5. Хто може бути суб'єктом адміністративних правовідносин?
6. Що таке „адміністративне правопорушення”?
7. Що таке „адміністративне стягнення”?
8. Які ознаки адміністративного правопорушення Ви знаєте?
9. Які види адміністративних стягнень Ви знаєте?

10. Які є особливості притягнення до адміністративної відповідальності неповнолітніх?
11. Які органи уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення?

Література: 1,2,4,24,33,34,38,41,43,45,48,49,51,52,59-61,70,71,75,86-88,91,92,119.

Тема 11. Основи кримінального права України

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття і система кримінального права України. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
2. Поняття, ознаки, види та склад злочину.
3. Кримінальна відповідальність. Види кримінальних покарань.
4. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Конспект лекцій до теми 11

1. Поняття і система кримінального права України. Загальна характеристика Кримінального кодексу України

Поняття „кримінальне право” прийнято розглядати у двох значеннях, а саме:

- 1) кримінальне право як галузь права, що знаходить свій вияв у цілісному і єдиному законодавчому акті – Кримінальному кодексі України;
- 2) кримінальне право як галузь юридичної науки, що знаходить свій вияв у механізмі регулювання кримінально-правових відносин; вивченні вітчизняного кримінального закону і судової практики; теорії і історії кримінального права; науковому аналізі кримінально-правових норм, судових прецедентів та кримінального права зарубіжних країн.

Кримінальне право має такі характерні риси:

- 1) являє собою систему (сукупність) правових норм, встановлених у суспільстві. Норми кримінального права – це узагальнені правила поведінки, які є загальнообов'язковими до виконання. Ці норми здебільшого виступають як норми – заборони. Вони забороняють певні вчинки людей, а саме злочинні дії або злочинну бездіяльність, під загрозою застосування за їх вчинення особливих примусових заходів – кримінального покарання;
- 2) його норми встановлюються лише вищим органом законодавчої влади – Верховною Радою України і закріплюються у відповідних законах. Ніякі інші державні органи або посадові особи (навіть Президент України) не правомочні видавати норми кримінального права. Тим самим це право відрізняється від інших галузей права.

- Отже, кримінальне право знаходить свій вираз тільки в кримінальних законах. Це так зване позитивне або чинне право;
- 3) має свій предмет і метод правового регулювання. Ч.2 ст.1 Кримінального кодексу України (далі КК України) визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Злочин і покарання – дві головні інституції, що визначаються нормами кримінального права. Саме відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань, і становлять **предмет кримінального права**. Застосування покарання до конкретної особи, яка вчинила злочин, є **методом правового регулювання відносин**, що виникають у зв'язку із вчиненням цього злочину.

Кримінальне право – це галузь права, сукупність правових норм, прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та межі покарань застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право виконує певні завдання та здійснює функції.

Завдання кримінального права:

- 1) охорона суспільного ладу України, його політичної та економічної систем, захист державного суверенітету від злочинних посягань;
- 2) забезпечення захисту життя, здоров'я, честі й гідності громадян, їх конституційних прав і свобод;
- 3) захист власності, громадського порядку, довкілля;
- 4) викорення порушень правопорядку і, перш за все, злочинів;
- 5) забезпечення миру і безпеки людства;
- 6) усунення причин, що породжують злочини.

Функції кримінального права:

1) **охоронна**. Воно охороняє властивими йому заходами суспільні відносини від злочинних посягань, що регулюються іншими галузями права. Наприклад, норми цивільного права регулюють відносини, що складаються у сфері власності, а у кримінальному праві встановлюються санкції за злочини проти власності.

Дана функція чітко виражена у ст.1 КК України, де сказано, що „Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам”;

2) **регулятивна.** Проявляється в тому, що норми кримінального права, забороняючи вчинювати суспільно небезпечні дії (бездіяльність), у той же час вимагають певної правомірної поведінки.

Більшість громадян виконують заборони кримінального закону тому, що він відповідає їх уявленням про належну, правомірну поведінку, а деякі тільки тому, що побоюються відповідальності та покарання. Тим самим регулятивна функція кримінально-правових норм відображається у попередженні злочинів, їх недопущенні свідомими громадянами.

Деякі норми кримінального права прямо належать до регулятивних. Це, наприклад, норма про необхідну оборону, що виключає відповідальність при правомірному захисті від злочинного посягання (ст.36 КК України), погашення і зняття судимості (ст.ст.89-91 КК України).

Кримінальному праву притаманні певні принципи, а саме:

- 1) **принцип законності** означає, що немає злочину – немає покарання без вказівки на те у законі. Тобто „ніхто не може відповідати за діяння, які на час вчинення не визнавалися законом як правопорушення” (ч.2 ст.58 Конституції України). Зміст цього принципу розкривається також у ч.2 ст.4 КК України;
- 2) **принцип рівності громадян перед законом** означає, що особи, які вчинили злочин, рівні перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від статті, національності, походження, майнового стану, займаної посади, віросповідання, переконання тощо;
- 3) **принцип особистої відповідальності за наявності вини особи** означає, що „юридична відповідальність особи має індивідуальний характер” (ч.2 ст.61 Конституції України) і можлива лише при встановленні в діянні конкретної особи вини у формі умислу чи необережності (ст.ст.23-25 КК України);
- 4) **принцип невідворотності кримінальної відповідальності** означає, що кожна особа, повинна нести кримінальну відповідальність і вона не може бути покарана за один і той же злочин двічі (ч.3 ст. 2 КК України);
- 5) **принцип гуманізму** означає, що кримінальний закон заперечує жорстокі, болісні та тілесні покарання, не має на меті помститися особі, яка вчинила злочин, заподіяти їй фізичні страждання. Гуманізм кримінального права полягає і в тому, що особа, яка вчинила злочин невеликої тяжкості, може бути звільнена від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки (ч.1 ст.47 КК України);
- 6) **принцип справедливості (індивідуалізації) відповідальності** означає, що покарання, яке застосовує суд до особи злочинця, має

бути у межах закону, конкретним та індивідуальним з урахуванням тяжкості вчиненого злочину;

- 7) **принцип економії кримінальної репресії** означає, що законодавець із загальної маси протиправних діянь до сфери кримінально караних відносить лиш ті з них, які мають високий ступень суспільної небезпеки, грубо порушують публічні або приватні права та інтереси, завдають таким правам та інтересам істотної шкоди або створюють реальну можливість заподіяння такої шкоди.

Кримінальне право знаходить своє відображення в законодавстві України про кримінальну відповідальність, що являє собою єдину нормативну систему – Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України, який складається із кримінальних законів, що викладені у вигляді норм.

Кримінальний кодекс України був прийнятий 5 квітня 2001 року, що набрав чинності 1 вересня 2001 року і складається з двох частин – Загальної та Особливої, які поділяються на розділи і статті. Багато статей КК України поділяються на частини, які виділені в окремий абзац. У деяких випадках статті або частини статей КК України поділяються на пункти, що мають цифрове позначення (наприклад, ч 2. ст.115 „Умисне вбивство” містить 13 пунктів).

Загальна і Особлива частини КК України пов’язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність, яка найбільш помітна при застосуванні окремих статей. Не можна застосовувати кримінально-правову норму, що міститься в Особливій частині КК України, не звернувшись при цьому до Загальної частини.

Загальна частина Кримінального кодексу складається з 15 розділів, у яких зосереджені норми, що встановлюють принципи і загальні положення кримінального права, відображають завдання КК та межі його дії, чинність закону у часі й просторі, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину і покарання, види кримінальних покарань, загальні засади призначення покарань і звільнення від них, особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх й таке інше.

Особлива частина Кримінального кодексу складається з 20 розділів, у яких зосереджені норми, що вказують, які конкретно суспільно небезпечні діяння є злочинами і які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. Кожен розділ Особливої частини присвячений певній групі злочинів. Критерієм такого поділу є родовий

об'єкт, тобто однорідні соціальні блага, цінності, суспільні відносини, на які посягає злочин. Наприклад, розділ II містить склад злочинів проти життя та здоров'я особи.

У зв'язку з тим, що абсолютна більшість норм Особливої частини встановлює кримінальну відповідальність за окремі види злочинів, їх структура характеризується однорідністю і складається, як правило, із двох елементів – диспозиції і санкції.

Диспозицією називається частина норми Особливої частини КК України, що визначає зміст злочинного діяння.

Для описування ознак складу конкретного злочину законодавець використовує один із чотирьох видів диспозицій:

- 1) **проста диспозиція** називає лише склад злочину і не розкриває його змісту (ст.119 КК України „Вбивство через необережність”);
- 2) **описова диспозиція** називає склад конкретного злочину і розкриває його зміст, тобто дає його визначення (ч.1 ст.185 КК України „Крадіжка чужого майна”);
- 3) **бланкетна диспозиція** називає лише сам склад злочину, а для визначення ознак такого злочину відсилає до норм інших галузей права або інших підзаконних актів (ст.271 КК України „Порушення вимог законодавства про охорону праці”);
- 4) **відсылна диспозиція** називає ознаки певного складу злочину найчастіше у першій частині статті або називає лише сам склад злочину, а ознаки, що обтяжують такий злочин, вказує в наступній частині статті або відсилає до іншої статті (ст.115 КК України „Умисне вбивство”).

За вчинений злочин у кримінальному законі залежно від його суспільної небезпечності встановлено санкцію. **Санкцією називається частина норми Особливої частини КК України, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений в диспозиції.**

За видом і розміром покарання можна встановити, якої тяжкості злочин вчинено – особливо тяжкий чи середньої або невеликої тяжкості. У КК України застосовуються відносно-визначені та альтернативні санкції.

Відносно-визначеною є санкція, яка має один вид покарання і вказує його нижчу та вищу межі. Розрізняють два види даної санкції:

- 1) з нижчою (мінімумом) і вищою (максимумом) межами покарання (на строк „від” і „до”). У цьому разі в законі передбачені нижча та вища межі певного покарання;
- 2) з максимумом покарання (на строк „до”). У цьому разі в законі визначається тільки вища межа покарання, більше за яку суд не може призначити покарання.

Альтернативною є санкція, в якій міститься вказівка на два або кілька видів основних покарань, з яких суд обирає лише одне.

Значна частина санкцій у діючому КК України є альтернативними.

2. Поняття, ознаки, види та склад злочину

Поняття злочину є одним з центральних у кримінальному праві. Всі інші його інститути так чи інакше обертаються навколо нього, розкриваючи зміст окремих елементів, що характеризують його, окремих сторін тощо.

Відповідно до ч.1 ст.11 КК України **злочином визнається суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.**

Даною статтею визначено **два види злочинного діяння: 1) злочинна дія** – це суспільно небезпечна винна поведінка особи, яка заборонена кримінальним законом; **2) злочинна бездіяльність** – це суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Для того щоб конкретне діяння було визначено злочином, воно повинно містити комплекс відповідних ознак, які відрізняють його від інших діянь. КК України чітко називає ознаки, які притаманні поняттю „злочин”.

Характерними ознаками злочину є:

- 1) **суспільна небезпечність.** Означає, що дія чи бездіяльність завдає шкоду чи створює загрозу завдання шкоди об'єктам, що охороняються кримінальним законом;
- 2) **протиправність.** Означає, що злочином є лише те діяння, яке прямо передбачене кримінальним законом. Під протиправністю розуміється порушення особою конкретної кримінально-правової норми;
- 3) **винність.** Означає, що діяння вважається злочином тільки тоді, коли в діях особи є вина у формі умислу чи необережності;
- 4) **караність.** Означає, що злочином є тільки те діяння, за яке кримінальним законом передбачений певний вид і розмір покарання.

Діяння не може вважатися злочином, якщо воно не має хоча б однієї з цих ознак. З іншого боку не є злочином діяння, яке формально має всі ознаки злочину, але не становить суспільної небезпеки.

Злочини різняться між собою за внутрішньою і за зовнішньою ознаками. У Загальній частині КК України в основу поділу злочинів на певні категорії покладено два критерії: 1) характер і ступень суспільної

небезпечності злочинного діяння; 2) вид покарання (позбавлення волі) і розмір його санкцій, передбачених законом.

За цими критеріями злочини поділяються на чотири категорії (ст.12 КК України):

- 1) **злочини невеликої тяжкості** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більш двох років, або інше, більш м'яке покарання;
- 2) **злочини середньої тяжкості** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більш п'яти років;
- 3) **тяжкі злочини** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більш десяти років;
- 4) **особливо тяжкі злочини** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

У кожній науці завжди є щось особливе, що є серцевиною цієї науки. В кримінальному праві – це склад злочину. Але це поняття є науковою дефініцією, абстракцією і немає нормативного характеру.

Як же співвідносяться поняття „злочин” та „склад злочину”? „Злочин” – це поняття явища, яке визначається, передусім, з позиції соціально-політичних і кримінально-правових, а „склад злочину” – це вчення про це явище виключно з кримінально-правових позицій. Таким чином співвідношення понять „злочин” і „склад злочину” це співвідношення явища та вчення про це явище.

Значення складу злочину полягає в тому, що він дає можливість єдиного підходу до розуміння змісту злочину, його конструкції, єдиного застосування кримінального закону.

Склад злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Кожному конкретному складу злочину притаманні певні елементи: об'єкт злочину і об'єктивна сторона злочину (їх сукупність називають об'єктивними ознаками складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину (їх сукупність називають суб'єктивними ознаками складу). У своїй єдності об'єктивні і суб'єктивні ознаки й утворюють склад злочину.

Об'єкт злочину – це суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом і на що посягає злочин. Ст.1 КК України містить перелік об'єктів, які перебувають під кримінально-правовою охороною: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій Україні, мир і безпека людства.

Саме об'єкт дозволяє розкрити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Об'єкт відіграє істотну роль і для визначення самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних ознак, є вихідним при кваліфікації злочинів.

Об'єктивна сторона злочину – це зовнішнє вираження злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину.

Але не всі зазначені ознаки об'єктивної сторони входять до кожного складу злочину, а тому не всі вони мають значення для кваліфікації. У теорії кримінального права вищезазначені ознаки поділяються на обов'язкові та факультативні.

До обов'язкових ознак належать діяння у формі дії або бездіяльності. Ці ознаки вказуються в диспозиції норми Особливої частини КК України або випливає з її змісту і мають бути встановлені при кваліфікації злочину.

До факультативних ознак належать час, місце, спосіб вчинення злочину, використані знаряддя та засоби вчинення злочину. Ці ознаки для одних складів злочину є обов'язковими, якщо зазначені у диспозиції конкретної правової норми або її частини, для інших – необов'язковими, оскільки вони не вказані у диспозиції правової норми і не впливають на кваліфікацію злочину.

Об'єктивна сторона кожного складу конкретного злочину майже завжди різна. Тому вона є головним критерієм розмежування окремих конкретних злочинів. Виявлення усіх ознак об'єктивної сторони складу злочину сприяє встановленню вини особи у вчиненому нею злочині.

Суб'єкт злочину – це фізична осудна особа у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, яка вчинила злочин, при цьому усвідомлювала суспільну небезпеку свого діяння та керувала ним.

У КК України приписи щодо суб'єкта злочину об'єднані в IV розділі „Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)” і в якому використано два види суб'єкта злочину: загальний і спеціальний, а також дано визначення кожного з цих видів і зазначено ознаки, які характерні для кожного із них.

Згідно ст.18 КК України суб'єкт злочину як елемент складу злочину характеризується трьома обов'язковими ознаками:

- 1) **фізична особа** – тобто суб'єктом злочину може бути тільки людина. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами злочину;

- 2) **осудна особа** – тобто здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Питання про осудність особи виникає тільки у зв'язку з вчиненням нею злочину;
- 3) **особа, яка досягає до моменту вчинення злочину встановленого кримінальним законом віку.** У ч.1 ст.22 КК України прямо зазначено, що „кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років”. Цей вік називають загальним віком кримінальної відповідальності. За окремі злочини, вичерпний перелік яких наведений в ч.2 ст.22 КК України (умисні вбивства, бандитизм, звалтування, крадіжка, розбій, грабїж тощо) відповідальність настає з 14 років.

Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня сторона злочину, яка охоплює психічну діяльність особи до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків.

Суб'єктивна сторона має **обов'язкові та факультативні ознаки.**

До обов'язкових ознак суб'єктивної сторони відноситься **вина**. Вина особи – це основна, обов'язкова ознака будь-якого складу злочину, вона визначає саму наявність суб'єктивної сторони і значної мірою її зміст. Згідно ст.23 КК України вина – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, та її наслідків, виражених у **формі умислу або необережності.**

Ст.24 КК України поділяє умисел на два види:

- 1) **прямий умисел** – це коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання;
- 2) **непрямий умисел** – це коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Ст.25 КК України поділяє необережність на два види:

- 1) **злочинну самовпевненість** – це коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення;
- 2) **злочинну недбалість** – це коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Без наявності обов'язкових ознак взагалі немає складу злочину в діях людини і тому її не можна притягувати до відповідальності.

До факультативних ознак суб'єктивної сторони відносять **мотив та мету злочину**.

Мотив вчинення злочину – це внутрішнє спонукання особи до вчинення злочину. Мотив вказує на те, чим керувалась особа, вчиняючи злочин.

Мета вчинення злочину – це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи злочин.

Факультативні ознаки суб'єктивної сторони враховується при кваліфікації злочину лише тоді, коли вони вказані у диспозиції відповідної норми кримінального права.

3. Кримінальна відповідальність. Види кримінальних покарань

У кримінальному законі неодноразово вживається термін „кримінальна відповідальність”, але при цьому КК України ніде не розкриває його поняття, немає єдиного розуміння щодо цього поняття і в науці кримінального права. Поняття кримінальної відповідальності є юридичним поняттям, яке характеризується тим, що:

- 1) органи правосуддя мають визнати особу винною у вчиненні злочину;
- 2) державна оцінка вчиненого злочину має вираження в осуді злочинця та його діяння в обвинувальному вирокі суду;
- 3) вид і міра обмежень особистого, майнового або іншого характеру обирається з урахуванням меж відповідальності за вчинений злочин;
- 4) реальне вчинення злочину, за який встановлена відповідальність у кримінальному законі.

Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вироком суду.

Таким чином, кримінальна відповідальність є наслідком скоєного злочину. Відповідно до ч.1 ст.2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. З цього моменту між особою, яка вчинила злочин, і державою в особі органів, на які покладені обов'язки здійснювати боротьбу із злочинністю, виникають специфічні кримінальні правовідносини.

Кримінальні правовідносини знаходять свою реалізацію в кримінальному процесі, яка здійснюється в такій послідовності:

- 1) порушення кримінальної справи;
- 2) притягнення особи як обвинуваченого;
- 3) складання обвинувального висновку і направлення справи до суду;
- 4) постановлення обвинувального вироку з призначенням покарання та вступ його в законну силу;
- 5) виконання покарання;
- 6) наслідки відбування покарання – судимість;
- 7) погашення чи зняття судимості.

Моментом настання кримінальної відповідальності є момент вступу вироку в законну силу обвинувального вироку суду. Цей висновок базується на ст.62 Конституції України яка визначає, що „особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду”. Також згідно ч. 1 ст.61 Конституції України ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Таким чином, **кримінальна відповідальність – це об’єктивне право держави реагувати на вчинений злочин**. Кримінальна відповідальність тісно пов’язана з такими принципами права, як гуманізм та індивідуалізація відповідальності. Ці принципи втілено в нормах кримінального закону, зокрема в розділі IX „Звільнення від кримінальної відповідальності” та деяких статтях Особливої частини КК України.

Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом, здійснюється виключно судом (ч.2 ст.44 КК України). Кримінальний закон передбачає певні підстави та умови, при наявності яких особа, що вчинила злочин, в одному випадку звільняється, в іншому – може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Чинне кримінальне законодавство передбачає такі **види звільнення від кримінальної відповідальності**:

- 1) у зв’язку з добровільною відмовою від доведення злочину до кінця (ст.17 КК України);
- 2) у зв’язку з дійовим каяттям (ст.45 КК України);
- 3) у зв’язку з примиренням винного з потерпілим (ст.46 КК України);
- 4) у зв’язку з передачею особи на поруки (ст.47 КК України);
- 5) у зв’язку із зміною обстановки (ст.48 КК України);
- 6) у зв’язку із закінченням строків давності (ст.49 КК України);
- 7) у зв’язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст.97 КК України);

- 8) спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності передбачені нормами Особливої частини КК України (ч.2 ст.111, ч.2 ст.114, ч.3 ст.175, ч.4 ст.212, ч.2 ст.255, ч.5 ст.258, ч.6 ст.260, ч.3 ст.263, ч.4 ст.289, ч.4 ст.307, ч.4 ст.309, ч.4 ст.311, ч.3 ст.369);
- 9) у зв'язку з актами амністії та помилування (ст.ст.85-87 КК України).

Порядок звільнення від кримінальної відповідальності визначається Кримінально-процесуальним кодексом України (ст.ст. 7, 7¹, 7², 8, 9, 10, 11¹).

Звільнення від кримінальної відповідальності – це акт гуманності держави, яка в особі суду відмовляється за наявності законних підстав та певних умов від державного осуду особи, яка вчинила злочин, а також від покладання на неї обмежень особистого, майнового або іншого характеру, встановлених законом за вчинення цього злочину.

Кримінальну відповідальність не слід ототожнювати з покаранням. Кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка винна у вчиненні злочину, зазнавати заходів державного впливу (покарання). Покарання – це одна із форм (стадій) реалізації кримінальної відповідальності, і підставою для його застосування є факт набрання обвинувальним вироком законної сили. Отже, поняття „кримінальної відповідальності” ширше за поняття „покарання”.

Сам термін „покарання” притаманний виключно кримінальному праву, тоді як інші галузі права для визначення санкцій, які застосовуються за порушення приписів правових норм, використовують інші терміни.

Покарання виникає одночасно із виникненням злочину і пов'язане з ним нерозривними узами, які обумовлюють практичну неможливість існування одного без іншого.

Загальне визначення покарання дано в ч.1 ст.50 КК України, за якою **„покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого”.**

У боротьбі із злочинністю держава передбачає комплекс заходів, серед яких певне місце посідає і покарання. Воно є необхідним засобом охорони суспільства від злочинних посягань. Але покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Історія боротьби зі злочинністю в багатьох країнах світу незалежно від їх суспільного ладу свідчить про те, що жорстокість покарання ніколи не приводила до бажаного результату. А навпаки жорстокість покарання робить засудженого ще більш жорстоким, породжує в його свідомості почуття образи, неповаги до суспільства, держави та її законів. Тому значення покарання визначається не його жорсткістю, а справедливістю,

невідворотністю, своєчасністю і неминучістю його застосування за кожний вчинений злочин. Необхідно відмітити, що у чинному КК України ця позиція знайшла своє чітке вираження, тобто здійснена значна гуманізація покарання. Виключно смертну кару, позбавлення волі за злочини невеликої тяжкості, у багатьох санкціях значно знижені його межі, а також передбачені нові гуманні види покарань (громадські роботи, арешт, обмеження волі), значно розширені можливості застосування штрафу та інших покарань, не пов'язаних з позбавленням волі.

Передбаченні чинним кримінальним законодавством окремі види покарань утворюють певну систему. У ст.51 КК України визначено систему покарань та дано перелік видів покарань, який є вичерпним і не підлягає широкому тлумаченню.

Під системою покарань прийнято розуміти встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік видів покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх тяжкості (суворості).

Усі покарання можуть бути кваліфіковані за певними ознаками, закріпленими у кримінальному законі:

- 1) за порядком призначення покарання;
- 2) за суб'єктом, до якого застосовується покарання;
- 3) за строком призначення покарання.

Із означених класифікацій лише перша (за порядком призначення покарання) є нормативною, а дві інші є результатом теоретичних доробок вчених.

За порядком призначення покарання всі 12 видів покарань, які визначені ст.51 КК України поділяються на три групи:

- 1) основні покарання;
- 2) додаткові покарання;
- 3) покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові.

Основні покарання – це ті покарання, що призначаються у вирок лише як самостійні покарання і не можуть бути приєднані до інших покарань.

До цієї групи належать наступні види покарань:

- 1) **громадські роботи** (ст.56 КК України) – встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як чотири години на день;
- 2) **виправні роботи** (ст.57 КК України) – встановлюються на строк від шести місяців до двох років з обов'язковим відрахуванням у доход держави від 10 до 20% із суми заробітку засудженого;
- 3) **службові обмеження для військовослужбовців** (ст.58 КК України) – встановлюються на строк від шести місяців до двох

- років з відрахуванням у доход держави від 10 до 20% грошового забезпечення засудженого;
- 4) **арешт** (ст.60 КК України) – встановлюються на строк від одного до шести місяців;
 - 5) **обмеження волі** (ст.61 КК України) – встановлюється на строк від одного до п'яти років з утриманням особи в кримінально – виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і з обов'язковим залученням до праці;
 - 6) **тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців** (ст.62 КК України) – призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років;
 - 7) **позбавлення волі на певний строк** (ст.63 КК України) – встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років і відбувається в кримінально-виконавчих установах;
 - 8) **довічне позбавлення волі** (ст.64 КК України) – встановлено Законом України від 22 лютого 2000 року „Про заміну смертної кари довічним позбавленням волі”. Актом помилування довічне позбавлення волі може бути замінено позбавленням волі на строк не менше 25 років (ст.87 КК України).

Додаткові покарання – це ті покарання, що призначаються разом з основними покараннями і самостійно застосовуватися не можуть.

До цієї групи належать наступні види покарань:

- 1) **позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу** (ст.54 КК України) – призначається лише при засудженні особи за тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Це покарання є безстроковим;
- 2) **конфіскація майна** (ст.59 КК України) – встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини.

До покарань, які можуть призначатися і як основні, і як додаткові належать наступні види покарань:

- 1) **штраф** (ст.53 КК України) – встановлюється у межах від 30 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян;
- 2) **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю** (ст.55 КК України) – призначається на строк від двох до п'яти років як основне і від одного до трьох років як додаткове покарання.

За суб'єктом, до якого застосовуються покарання, вони класифікуються на:

- 1) **загальні покарання** – застосовуються до будь-якої особи;
- 2) **спеціальні покарання** – призначаються лише певному колу засуджених.

За строком призначення покарання всі покарання поділяються на:

- 1) **строкові** – тобто такі покарання, які мають визначений строк їх застосування. До них належать: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк;
- 2) **безстрокові** – тобто такі покарання, які не мають визначеного строку їх застосування. До них належать: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, довічне позбавлення волі.

Призначення покарання здійснюється судом за певними критеріями, які закріплені в ст.65 КК України. По-перше, покарання в межах, установлених у санкції норми Особливої частини КК України; по-друге, суд повинен врахувати положення Загальної частини КК України; по-третє, суд повинен особливо врахувати ступень тяжкості злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання.

У зв'язку з тим, що закон не може передбачити всіх особливостей конкретного випадку вчинення злочину, а двох однакових випадків не існує, то він надає суду певні повноваження щодо врахування конкретних обставин конкретного випадку для справедливого вирішення тієї чи іншої кримінальної справи, а також за наявності визначених у КК України підстав звільнення від покарання та його відбування.

Звільнення від покарання застосовується виключно відносно осіб, які визнанні винними обвинувальним вироком суду і засуджені до відбування покарання.

Звільнення від відбування покарання застосовується судом, в порядку амністії (ст.86 КК України), яка оголошується законом України стосовно певної категорії осіб, або помилування (ст.87 КК України), яке здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи.

4. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Одним із негативних соціальних явищ будь-якого громадського суспільства є злочинність неповнолітніх та молоді. У зв'язку із цим законодавець передбачив у Кримінальному кодексі спеціальний розділ (розділ XV – „Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх”), який визначає особливий правовий статус неповнолітніх.

По-перше, кримінальній відповідальності підлягають ті неповнолітні, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

По-друге, у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності не всі особи, що вчинили злочин, а лише ті, які вчинили найнебезпечніші злочини (умисне вбивство, умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, зґвалтування, диверсію, захоплення заручників, крадіжку, грабіж, розбій, бандитизм, терористичний акт, хуліганство тощо).

Встановлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку: нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань, навичок соціальної поведінки. Така психологічна незавершеність процесу формування особи призводить до нездатності певною мірою усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність такого складного соціального явища, як злочин, адекватно оцінювати свої вчинки.

Виходячи з цього п.3 ч.1 ст.66 КК України передбачає, що вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання. Ця норма відбиває стійку тенденцію пом'якшення відповідальності неповнолітніх порівняно з відповідальністю осіб, які вчинили злочин у повнолітньому віці.

Перелічені особливості в жодному випадку не стосуються фундаментальних засад кримінального права і тому неповнолітні несуть кримінальну відповідальність на тих самих засадах, що й дорослі злочинці. Але у випадку виникнення конкуренції норми Загальної частини КК України з нормою XV розділу має застосовуватися норма зазначеного розділу як особлива (спеціальна) норма по відношенню до загальної кримінально-правової норми.

Особливим є порядок призначення покарання неповнолітнім. Суд, призначаючи покарання неповнолітньому, повинен враховувати умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

До неповнолітніх, визнаних винними у скоєнні злочину, судом можуть бути застосовані такі **основні види покарань**:

- 1) **штраф** (ст.99 КК України) - встановлюється в межах до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян і застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення;
- 2) **громадські роботи** (ч.1 ст.100 КК України) - призначається неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин і відбувається не більш двох годин на день;
- 3) **виправні роботи** (ч.2 ст.100 КК України) - призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від двох місяців

до одного року за місцем роботи з відрахуванням в доход держави в межах від 5 до 10 % заробітку;

- 4) **арешт** (ст.101 КК України) – встановлюється неповнолітньому, який на момент постановлення вироку досяг 16-річного віку, в умовах ізоляції на строк від 15 до 45 діб;
- 5) **позбавлення волі на певний строк** (ст.102 КК України) – встановлюється на строк не більше 10 років, а за особливо тяжкий злочин на строк до 15 років.

При цьому позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.

У КК України передбачена можливість виправлення неповнолітнього без призначення покарання, це:

- 1) звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст.ст.97, 105 КК України);
- 2) звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання з випробуванням у зв'язку із закінченням строків давності (ст.ст.104, 106 КК України).

Умовами застосування таких заходів є: по-перше, вчинення неповнолітнім злочину вперше і по-друге, злочин має належати до категорії злочинів невеликої тяжкості (ч.2 ст.12 КК України).

До примусових заходів виховного характеру відносяться:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

В залежності від конкретних обставин скоєного злочину та особистості неповнолітнього суд може застосувати до нього одночасно декілька примусових заходів виховного характеру. Поряд з цими заходами кримінальний закон надає суду право призначити неповнолітньому вихователя. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від

застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються судом і він притягується до кримінальної відповідальності.

Для неповнолітніх передбачені більш м'які умови звільнення від відбування покарання. Як правило, до них у першу чергу застосовується амністія, помилування, умовно-дострокове звільнення.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Поняття, ознаки та склад злочину.
2. Злочин проти особи: загальна характеристика.
3. Кримінальна відповідальність та її підстави.
4. Поняття, ознаки та види кримінального покарання.
5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.
6. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: кримінальне право; злочин; склад злочину; стадії вчинення злочину; кримінальна відповідальність; осудність особи; необхідна оборона; крайня необхідність; кримінальне покарання; амністія; помилування; судимість; примусові заходи виховного характеру; примусові заходи медичного характеру.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати принципи кримінального права України.

Завдання 3. Скласти схему ознак, що характеризують наявність злочину.

Завдання 4. Дати визначення поняттю „складу злочину” та назвати його елементи.

Завдання 5. Використовуючи Кримінальний кодекс України, назвати види звільнення від кримінальної відповідальності.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні завдання кримінального законодавства України.
2. Які принципи кримінального права України Ви знаєте?
3. Назвіть ознаки, що характеризують наявність злочину.
4. Що таке „склад злочину”?
5. Що таке „злочин”?
6. Які стадії злочину Ви знаєте?

7. Які є види кримінального покарання?
8. Перерахуйте обставини, що пом'якшують покарання.
9. Назвіть злочини, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років.
10. Назвіть обставини, які пом'якшують кримінальну відповідальність.
11. Назвіть підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

Література: 1,2,28,35,59,70-75,79,86-88,91,92,95,114,119

Термінологічний словник

А

Автентичне тлумачення норм права – різновид офіційного нормативного тлумачення, при якому роз'яснення змісту правової норми здійснюється тим органом, який встановив цю норму, шляхом видання відповідних роз'яснюючих актів.

Авторське право – інститут цивільного права, норми якого регулюють суспільні відносини, що пов'язані зі здійсненням та охороною прав інтелектуальної власності на літературний, художній та інший твір.

Авторський договір – цивільно-правовий договір, згідно з яким автор передає або зобов'язується передати іншій стороні (користувачеві) свої права на використання твору в межах і за умов, погоджених сторонами.

Адвокат – особа, яка є громадянином України, має вищу юридичну освіту, стаж роботи за фахом юриста або помічника А. не менше двох років, склала кваліфікаційні іспити, має свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката України. А. не може працювати в суді, органах державного управління та правоохоронних органах. А. не може бути особою, яка має судимість.

Адвокатська діяльність – діяльність адвокатів щодо забезпечення права на захист від обвинувачення й надання правової допомоги фізичним та юридичним особам при вирішенні справ у судах та інших державних органах. А. д. здійснюється у формі надання консультацій і роз'яснень з юридичних питань, усних і письмових довідок щодо законодавства; складання заяв, скарг та інших документів правового характеру; засвідчення копій документів у справах, які веде адвокат; здійснення представництва в суді, інших державних органах; виконання передбачених КПК України обов'язків у процесі дізнання та досудового слідства. Адвокат може здійснювати й інші види А. д. передбачені законодавством. А. д. не належить до сфери виконання робіт чи надання послуг, а становить самостійний, передбачений Конституцією України, вид діяльності - надання правової допомоги.

Адвокатська таємниця – охоплює відомості, отримані адвокатом при здійсненні адвокатської діяльності. Адвокат, помічник адвоката, технічні працівники адвокатського об'єднання не мають права розголошувати інформацію, що становить А. т., а також використовувати її у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб. Вимагання від зазначених осіб відомостей, які становлять А. т., забороняється законом. Вони не можуть бути допитані в якості свідків з питань, які є предметом А. т. Адвокат не може

розголошувати дані досудового слідства без дозволу слідчого або прокурора. Адвокати, які винні у розголошенні відомостей досудового слідства несуть відповідальність згідно з чинним законодавством України.

Адвокатура – добровільне професійне об'єднання юристів, яке покликане сприяти захисту прав і свобод людини і громадянина, представляти законні інтереси фізичних і юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу у випадках і у порядку, передбачених чинним законодавством України.

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності громадян і службових осіб, що полягає в застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу. Порядок та умови притягнення до А. в. регулюються КУпАП.

Адміністративна юрисдикція – встановлена законодавчими актами діяльність органів державного управління та їх посадових осіб у вирішенні індивідуальних адміністративних спорів та застосуванні відповідних юридичних санкцій стосовно правопорушників в адміністративному порядку (без звернення до суду). А. ю. є складовою правоохоронної діяльності органів управління.

Адміністративне право – галузь права, сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування. Основним джерелом А.п. є КУпАП.

Адміністративне правопорушення (проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення – примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення з метою її виховання, додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративні правовідносини – суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, що впливають на поведінку суб'єктів у сфері державного управління та приводять до виникнення між такими суб'єктами правових зв'язків державно-владного характеру.

Адміністративний арешт – вид адміністративного стягнення, яке пов'язане з позбавленням правопорушника волі та утриманням його у спеціальних приміщеннях ОВС. А.а. застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб. А.а. призначається районним (міським) судом (суддею) і виконується негайно після винесення постанови. А. а. не може застосовуватися до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до 12 років, до осіб, які не досягли 18 років, до інвалідів I і II груп, до військовослужбовців і призваних на збори військовозобов'язаних, до осіб рядового і начальницького складу ОВС.

Акти органів державної влади – правова форма здійснення повноважень органів державної влади. Форма А.о.д.в., порядок їх видання і набуття чинності залежить від належності органу, що видає акт, до тієї чи іншої гілки влади та від його компетенції і встановлюються законом або іншим нормативним актом. А.о.д.в. можуть бути нормативними, які за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні акти, або правозастосовними, які завжди є підзаконними актами.

Акти цивільного стану – юридичні факти (події та дії), що нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав і обов'язків. До А.ц.с. відносять засвідчені державою факти народження дитини, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Про здійснення реєстрації актів цивільного стану заявникам видається відповідне свідоцтво.

Аліменти – грошове утримання, яке у визначених законом випадках надається одним членом сім'ї іншому, якщо останній не має власних коштів для існування. Право на А. мають неповнолітні діти, непрацездатні чоловік чи дружина тощо. А. сплачуються за рішенням суду щомісячно або за взаємною згодою можуть бути сплачені наперед.

Амністія – вид повного або часткового звільнення від покарання та його відбування на підставі закону України про амністію певної, визначеної ним категорії осіб, винних у вчиненні злочину.

Аналогія закону – застосування до суспільних відносин, не врегульованих конкретно правовою нормою, норми права, що регулює подібні за змістом відносини в межах певної галузі. А. з. є засобом вирішення конкретних юридичних справ за наявності прогалин в чинному законодавстві України. Не припускається застосування А.з. в галузях кримінального та адміністративного права.

Аналогія права – застосування до суспільних відносин, не врегульованих конкретно правовою нормою, і за відсутності норм права, що регулюють подібні за змістом відносини, загальних засад та принципів певної галузі права. А.п. використовується тоді, коли не можна застосовувати аналогію закону. Не припускається застосування А.п. в галузях кримінального та адміністративного права.

Апарат держави – система всіх державних органів, що здійснюють безпосередню практичну діяльність по управлінню суспільством, виконують завдання та функції держави.

Апатриди – див. **Особа без громадянства**.

Апеляція – форма оскарження (подання прокурора, скарга учасника процесу) постанов суду першої інстанції, що не набрали законної сили, до судів вищої інстанції. Кримінальні, цивільні або господарські справи розглядаються по суті судом апеляційної інстанції, яку наділено повноваженнями проводити своє судове слідство або обмежитись тими матеріалами, які є у справі, при цьому або затверджується раніше винесене рішення, або вносяться часткові зміни, або виноситься нове рішення у справі.

Апеляційний суд – суд другої ланки судової системи судів загальної юрисдикції, який є судом вищою рівня для місцевих судів і нижчого стосовно Верховного Суду. В Україні діють загальні та спеціалізовані А.с., які розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону, по першій інстанції, що віднесені до їх підсудності законом, ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику тощо.

Арбітр (третейський суддя) – посередник, якого обирають конфліктуючі сторони за взаємною згодою або у передбаченому законом порядку з метою розв'язання господарських чи цивільно-правових спорів.

Арбітраж – див. **Третейський суд**.

Арешт – 1) у кримінальному праві – вид основного покарання, що полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції на строк від одного до шести місяців; 2) у кримінальному процесі – запобіжний захід, який полягає у взятті під варту обвинуваченого; 3) у адміністративному праві – вид адміністративного стягнення, яке призначається судом (суддею) у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб (див. **Адміністративний арешт**); 4) А. на вклади та інше майно обвинуваченого чи підозрюваного для забезпечення цивільного позову, судового рішення тощо.

Б

Батьківство – в сімейному праві факт походження дитини від певного чоловіка. Б. юридично засвідчується органом РАЦС і фіксується у свідоцтві про народження дитини.

Безвісна відсутність – встановлений у судовому порядку факт тривалої відсутності громадянина в місці його постійного проживання в разі невідомості про його місцеперебування. За заявою зацікавленої особи суд визнає громадянина Б.в. через один рік з дня одержання в місці його постійного проживання останніх відомостей про його місцеперебування. Порядок визнання громадянина безвісно відсутнім визначається ЦПК України.

Біпатриди – див. **Подвійне громадянство**.

Боржник – фізична чи юридична особа, яка є суб'єктом забор'язання і повинна здійснити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію чи утриматися від її виконання.

Брати і сестри – особи, що походять від спільних батьків (повнорідні Б. і с.) або мають спільного батька чи матір (неповнорідні Б. і с.). Згідно чинного законодавства України правове становище повнорідних і неповнорідних Б. і с. однакове. Шлюби між Б. і с. не допускаються.

Буденна (непрофесійна) правосвідомість – сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду й отриманої освіти, що характеризує ставлення особи до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні.

Буквальне (адекватне) тлумачення норм права – різновид тлумачення, коли роз'яснення змісту правової норми повністю збігається з її текстуальною формою. Результат такого тлумачення повністю адекватний мовній формі його висловлення.

В

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні. В.Р.У. є однопалатним парламентом, його головними функціями є: представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю. Конституційний склад В.Р.У. становить 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування на 5 років і які здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Верховний Суд України – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. Здійснює правосуддя, розглядає справи у касаційному порядку та у порядку виключного провадження. Забезпечує однакове застосування чинного законодавства України всіма судами загальної юрисдикції, дає роз'яснення з питань судової практики тощо.

Вето – акт глави держави, що зупиняє чи не допускає набуття законної сили законом, що був прийнятий парламентом. Абсолютне В. – це остаточне відхилення главою держави закону, прийнятого парламентом. Відкладальне В. – це право глави держави на повернення зі своїми зауваженнями та сформульованими пропозиціями переданого йому на підпис закону до парламенту для повторного розгляду.

Взяття під варту – запобіжний захід, що застосовується до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у справах про злочини, за які може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі на строк більш як три роки, та до засудженого, вирок щодо якого ще не набрав законної сили. Підставою для В.п.в. є постановва судді.

Вибори – форма безпосередньої демократії, спосіб формування народом представницьких органів законодавчої влади та місцевого самоврядування, реалізація громадянами свого виборчого права.

Вибірні посади – посади в державному апараті, органах місцевого самоврядування чи об'єднаннях громадян, заміщення яких відбувається шляхом виборів. Час роботи на В.п. зараховується до безперервного трудового стажу.

Виборча система – сукупність встановлених чинним законодавством порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, спосіб розподілу представницьких мандатів залежно від результатів голосування. Основними видами В.с. є мажоритарна; пропорційна; змішана.

Виборче право – 1) система правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з організацією, проведенням та визначенням результатів виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів органів місцевого самоврядування; 2) право окремого громадянина обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, єдина система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України та ВР України, підконтрольна та підзвітна Президентові України та ВР України.

Виконання норм права – форма реалізації зобов’язальних норм права, що передбачає активну поведінку суб’єктів права щодо виконання покладених на них обов’язків, які передбачені нормами права.

Використання норм права – форма реалізації уповноважувальних норм права, що передбачає активну чи пасивну поведінку суб’єктів права, які на власний розсуд використовують закріплені в нормах права можливості щодо реалізації суб’єктивних прав і юридичних обов’язків.

Вина – психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражених у формі умислу або необережності. В. є обов’язковою ознакою суб’єктивної сторони складу злочину та єдиною підставою кримінальної відповідальності за конкретно вчинений злочин.

Виправдувальний вирок – постанова суду щодо виправдання підсудного, коли не встановлено події злочину, якщо в діянні підсудного немає складу злочину або коли не доведено участі підсудного у вчиненні злочину.

Виправні роботи – вид основного покарання, призначаються без позбавлення волі на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із заробітку засудженого до В.р. здійснюється відрахування до державного бюджету в розмірі, визначеному вирокі суду, але не більше 20 відсотків.

Вирок – рішення, винесене судом у результаті судового розгляду кримінальної справи щодо винуватості чи невинуватості підсудного та його відповідальності. В. суду може бути обвинувальний або виправдувальний.

Вихідні дні – вид часу відпочинку, тобто дні, вільні від роботи, які надаються працівнику після закінчення трудового тижня. При п’ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному - один. Загальним В.д. є неділя.

Відкриття спадщини – юридичний факт, з настанням певних обставин (смерть особи або оголошення особи померлою) у відповідних осіб виникає право спадкоємства. Часом В.с. є день смерті особи або день, з якого її оголошено померлою. Місцем В.с. є останнє місце проживання спадкодавця. Місце В.с. може не збігатися з місцем смерті.

Відмова від спадщини – односторонній правочин, який здійснюється спадкоємцем шляхом подання відповідної заяви до нотаріальної контори, або неприйняття протягом шестимісячного строку спадщини, про відкриття якої спадкоємцю відомо.

Відповідач – сторона в цивільному процесі, яка притягається судом до відповіді за позовом. В. може бути фізична або юридична особа. В. має право визнати позов повністю, частково або пред'явити зустрічний позов.

Відпустка – вид часу відпочинку, що надається працівнику на встановлений законом строк. Види В.: щорічні (основні й додаткові) відпустки, додаткові відпустки у зв'язку з навчанням; творчі відпустки; соціальні відпустки; відпустки без збереження заробітної плати. На час щорічної відпустки за працівником зберігається його місце роботи (посада) і середня заробітна плата.

Відчуження майна – передача майна у власність іншим особам. Розрізняють В.м. платне (купівля-продаж) і безоплатне (дарування). В.м. здійснюється на основі договору або в примусовому порядку (конфіскація майна за вироком суду).

Відшкодування збитків – форма цивільної відповідальності за порушення зобов'язань. В.з. передбачає не тільки повне відшкодування боржником завданих збитків кредиторів, які виникли у разі невиконання або неналежного виконання ним своїх зобов'язань, а також не одержані кредитором доходи, які він одержав би, якби зобов'язання було виконане боржником.

Віндикація – витребування власником свого майна з чужого незаконного володіння.

Власність – як юридична категорія виражає належність майна фізичним чи юридичним особам на відповідних умовах та у відповідних формах. В Україні існують такі форми власності: 1) власність українського народу; 2) приватна власність; 3) державна власність; 4) комунальна власність.

Володіння – фактична наявність майна у фізичної чи юридичної особи, яка вважає його своїм. В. може бути законним і незаконним. В. без будь-яких правових підстав вважається незаконним. Незаконне В. може бути добросовісним і недобросовісним.

Г

Галузь права – сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин специфічними методами правового регулювання. Г.п. поділяється на матеріальні та процесуальні.

Гарантії прав і свобод людини і громадянина – система методів та механізмів забезпечення повного і неухильного здійснення суб'єктивних прав

і юридичних обов'язків суб'єктів у реальній дійсності. Розрізняють соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Генеральний прокурор України – вища посадова особа в системі органів прокуратури України. Г.п. України очолює і спрямовує роботу органів прокуратури та здійснює контроль за їхньою діяльністю. Г.п. України призначається на посаду та звільнюється з посади за згодою ВР України Президентом України. Строк його повноважень 5 років. ВР України може висловити недовіру Г.п. України, що має наслідком його відставку з посади.

Гіпотеза – складова частина норми права, яка містить умови, обставини, з настанням яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, вказані в диспозиції цієї норми.

Глава держави – посадова особа або орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці. Г.д. в Україні є Президент, який займає особливе місце в системі органів державної влади, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Глава уряду – керівник вищого колегіального органу в системі органів виконавчої влади. Г.у. в Україні є Прем'єр-міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Громадська організація – об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Засновниками Г.о. можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а молодіжних та дитячих Г.о. – 15-річного віку. Г.о. діє на основі статуту.

Громадянин – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що знаходить свій вираз у наявності в особи відповідного громадянства.

Громадянство України – постійний правовий зв'язок фізичної особи і Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Право на громадянство є невід'ємним правом людини. В Україні існує єдине громадянство.

Громадянське суспільство – спільність вільних і рівноправних людей, кожній з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власником, користуватися економічною свободою, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичному житті держави.

Групова правосвідомість – правосвідомість, що характерна для певної групи населення країни.

Д

Дарування – цивільно-правовий договір, за яким одна сторона передає або зобов'язується передати у майбутньому іншій стороні безоплатно майно у власність.

Делікт – діяння, що суперечить вимогам чинного законодавства, тобто правопорушення. Д. завдає шкоди охоронюваним законом цінностям, інтересам фізичної або юридичної особи, суспільним або державним інтересам.

Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність особи нести юридичну відповідальність за свої протиправні вчинки (дії).

Депутат – обраний відповідно до закону представник народу до ВР України чи населенням регіону до відповідної місцевої Ради, що уповноважений ними протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією та законами України.

Депутатська недоторканість – встановлена законом гарантія, що забезпечує безперешкодне та ефективне здійснення депутатами парламенту або іншого представницького органу своїх прав та обов'язків. Депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований без згоди на це відповідного представницького органу. Д.н. поширюється на весь строк здійснення депутатських повноважень.

Депутатська фракція – об'єднання народних депутатів ВР України на основі партійної належності, тобто обрання їх від однієї політичної партії або виборчого блоку політичних партій.

Депутатський запит – вимога депутата представницького органу до органу державної влади, органу місцевого самоврядування чи посадової особи дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції. Орган чи посадова особа зобов'язані дати відповідь на Д.з. у письмовій формі у встановлені чинним законодавством терміни.

Держава – суверенна політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво та управління загальносуспільними справами.

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати та впливати на поведінку людей та відповідними засобами вимагати здійснення своєї волі.

Державна власність – майно, у т.ч. грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій. Д.в. є єдина енергетична система, системи зв'язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету тощо.

Державна виконавча служба – державний орган, який здійснює виконання рішень судів та інших органів відповідно до чинного законодавства України.

Державна контрольно-ревізійна служба – державний орган, який здійснює контроль у формі ревізій і перевірок за збереженням та витратами коштів і матеріальних цінностей в установах, підприємствах та організаціях, які отримують кошти з державного бюджету та державних валютних фондів.

Державна мова – офіційно визнана Конституцією або законом основна мова держави, що є обов'язковою для використання у законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні тощо. Джерелом Д.м. є мова корінної або однієї з корінних націй, що мешкають на території країни. В Україні відповідно до Конституції Д.м. є українська мова.

Державна служба – професійна діяльність державних службовців, які мають відповідні службові повноваження та одержують заробітну плату за рахунок державного бюджету.

Державна таємниця – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані законом Д.т. і підлягають охороні державою.

Державне управління – діяльність органів усіх гілок державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення суспільної системи відповідно до публічних інтересів.

Державний герб – встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її історичні, національні, соціальні традиції й особливості.

Державний гімн – встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний урочистий музичний твір, що в музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, та є офіційним символом держави. Д.г. України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського.

Державний лад – система соціальних, економічних і політичних відносин, які закріплені нормами конституційного права. Д.л. визначає основні організаційні форми та інститути механізму політичної влади в державі.

Державний обвинувач – прокурор, який підтримує обвинувачення у кримінальній справі в суді. Підтримання державного обвинувачення в суді прокурором є однією з основних конституційних засад судочинства.

Державний орган – відносно самостійна, структурно-відокремлена ланка державного апарату, яка наділена владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави.

Державний прапор – встановлене Конституцією або спеціальним законом офіційне полотнище держави, в якому шляхом добору певних кольорів та з певним зображенням, виражено ідею політичного характеру. Конституція визначає Д.п. України, як стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний (політичний) режим – спосіб здійснення державної влади певними методами, способами та прийомами. Основними видами Д.р. є демократичний та антидемократичний.

Державний суверенітет – верховенство, самостійність і єдність державної влади на території країни та її незалежність і рівноправність у відносинах з іншими державами. Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 року був проголошений Д.с. України.

Державний устрій – адміністративно-територіальна організація державної влади, яка визначає правове положення окремих частин держави (територіальних одиниць), їх взаємовідносини між собою та з державою в цілому. За Д.у. всі держави поділяються на прості (унітарні) та складні (федерація, конфедерація). Україна є унітарною державою з автономним утворенням.

Державні підприємства – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального

виробництва, підприємства з виробництва товарів, надання послуг, торгівлі, громадського харчування тощо.

Державні символи – встановлені Конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки, в яких втілені суверенітет, історичне минуле й ідейні цінності держави. В Україні відповідно до Конституції Д.с. є Державний Прапор України, Державний Герб України, Державний Гімн України.

Державні службовці – особи, які займають посади в державних органах та їх апараті, виконують завдання і функції держави та одержують заробітну плату за рахунок державного бюджету.

Державні установи – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері нематеріального виробництва (дошкільні дитячі установи, школи, вищі навчальні заклади, лікарні тощо).

Джерело права – спосіб зовнішнього вираження і закріплення норм права, що виходять від держави і які мають загальнообов'язкове значення. До зовнішніх форм (джерел) права відносять: 1) правовий звичай; 2) правовий (судовий, адміністративний) прецедент; 3) нормативно-правовий договір; 4) нормативно-правовий акт.

Дипломатичні ранги – службові звання працівників дипломатичної служби у більшості країн світу. Їхні назви, градація і порядок присвоєння визначаються внутрішнім правом країни.

Диспозиція – складова частина норми права, що визначає саме правило поведінки суб'єкта при наявності вказаних у гіпотезі обставин. Д. розподіляє між учасниками правових відносин права та обов'язки.

Дисциплінарна відповідальність – вид юридичної відповідальності особи за порушення трудової, навчальної, службової або військової дисципліни і застосування до порушника заходів дисциплінарного впливу.

Дисциплінарний проступок – невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього чинним законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків.

Дисциплінарне стягнення – передбачений в нормативно правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу, до працівника, що вчинив дисциплінарний проступок.

Дієздатність – передбачена нормами права здатність особи своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки.

Дізнання – процесуальна діяльність спеціально уповноважених законом органів і посадових осіб з проведення оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину та осіб, що його вчинили. Органами Д. є міліція, податкова міліція, служба безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, командири військових частин, капітани морських суден тощо.

Довірена особа – 1) особа, якій довіритель доручає виконувати за нього певні функції, що засвідчується нотаріально; 2) особа, яка в період виборчої компанії до ВР України і місцевих рад має завдання ознайомити виборців з кандидатом у депутати відповідної Ради, вести за нього передвиборчу агітацію.

Довіреність – письмовий документ, який видається однією особою іншій особі для представництва перед третьою особою. Д., як правило, має бути засвідчена нотаріально. Залежно від змісту та обсягу прав виділяють такі види Д.: 1) генеральні (загальні); 2) спеціальні; 3) разові. Строк дії Д. зазначається у ній.

Довічне позбавлення волі – найтяжчий вид кримінального покарання, яке може бути застосоване лише до особи, яка вчинила особливо тяжкий злочин, і лише у випадках, спеціально передбачених КК України. Д.п.в. не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Догана – вид дисциплінарного стягнення, вжите до працівника за порушення трудової дисципліни. Д. спричиняє для працівника негативні наслідки особистого характеру, як моральні, так і матеріальні.

Договір – домовленість двох або кількох сторін спрямована на встановлення або припинення цивільних прав та обов'язків. Д. Вважається дієним за дотримання таких умов: 1) законної дії; 2) волевиявлення сторін; 3) дотримання встановленої законом форми договору; 4) правоздатності та дієздатності сторін.

Договір міжнародний – угода двох або більше суб'єктів міжнародного права щодо набуття, встановлення, зміни чи припинення взаємних прав та обов'язків у різного рода відносинах.

Договір на користь третьої особи – у цивільному праві договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі. Виконання Д.н.к.т.о. може вимагати як особа, що уклала договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання.

Договір про повну матеріальну відповідальність – письмова угода, що укладена підприємством, установою, організацією з працівниками (що досягли 18-річного віку), які займають посади або виконують роботи, безпосередньо зв'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм майна чи інших цінностей.

Додержання норм права – форма реалізації заборонних норм права, що передбачає пасивну поведінку суб'єктів права, тобто їх утримання від вчинення заборонених правом дій.

Доктринальне тлумачення норм права – різновид неофіційного тлумачення, при якому роз'яснення правової норми здійснюється вченими-юристами або фахівцями-юристами в науково-практичних коментарях до кодексів, законів, в наукових статтях, монографіях тощо, має науковий характер і не тягне за собою юридичних наслідків.

Документ – матеріальний носій запису (папір, кіно- і фотоплівка, магнітна стрічка, дискета тощо) з зафіксованою на ньому інформацією про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людини, яка за своїм змістом та формою свідчення є джерелом відомостей, що мають певне юридичне значення.

Доручення – документ, за яким організація чи окрема особа (повірений) зобов'язується вчинити від імені й за рахунок іншої організації чи особи (довірителя) певні юридичні дії.

Досудове слідство – стадія кримінального процесу, під час якої слідчі встановлюють події злочину та осіб, винних у його вчиненні. Починається Д.с. після порушення кримінальної справи. Органами Д.с. є слідчі прокуратури, органів внутрішніх справ, податкової міліції, служби безпеки.

3

Завдаток - грошова сума або рухоме майно, що видається однією стороною договору (боржником) іншій стороні (кредиторіві) у рахунок належних з нього за договором платежів для підтвердження зобов'язання і для забезпечення його виконання. З. застосовується лише в зобов'язаннях між

фізичними особами. Угода про З. повинна вчинятися у письмовій формі. Для того, щоб сплачена сума визнавалася З., необхідно прямо вказувати про це в договорі. З. зараховується в рахунок майбутніх платежів. Сторона, яка дала З., у разі невиконання умов договору втрачає З. Сторона, яка одержала З., у разі невиконання умов договору сплачує другій стороні подвійну суму З.

Загальна декларація прав людини – перший міжнародний акт про права людини універсального характеру, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948р., в якій уперше в історії людства проголошено коло основних громадянських (особистих), політичних, соціальних, економічних і культурних прав та свобод людини. З.д.п.л. ратифікована більшістю держав світу, в т.ч. й Україною.

Загальні збори трудового колективу – форма реалізації повноважень трудового колективу всіх видів підприємств, де використовується наймана праця для вирішення конкретних виробничих та інших питань.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним референдумом, що регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів і особливий порядок прийняття. З. складають основу системи права держави. За своєю юридичною силою З. поділяється на: 1) конституції; 2) конституційні закони; 3) органічні закони; 4) звичайні (поточні) закони.

Законність – правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин (державою, її органами та посадовими особами, суспільними й іншими організаціями, громадянами).

Законодавство – сукупність всіх чинних законів і підзаконних нормативних актів вищих та центральних органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Законодавча влада – одна із гілок державної влади, яка наділена відповідними повноваженнями щодо прийняття законодавчих актів. З.в. є самостійною відносно виконавчої і судової гілок влади. Відповідно до Конституції єдиним органом З.в. в Україні є ВР України.

Законодавча ініціатива – внесення офіційної пропозиції до ВР України про прийняття, зміну чи скасування закону, яку ВР України зобов'язана розглянути по суті. З.і. є початковою стадією законодавчого процесу. В Україні право З.і. належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України.

Законодавчий процес – закріплена чинним законодавством України обов'язкова послідовність певних дій ВР України щодо створення, зміни і скасування законів. З.п. складається з таких стадій: 1) законодавча ініціатива; 2) розробка законопроекту; 3) попереднє обговорення законопроекту; 4) обговорення законопроекту на пленарних засіданнях ВР України (читання законопроекту); 5) прийняття закону; 6) підписання закону Президентом України; 7) оприлюднення закону; 8) набрання законом чинності.

Законопроект – початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органу влади. З. вправі вносити суб'єкти, які мають право законодавчої ініціативи. ВР України може доручити розробку З. парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, Кабінету Міністрів України, міністерствам, колективам вчених-фахівців.

Замах на злочин – вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. З. на з. – це наступна, після готування до злочину, стадія злочинної діяльності. З. на з. може бути закінчений і незакінчений.

Заохочення – форма суспільного визнання заслуг працівника у зв'язку з досягнутими ним успіхами в роботі. Види З. передбачаються в правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, а також в окремих законах. З. оголошуються наказом (розпорядженням) і заносяться до трудових книжок працівників у відповідності з правилами їх ведення.

Заповіт – особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, зроблене у встановленому законом порядку і формі. З. має бути складений тільки у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення. З. має бути особисто підписаний заповідачем і посвідчений нотаріусом або уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування, якщо у населеному пункті немає нотаріуса. З. за своєю юридичною природою є односторонньою угодою. Для збереження таємниці З. передбачається можливість складання секретного З. Чинне цивільне законодавство України встановило новий різновид З. – заповіт подружжя.

Заробітна плата – грошова винагорода, яка виплачується роботодавцем працівникові за виконану ним роботу. Мінімальний розмір З.п. визначається ВР України, а максимальний розмір не встановлюється. Розмір

З.п. залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

Застава – засіб забезпечення виконання зобов'язань у цивільно-правових відносинах. В силу З. кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставодавцем) зобов'язання, забезпеченого З., задовольнити свої вимоги за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника. З. виникає на підставі договору, закону або рішення суду.

Застосування норм права – владна, управлінська діяльність уповноважених органів держави та їх посадових осіб щодо вирішення конкретної правової ситуації відповідно до нормативно-правових актів шляхом прийняття рішення в межах їх компетенції.

Затримання – у кримінальному процесі короткострокова міра примусу, що застосовується до особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, з метою з'ясування її причетності до злочину і вирішення питання про взяття під варту.

Звернення громадян – викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. З.г. одна з форм участі громадян в управлінні державними та суспільними справами.

Звичаєве право – сукупність неписаних, стихійно сформованих правил поведінки (звичаїв), що склалися в суспільстві в результаті їх багаторазового застосування протягом тривалого часу та санкціонованих державою. До правової системи входять лише ті звичаї, які виконують функції норми права.

Звичай – правило поведінки людей, що склалося історично в суспільстві внаслідок багаторазового повторення та використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, яке закріпилося в свідомості й поведінці людини, стало внутрішньою потребою її психічної діяльності. Дотримання З. забезпечується засобами суспільного впливу.

Звичайна поведінка – вид правомірної поведінки, що характеризується особистою звичкою особи виконувати норми права без

роздумів і сумнівів, тобто автоматичним слідуванням засвоєним правовим принципам.

Звичайні (поточні) закони – акти поточного законодавства, що регулюють різні суспільні відносини в державі й приймаються більшістю депутатів від конституційного складу парламенту.

Звільнення від кримінальної відповідальності – акт гуманності держави, яка в особі суду відмовляється за наявності законних підстав та певних умов від державного осуду особи, яка вчинила злочин, а також від покладання на неї обмежень особистого, майнового або іншого характеру, встановлених законом за вчинення цього злочину. Порядок З.в.к.в. визначається КПК України.

Звільнення з роботи – див. Припинення трудового договору.

Зворотня сила закону – поширення дії виданого закону на правовідносини, що мали місце до набуття ним чинності.

Зловживання владою або службовим становищем – умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби. Кримінальна відповідальність за З.в. або с.с. настає за умови, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

Злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ознаками З. є: 1) суспільна небезпечність; 2) протиправність; 3) винність; 4) караність. Залежно від ступеня тяжкості З. поділяються на З. невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Злочинна бездіяльність – суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Злочинна дія – суспільно небезпечна винна поведінка особи, яка заборонена кримінальним законом.

Злочинна недбалість – вид необережної вини, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна самовпевненість – вид необережної вини, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Зміст права – сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин; це закріплені в правових нормах суб'єктивні права, юридичні обов'язки та заборони.

Зміст правовідносин – суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин. Розрізняють юридичний і фактичний З.п. Юридичний зміст – це зафіксовані у нормах права реальні можливості учасників правовідносин щодо здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Фактичний зміст – це безпосередні дії суб'єктів правовідносин із реалізації своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Знаки для товарів і послуг – спеціальні оригінальні позначення, які відрізняють однорідні товари й послуги одного виробника від однорідних товарів і послуг іншого виробника.

Зобов'язальне право – підгалузь цивільного права, що становить сукупність цивільно-правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юридичних і фізичних осіб. З.п. встановлює правила виконання зобов'язань, їх місце, передбачає гарантії належного їх виконання.

Зобов'язання – вид цивільних правовідносин, в силу яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання покладеного на нього обов'язку. З. виникають з договорів, безпосередньо з акту цивільного законодавства, з настання або ненастання певної дії. З. належить до майнових правовідносин.

I

Імпічмент – парламентська процедура притягнення до юридичної відповідальності вищих посадових осіб держави (включно президента).

Інагурація – урочиста процедура вступу на посаду Президента держави. В Україні вступ Президента на пост відбувається з моменту складання присяги народом на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Індивідуальна правосвідомість – сукупність правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права.

Інкорпорація – форма систематизації законодавства, що полягає в об'єднанні нормативно-правових актів без зміни їх змісту в збірники у хронологічному, алфавітному, предметному чи іншому порядку. І. може бути офіційною або неофіційною.

Іноземні громадяни – особи, які не перебувають в громадянстві України і є громадянами (підданими) іншої держави або держав.

Інтелектуальна власність – ідеї та духовні цінності, належність яких авторам закріплена у правовому порядку. І.в. складається із літературно-художньої та промислової власності.

Інститут права – сукупність відокремлених взаємопов'язаних правових норм певної галузі права, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини. І.п. поділяються на галузеві, міжгалузеві та комплексні.

Іпотека – вид застави нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи.

K

Кабінет Міністрів України – вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади України, який спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств, інших центральних і міських органів виконавчої влади. КМ України відповідальний перед Президентом України і ВР України, підконтрольний і підзвітний ВР України у межах, передбачених Конституцією України. КМ України у своїй діяльності керується

Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами ВР України.

Казуальне тлумачення норм права – різновид офіційного тлумачення, який являє собою роз'яснення змісту норми права, яке дається судовим або іншим компетентним органом з приводу і у зв'язку з розглядом конкретної юридичної справи і є обов'язковим лише при її вирішенні.

Казус – подія, що настає поза вольовими діями суб'єкта і тому не може бути передбаченою за певних умов. К. є також випадкова дія особи, що має зовнішні ознаки проступку або злочину, але позбавлена елемента вини і тому не тягне юридичної відповідальності.

Касаційне подання – акт прокурорського реагування на незаконні чи необґрунтовані вироби, ухвали і постанови апеляційного суду.

Касація – форма перегляду (подання прокурора, скарга учасника процесу) вищестоящим судом судових вироків, постанов і рішень судів нижчої інстанції, що набрали законної сили.

Кваліфікація злочину – кримінально-правова оцінка суспільно-небезпечного діяння, встановлення і юридичне закріплення відповідності між фактично вчиненими діяннями і юридичним складом злочину, який передбачений нормами кримінального закону. К.з. виражається в точному посиленні на норму кримінального закону із зазначенням частини, статті і в необхідному разі редакції.

Класифікація норм права – поділ правових норм на види за певними критеріями. За функціональним призначенням норми права діляться на регулятивні та правоохоронні; за галузями права - на конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні та інші норми; за функціональним призначенням – на відправні та норми - правила поведінки; за сферою і обсягом регулювання - на загальні, спеціальні та виняткові; за терміном дії в часі - на постійні, тимчасові тощо.

Клопотання – 1) офіційне прохання або подання, адресоване державному органу, органу місцевого самоврядування чи громадській організації; 2) офіційне прохання до органів дільництва, слідчих підрозділів, прокуратури чи суду про здійснення процесуальних дій чи прийняття рішень. Направляти К. мають право учасники судового процесу, їхні законні представники, прокурор тощо.

Коаліція депутатських фракцій – об'єднання депутатських фракцій у ВР України на основі узгодження політичних позицій. До складу К.д.ф. входить більшість народних депутатів України від конституційного складу ВР України. К.д.ф. формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання ВР України, що проводиться після чергових або позачергових виборів ВР України, або з дня припинення діяльності К.д.ф. у ВР України.

Кодекс – нормативно-правовий акт, в якому об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. К., як правило, виступає основою певної галузі чи підгалузі законодавства.

Кодифікація – форма систематизації законодавства, що полягає у змістовній переробці (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет та метод правового регулювання і створення зведеного нормативного акту.

Колегіальність – принцип управління, за яким керівництво здійснюється групою уповноважених осіб (колегією), кожен з яких несе персональну відповідальність за певний напрямок діяльності.

Колективний договір – письмова двостороння угода між власником або уповноваженим ним органом і трудовим колективом, що регулює виробничі, трудові та соціально-економічні відносини між ними. К.д. укладається на підставі чинного законодавства і реєструється місцевими органами виконавчої влади.

Колективні трудові спори (конфлікти) – неврегульовані розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи зміни колективного договору; виконання колективного договору або окремих їх положень; невиконання вимог законодавства про працю. Якщо власник відмовився у задоволенні колективних вимог, то спір розглядається спеціально створеними органами: примирною комісією та трудовим арбітражем.

Комісія з трудових спорів – орган, який розглядає індивідуальні трудові спори між працівником і власником, що виникли у процесі трудових правовідносин. К. з т.с. обирається загальними зборами трудового колективу підприємства з чисельністю працюючих не менш як 15 чоловік.

Комітети Верховної Ради України – основні органи ВР України, які формуються з числа народних депутатів України на першій сесії ВР України нового скликання на строк її повноважень для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань. Створення К.В.Р.У. здійснюється після формування і реєстрації депутатських фракцій. Основною формою роботи К.В.Р.У. є засідання.

Комунальна власність – майно, у т.ч. грошові кошти, яке належить територіальній громаді села, селища, міста і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної територіальної одиниці. Свої повноваження власника територіальна громада здійснює безпосередньо або опосередковано через утворені нею органи місцевого самоврядування.

Конституційне звернення – письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи. Суб'єктами права на К.з. є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Конституційне подання – письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта або окремих його положень неконституційним, про визнання конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України. Суб'єктами права на К.п. є Президент України, не менш як 45 народних депутатів України, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений ВР України з прав людини, органи державної влади, ВР Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування.

Конституційне право – провідна галузь національного права України, що являє собою сукупність правових норм, які регулюють основоположні, визначальні суспільні відносини, пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування. К.п. забезпечує повновладдя народу в політичній, економічній і соціальній сферах його життєдіяльності. Норми К.п. є основоположними для всіх інших галузей права. Основним джерелом К.п. є Конституція України.

Конституційний лад – система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина, а

діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її конституції. К.л. включає цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві.

Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. К.С.У. є складовим елементом судової влади, але не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних справ, не є апеляційною, касаційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

Конституційні закони – закони, що вносять зміни чи доповнення до Конституції або скасовують її окремі норми.

Конституція України – Основний Закон держави, який визначає і закріплює суспільний та державний лад, порядок формування і діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, права і обов'язки громадян, приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття. Чинна К.У. прийнята на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 р. К.У. є основним джерелом правової системи України. К.У. за загальними класифікаційними ознаками характеризується як: 1) за правовою формою - писана; 2) за порядком внесення змін - жорстка; 3) за способом прийняття - народна; 4) за терміном дії - постійна; 5) за формою політичного режиму - демократична; 6) за формою правління - республіканська; 7) за формою територіального устрою - унітарна з автономним утворенням.

Консолідація – форма систематизації законодавства, що полягає у створенні на основі кількох нормативно-правових актів нового об'єднаного акта, в якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни змісту.

Контракт – особлива форма трудового договору між працівником і роботодавцем, який має обов'язкову письмову форму, є строковим і укладається лише у випадках, прямо передбачених законами України, містить можливість передбачити додаткові права працівника або роботодавця, які не зазначені у чинному законодавстві.

Конфіскація майна – примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю засудженого. В кримінальному праві К.м. є видом додаткового покарання, яке призначається обов'язково чи факультативно за тяжкі або особливо тяжкі корисливі злочини.

Конформиська поведінка – вид правомірної поведінки, що характеризується пасивним виконанням особи приписів правових норм, відсутністю власної позиції, тобто прагнуть не відрізнятись від інших суб'єктів, а робити так, як роблять інші.

Копія – у праві точне відтворення тексту будь-якого документа. В Україні К., засвідчена в установленому законом порядку, має таку саму юридичну силу, що й оригінал.

Користування – закріплена нормами права можливість вилучення корисних властивостей речі для задоволення потреб та інтересів власника або інших осіб.

Корпоративні норми – правила поведінки, що встановлюють для своїх членів громадські організації, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. К.н. закріплюються в правових актах (статути, положення), що видаються відповідними об'єднаннями.

Корупція – діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави (державні службовці, народні депутати України, депутати ВР Автономної Республіки Крим, депутати обласних, районних, міських, селищних, сільських рад, посадові особи органів місцевого самоврядування), спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Боротьбу з К. ведуть: підрозділи МВС, податкової міліції, СБУ, органів прокуратури, військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

Крадіжка – таємне викрадання чужого майна. К. - це злочин проти власності. Відповідальність за К. передбачена КК України.

Країня необхідність – незлочинне заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи її правам, суспільним чи державним інтересам, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж К.н. Діяння, скоєні у стані К.н., хоча

формально й містять ознаки злочину, але таким не вважаються і визнаються суспільно корисними.

Кредитор – фізична чи юридична особа, яка є суб'єктом зобов'язання, що має право вимагати від іншої сторони (боржника) виконання певної дії або утримання від неї.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вироком суду. Підставою К.в. є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. К.в. – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин.

Кримінальне покарання – захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Кримінальне право – галузь права, сукупність правових норм, прийнятих ВР України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та межі покарань застосовуються до осіб, що їх вчинили. Основним джерелом К.п. України є КК, який складається з двох частин – Загальної та Основної, які пов'язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність.

Купівля-продаж – передання продавцем майна (товару) у власність покупцеві, який приймає майно (товар) і сплачує за нього певну грошову суму. К.-п. здійснюється на підставі договору, який є оплатним, двосторонньо-зобов'язуючим, консенсуальним.

Л

Легальне тлумачення норм права – вид офіційного нормативного тлумачення, при якому зміст правової норми роз'яснює не той суб'єкт, що встановив цю норму, а суб'єкт, наділений спеціальними на це повноваженнями.

Ліцензія – дозвіл, який видається компетентним органом виконавчої влади або місцевого самоврядування, на здійснення певного виду діяльності.

Контроль за дотриманням порядку видання Л. і вимог нормативно-правових актів щодо здійснення ліцензованих видів діяльності та операцій здійснюється Ліцензійною палатою.

Локальний правовий акт – підзаконний акт, виданий адміністрацією підприємств, установ, організацій, обов'язковий для певного, встановленого чинним законодавством, кола суб'єктів.

Людина – суспільна, біосоціальна, психофізіологічна істота, яка наділена здатністю мислити, створювати, використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні з собі подібними.

М

Мажоритарна виборча система – система виборів, за якою обраним по виборчому округу вважається той кандидат, що отримав встановлену більшість голосів. М.в.с. має три різновиди: 1) абсолютної більшості (кандидат вважається обраним, якщо набрав більшість від половини всіх голосів); 2) відносної більшості (кандидат вважається обраним, якщо отримав відносно більше голосів по виборчому округу порівняно з іншими кандидатами); 3) кваліфікованої більшості (кандидат вважається обраним, якщо набрав певну кількість голосів, що є значно більшою за половину голосів виборів – 2/3, 3/4 тощо).

Майно – особливий об'єкт цивільних прав. М. вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Майнова шкода – збитки, заподіяні майну фізичної або юридичної особи внаслідок заподіяння їй шкоди або невиконання укладеного з нею договору.

Майнові відносини – цивільно-правові відносини, які виникають між суб'єктами з приводу володіння, користування і розпорядження майном.

Маргєнальна поведінка – вид правомірної поведінки, яка характеризується станом особи, що перебуває на межі скоєння правопорушення, однак не здійснює його через певні зовнішні причини і обставини, тобто зумовлюється внутрішнім страхом перед можливістю застосування юридичної відповідальності в разі вчинення правопорушення.

Масова правосвідомість – правосвідомість, що характерна для основної маси населення країни.

Материнство – правове становище жінки, яка народила (усиновила), утримує і виховує дітей.

Матеріальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, яка полягає в обов'язку однієї сторони трудового договору відшкодувати повністю або частково матеріальні збитки, заподіяні іншій стороні протиправними і винними діями.

Матеріальне право – сукупність правових норм, за допомогою яких держава впливає на суспільні відносини шляхом прямого безпосереднього правового регулювання. Норми М.п. закріплюють форми власності, визначають порядок створення і структуру державних органів, встановлюють правовий статус громадян, юридичних осіб тощо.

Матеріально-відповідальна особа – працівник, якому за характером виконуваних ним трудових обов'язків довірені підзвітні цінності і на якого на підставі спеціальних постанов або укладеного договору покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну з його вини.

Мета вчинення злочину – уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи злочин.

Метод правового регулювання – сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється вплив права на суспільні відносини певного виду. Кожній галузі права притаманний свій специфічний М.п.р.

Механізм держави – система державних органів (апарат держави) та сукупність державних організацій, за допомогою яких держава виконує покладені на неї завдання та функції.

Механізм правового регулювання – єдина система правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин. До елементів М.п.р. належать норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законність, правосвідомість і правова культура.

Мирова угода – укладена і затверджена судом угода між сторонами про умови припинення спору на підставі взаємних поступок. Письмова М.у. додається до справи, а усна – заноситься до протоколу судового засідання і підписується сторонами. Якщо М.у. не реалізується добровільно, вона може бути реалізована примусово.

Міліція – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. М. є важливою і найбільшою структурною одиницею ОВС.

Міна – цивільно-правовий договір, за яким кожна із сторін зобов'язується передати у власність іншій стороні один товар в обмін на інший товар. При цьому одна сторона водночас виступає продавцем майна, яка передає іншій стороні, і покупцем того майна, яке одержує в результаті договору.

Міністерство – назва головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, яке створюється для забезпечення реалізації державної політики у визначеній сфері діяльності.

Місце проживання - місце, де фізична особа постійно, переважно або тимчасово проживає. М.п. вважається житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, де фізична особа проживає. Особа, яка досягла 14 років, вільно обирає собі М.п. Свобода вибору М.п. є одним з конституційних прав людини.

Місцеве самоврядування – одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції і законів України. М.с. здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо (місцевий референдум, вибори до місцевих рад та загальні збори), так і через представницькі органи: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. М.с. визначається і гарантується Конституцією. М.с. - це різновид політичної, а не державної влади.

Місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади, які в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою.

Місцеві органи державної влади – сукупність державних органів (місцеві державні адміністрації, відповідні суди, органи прокуратури), які здійснюють державну діяльність на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Місцеві суди – основна ланка в системі судів загальної юрисдикції. М.с. є судами першої інстанції і розглядають справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності. До М.с. відносяться: 1) місцеві загальні суди (районні, районні в містах, міські й міськрайонні, військові суди гарнізонів); 2) місцеві господарські суди (господарські суди АПК, областей, міст Києва і Севастополя); 3) місцеві адміністративні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України.

Місця позбавлення волі – виправно-трудова та виховно-трудова установи, в яких засуджені відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Виправно-трудова колонія поділяється на колонії-поселення, колонії загального режиму, посиленого режиму, суворого режиму, особливого режиму. Виховно-трудова колонія поділяється на колонії загального та посиленого режиму.

Мова судочинства – конституційний принцип правосуддя, згідно з яким судочинство в Україні здійснюється державною (українською) мовою. Застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках і в порядку, визначених законом.

Моральні норми – правила поведінки людей, що ґрунтуються на існуючих у суспільстві уявленнях про честь, гідність, совість, добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне та забезпечується внутрішньою переконаністю та силою громадської думки. М.н., зазвичай, незафіксовані документально, вони існують як моральні орієнтири у свідомості людей.

Мотив вчинення злочину – внутрішнє спонукання особи до вчинення злочину. Мотив вказує на те, чим керувалась особа, вчиняючи злочин.

Н

Надурочні роботи – вид робочого часу, під час якого роботи виконуються працівниками за розпорядженням власника понад встановлену тривалість робочого дня. Н.р., як правило, заборонені законодавством. Власник може застосовувати Н.р. тільки у виняткових випадках і лише з дозволу профспілкового комітету.

Наказ – вид підзаконного акту, розпорядчий документ, що видається керівниками міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій тощо, в якому містяться норми права, які регулюють певні суспільні відносини. Н. видається на підставі та на виконання законів, указів Президента, постанов і розпоряджень уряду, наказів та вказівок вищих органів. Н. вступає в силу з моменту його видання.

Народний депутат – обраний представник народу до ВР України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень виконувати функції, передбачені Конституцією та законами України.

Наукова правосвідомість – сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок і почуттів науковців-юристів відносно існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства.

Негаторний позов – вимога власника чи титульного володільця до третіх осіб про усунення перешкод у здійсненні повноважень з користування та розпорядження майном.

Недієздатність – нездатність фізичної особи внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я чи недоумства усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Фізична особа визнається Н. з моменту набрання законної сили рішення суду про це. Над фізичною особою, яка визнана Н., встановлюється опіка.

Недійсність шлюбу – укладення шлюбу з порушенням встановленого законом порядку, дотримання якого є необхідним для забезпечення дійсності шлюбу.

Недоторканність житла – громадянське (особисте) право людини і громадянина, що передбачає заборону проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Недоторканність майна – громадянське (особисте) право людини і громадянина, що означає, що ніхто не може бути протиправно позбавлен свого права власності на належне йому майно.

Недоторканність особи – громадянське (особисте) право людини і громадянина, що означає, що ніхто не може бути заарештований або утримуватися під вартою інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Незалежність суддів – конституційний принцип правосуддя, який передбачає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і вирішують справи тільки на основі закону, виходячи з власного його розуміння та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи. Будь-яке втручання в діяльність суддів є неприпустимим і тягне за собою відповідальність згідно з законом.

Ненормований робочий день – вид робочого часу, що встановлений трудовим законодавством або локальними актами для окремих категорій працівників, чия праця не піддається точному обліку або які розподіляють свій робочий час на власний розсуд. Юридичною підставою для віднесення працівника до категорії осіб з Н.р.д. на підприємствах є списки посад, робіт та професій, визначених колективним договором.

Необережність – форма вини, що полягає у недбалому або самовпевненому ставленні правопорушника до настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), які вона передбачала, але легковажно розраховувала на їх відвернення або які вона не передбачала, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Необхідна оборона – дії, які хоча й підпадають під ознаки злочину, але вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж Н.о.

Неосудність – психічний стан людини, за якого вона неспроможна внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними в момент вчинення злочину. Вчинення злочину в стані Н. не тягне кримінальної відповідальності винної особи в зв'язку з відсутністю її вини. Н. має місце за наявності двох критеріїв – медичного та юридичного.

Неофіційне тлумачення норм права – процес з'ясування та роз'яснення змісту правової норми, яке здійснюється будь-яким неуповноваженим суб'єктом права і тому воно позбавлене юридичної сили і не тягне за собою юридичних наслідків, тобто не є загальнообов'язковим для застосування. Н.т.н.п. поділяється на доктринальне (здійснюється науковцями); професійне (здійснюється юристами-практиками); буденне (здійснюється громадянами, які не є фахівцями в сфері юриспруденції).

Непереборна сила – надзвичайна і невідворотня подія, яка повністю звільняє від відповідальності заповідача шкоди за умови, що останній не міг її відвернути, і, здійснюючи вплив на його діяльність, спричинила настання шкоди. У комерційному обороті Н.с. часто називається форс-мажором.

Неповнолітні – особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними. В Україні Н. - це фізичні особи у віці від 14 до 18 років.

Неповний робочий день – вид робочого часу, який встановлюється без будь-яких обмежень при досягненні між працівником і власником або уповноваженим ним органом відповідної угоди. Мінімальна або максимальна тривалість Н.р.д. чинним законодавством не визначена, і тому норма робочого часу та період роботи протягом доби чи тижня визначаються за

згодою сторін. Оплата праці при Н.р.д. проводиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Неробочі дні – вид часу відпочинку, встановлений чинним законодавством про працю. У Н.д. працівники, як правило, до роботи не залучаються у зв'язку з святкуванням релігійних свят. Н.д. вважаються: 7 січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця. Різдво Христове одночасно є святковим і Н.д. У Н.д. допускається лише робота, зупинення якої неможливо з виробничо-технічних умов або викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи. Оплата праці у Н.д. оплачується в подвійному розмірі. Див. **Святкові дні**.

Неустойка (штраф, пеня) – грошова сума або інше майно, яке боржник повинен передати кредиторowi у разі порушення зобов'язання, що випливає з договору або закону. Штрафом є Н., що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенею є Н., що обчислюється у відсотках від суми несвочасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Нічна робота – вид робочого часу, встановлений чинним законодавством про працю з 10 години вечора до 6 години ранку. При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Проте це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу. До Н.р. забороняється залучати вагітних жінок, жінок, які мають дітей до трьох років, неповнолітніх, інших категорій працівників, передбачених чинним законодавством.

Норма права – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків.

Нормативне тлумачення норм права - різновид офіційного тлумачення, при якому роз'яснення змісту правової норми здійснюється компетентним державним органом чи уповноваженими посадовими особами і поширюється на невизначене коло осіб та суспільних відносин, має юридичну силу та загальнообов'язкове для всіх можливих випадків застосування певної норми.

Нормативний договір – письмовий документ, у якому загальні правила поведінки встановлюються за домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.

Нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ компетентних правотворчих органів держави, у якому закріплене правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою. Н.-п.а. є основним джерелом права.

Нотаріат – система державних органів та посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм нотаріальної вірогідності (сили). Н. входить до структури органів юстиції.

Нотаріус – особа, яка вчиняє нотаріальні дії. Н. бувають державні або приватні. Н. може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, пройшов стажування в державній нотаріальній конторі чи у приватного нотаріуса протягом шести місяців, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво на право займатися нотаріальною діяльністю.

О

Обвинувачений – особа, стосовно якої винесено постанову про притягнення її до участі у справі як О. До О. можуть застосовуватись запобіжні заходи та інші заходи процесуального примусу. Закон надає О. широке коло прав, серед яких особливо важливими є право мати захисника, ознайомлюватися з матеріалами справи, оскаржити вирок суду тощо.

Об'єднання громадян – добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. О.г. можуть бути всеукраїнськими, місцевими, міжнародними. О.г. незалежно від назви визнається політичною партією або громадською організацією.

Об'єкт правопорушення – суспільні відносини, що охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єкти правовідносин – певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага, з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правові відносини.

Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішнє вираження протиправного діяння, що посягає на об'єкт, який охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Об'єктивне право – система загальнообов'язкових, формально визначених норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Обмеження волі – вид основного кримінального покарання, зміст якого полягає в утриманні особи у кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. О.в. не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів 1 і 2 групи.

Обмежувальне тлумачення норм права – різновид тлумачення, за яким зміст правової норми необхідно розуміти вужче за її текстуальну форму.

Обмежена цивільна дієздатність – визначається судом щодо фізичних осіб, які страждають на психічний розлад здоров'я, зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і тим ставлять себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом зобов'язані утримувати, у скрутне матеріальне становище. Над такими особами встановлюється піклування.

Оголошення фізичної особи померлою – визнання в судовому порядку фізичної особи померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а також якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували смертю або дають підстави припускати її загибель від певного нещасного випадку, - протягом шести місяців. Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. У разі з'явлення або виявлення місцеперебування фізичної особи, оголошеною померлою, відповідне рішення скасовується судом.

Односторонні договори – договори, в яких одну сторону наділену лише правом вимоги, а іншу - лише обов'язком задовольнити цю вимогу.

Омбудсмен – у більшості країн Європи посадова особа парламенту, яка стежить за законністю дій державних органів, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування щодо забезпечення й дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина. Національний різновид омбудсмена передбачений Конституцією України як Уповноважений ВР України з прав людини, що призначається на посаду та звільняється з неї ВР України. Він діє незалежно від будь-якої гілки державної влади і є підзвітним лише ВР України.

Опіка – правова форма захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів громадян. О. встановлюється над малолітніми особами (до 14 років), які позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами,

яких визнано судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства. О. встановлюється судом або органом опіки і піклування органів виконавчої влади.

Опікун – повнолітня дієздатна особа, яка добровільно і без оплати бере на себе обов'язки опіки стосовно малолітніх осіб чи недієздатних повнолітніх. Добір О. покладається на органи опіки і піклування органів виконавчої влади.

Оприлюднення закону – одна із стадій законодавчого процесу, яка полягає в доведенні до відома населення через визначені законодавством офіційні видання повного і точного тексту прийнятого закону. Значення цієї стадії полягає в тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються.

Органи виконавчої влади – різновид самостійних державних органів, призначених для здійснення виконавчих та розпорядчих функцій управлінського характеру щодо безпосереднього керівництва державними справами. О.в.в. класифікують на: 1) вищі (КМ України); 2) центральні (міністерства, державні комітети, центральні О.в.в. зі спеціальним статусом); 3) місцеві (державні адміністрації в областях, районах, районах АПК, містах Києві, Севастополі).

Органи внутрішніх справ (ОВС) – правоохоронні органи державної виконавчої влади, які мають широкі повноваження для виконання завдань правоохоронної діяльності. Система ОВС складається з трьох ланок: 1) МВС; 2) управління внутрішніх справ в Криму, областях, на транспорті, містах Києві, Севастополі; 3) міські (районні) відділи, лінійні відділи внутрішніх справ.

Органи державної влади – організаційно та структурно відокремлені частини державного механізму, які наділені відповідними державно-владними повноваженнями, що реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах. О.д.в. поділяються на види: 1) за способом формування – виборні (ВР України, Президент України) та призначені (КМ України, судді); 2) за обсягом владних повноважень – всеукраїнські (ВР України, Президент України) та місцеві (місцеві державні адміністрації); 3) за характером компетенції - загальної (КМ України) та галузевої (МВС) компетенції; 4) за порядком вирішення питань - одноособові (Президент України) та колегіальні (ВР України, КМ України); 5) за принципом поділу влади – законодавчі, виконавчі та судові органи.

Органи дізнання – органи держави, на які відповідно до чинного законодавства покладається життя необхідних оперативного-розшукових

заходів з метою виявлення ознак злочину та осіб, що його вчинили. О.д.е.: міліція, органи безпеки, командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ, митні органи, начальники виправно-трудових установ, органи прикордонної охорони, капітани морських суден, що перебувають у плаванні.

Органи самоорганізації населення – одна із ланок системи місцевого самоврядування, форма участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення. О.с.н. є будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети тощо.

Органічні закони – закони, якими деталізуються норми Конституції й ухвалення яких передбачено в Конституції.

Оренда – різновид цивільно-правового договору, основною ознакою якого є передача однією особою (орендодавцем) іншій особі (орендарю) майна в тимчасове володіння або користування за плату. В чинному законодавстві поняття оренди і майнового найму вживаються як тотожні, оскільки при будь-якій оренді має місце найм майна. Здавати майно в О. може лише його власник або уповноважений ним чи законом особа.

Основні договори – договори, які безпосередньо спрямовані на виникнення прав та обов'язків між учасниками конкретного договору.

Основні права і свободи людини – мають природній характер і закріплені в Конституції України та визначають її місце в суспільстві. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. До О.п.і.с.л. належать громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи, які мають бути загальними і рівними для всіх людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

Особа – індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя. Поняття особи в юриспруденції вживається в сенсі соціальної характеристики суб'єкта.

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава світу відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Особа фізична – суб'єкт цивільних правовідносин (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), тобто особа, яка володіє правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю).

Особа юридична – суб'єкт цивільних правовідносин, тобто організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Для того, щоб певну організацію було визнано О.ю. вона повинна мати наступні ознаки: 1) організаційна єдність; 2) реєстрація у встановленому законом порядку; 3) наявність цивільної правоздатності та дієздатності; 4) наявність майнової відокремленості; 5) самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями; 6) участь у цивільному обігу від власного імені; 7) здатність бути позивачем і відповідачем у суді.

Особисті немайнові права – юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі від народження або за законом, є немайновими та особистісними. Фізична особа здійснює О.н.п. самостійно, вона має можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого особистого (приватного) життя. О.н.п. згідно чинного законодавства поділяються на О.н.п., що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу, особисту недоторканність, сім'ю тощо), та О.н.п., що забезпечують соціальне буття фізичної особи (право на ім'я, гідність, честь, ділову репутацію, особисте життя, інформацію, свободу творчості, місце проживання, свободу пересування тощо).

Осудність – психічний стан фізичної особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Офіційна мова – визнана Конституцією або законом основна мова держави, яка обов'язкова для використання у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо. В Україні О.м. є українська мова.

Офіційне тлумачення норм права – процес з'ясування та роз'яснення змісту правової норми, яке здійснюється компетентними державними органами чи уповноваженими посадовими особами і має нормативний або казуальний загальнообов'язковий характер.

Охорона праці – система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на створення безпечних і нешкідливих умов праці, збереження здоров'я і працездатності працівників у процесі праці.

II

Парламент – вищий загальнонаціональний представницький орган держави, побудований на виборчих засадах.

Паспорт – один із державних документів встановленого зразка, що засвідчує особу громадянина. П. громадянина України одержують усі

громадяни держави, яким виповнилось 16 років. Існують такі види П.: 1) П. громадянина України; 2) П. громадянина України для виїзду за кордон; 3) дипломатичний П.; 4) службовий П.

Патронат – альтернативна форма сімейного виховання дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування і передається на виховання у сім'ю іншої особи до досягнення нею повноліття за плату. Відносини П. виникають на підставі договору, який є різновидом сімейного договору. Сторонами договору про П. є, з одного боку, орган опіки та піклування, а з іншого – патронатний вихователь. Договір про П. не є перешкодою щодо усиновлення дитини.

Патронатний вихователь – особа, яка виконує за плату свої обов'язки на підставі договору про патронат, тобто прийняла у свою сім'ю чужу дитину і забезпечує її сімейним вихованням. П. в. зобов'язаний: 1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо; 2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку; 3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, тобто йому надано право процесуального представництва.

Перевищення влади або службових повноважень – умисне вчинення службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй законом прав чи повноважень. Якщо П.в. або с.п. заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам фізичних або юридичних осіб, або державним чи громадським інтересам, а також якщо воно супроводжувалося насильством, застосуванням зброї або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями, карається у кримінальному порядку.

Передача особи на поруки – одна із форм звільнення судом особи, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та щиро покаялася, від кримінальної відповідальності та передачі її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням. У разі порушення умов П.о. на п. особа притягається до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин.

Передвиборна агітація – одна із стадій виборчого процесу, тобто діяльність у період виборчої кампанії з метою спонукати виборців голосувати як “за”, так і “проти” певної кандидатури на виборні посади, виборчих списків від політичних партій, блоків партій. П.а. може здійснюватися у будь-яких формах і будь-якими засобами, що не суперечать Конституції та законам України. П.а. проводиться усно (виступи на мітингах, зборах тощо), письмово (плакати, листівки тощо), за допомогою засобів масової інформації (публікації в газетах, участь теле- та радіодебатах тощо).

Перерви в робочому дні – час для відпочинку і харчування надається працівникам тривалістю не більше 2 годин і, як правило, через 4 години після початку роботи. Час початку та закінчення П. в р.д. встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності. Працівники П. в р.д. використовують на свій розсуд, у цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. П. в р.д. не включається в робочий час. Для деяких категорій працівників чинним законодавством встановлені спеціальні П. в р.д., які включаються в робочий час і підлягають оплаті.

Підгалузь права – складова частина галузі права, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду .

Підданий – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених зв'язках з державою з монархічною формою правління.

Підзаконні акти – нормативно–правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та у виконання законів. П.а. мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон і не можуть протирічити йому, а також не можуть змінювати або скасовувати норми законів. П.а. поділяють на: 1) загальні (постанови ВР України, укази Президента України, постанови, розпорядження КМ України, акти Конституційного Суду, Верховного Суду, Генерального Прокурора, Вищих судів України); 2) відомчі (інструкції, вказівки, нормативні накази міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом); 3) місцеві (рішення і нормативні ухвали місцевих рад, рішення виконавчих комітетів місцевих рад, нормативні накази управлінь і відділів обласних та районних державних адміністрацій); 4) локальні (інструкції та нормативні накази адміністрацій державних підприємств, установ, організацій).

Піклувальник – фізична особа з повною цивільною дієздатністю, яка за її письмовою заявою призначена органом опіки та піклування або судом піклувальником. Як правило, П. призначається з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, а також можливості особи виконувати обов'язки П. Не може бути П. особа, яка позбавлена батьківських прав, зловживає спиртними чи наркотичними засобами, поведінка та інтереси якої суперечать інтересам особи, що потребує піклування.

Піклування – правова форма захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів неповнолітніх осіб, які залишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Пільги – встановлені чинним законодавством або підзаконними актами переваги, додаткові права, що надаються певним категоріям громадян або організаціям, підприємствам, регіонам порівняно з іншими громадянами, організаціями, підприємствами, регіонами.

Плагіат – оприлюднення (опублікування), повністю або значної частини, чужого твору науки, літератури чи мистецтва під іменем особи, яка не є автором даного твору.

Повноліття – юридична категорія встановленого законом віку, з досягненням якого настає дієздатність громадянина, а також виникають права та обов'язки. В Україні П. настає з 18 років.

Погашення судимості – визнання раніше засудженої особи такою, що не має судимості, у встановлених законом випадках та настанні відповідних умов. П.с. звільняє особу від низки передбачених законом обмежень прав, пов'язаних із судимістю. П.с. впливає з закону, і тому ніякого документа для засвідчення цього факту не вимагається.

Подання прокурора – акт прокурорського реагування з вимогою усунути порушення закону, причини цих порушень і умови, що їм сприяють. П.п. вносяться у державний орган, громадську організацію або посадовій особі, які наділені повноваженнями усунути порушення закону, і підлягає невідкладному розгляду. Не пізніше як у місячний строк має бути вжито відповідних заходів щодо усунення порушень закону і про наслідки повідомлено прокурору.

Подвійне громадянство – перебування фізичної особи одночасно у громадянстві двох чи більше держав. Україна виходить з визначення виключності єдиного громадянства і не визнає П.г. Якщо громадянин України набув громадянство іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то він теж у правових відносинах з Україною визнається лише громадянином України.

Поділ влади – конституційне розмежування владних компетенцій та повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, кожна із якої має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, що має на меті виключення можливості концентрації влади в руках одного органу.

Подія – вид юридичних фактів, які виникають незалежно від волі людини і з якими закон пов'язує виникнення правовідносин.

Подружжя – особи, що перебувають між собою у шлюбі, що зареєстровано в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Таким чином, якщо немає шлюбу – немає правового статусу П.

Позадовірна цивільна відповідальність – різновид цивільно-правової відповідальності, яка настає у випадках вчинення шкоди чужому здоров'ю чи майну, коли між заподіювачем шкоди і потерпілим відсутні договірні відносини.

Позбавлення батьківських прав – захід юридичної відповідальності стосовно батьків, що не виконують своїх обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей. П.б.п. проводиться тільки в судовому порядку за участю прокурора та представника органу опіки і піклування. Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають всі права, що ґрунтуються на факті споріднення з дитиною. Чинним законодавством допускається поновлення в батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дитини і якщо дитина не усиновлена.

Позбавлення волі – вид основного кримінального покарання, що полягає в ізоляції засудженого від суспільства та поміщення до кримінально-виконавчої установи на певний, визначений вироком суду, строк.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – вид кримінального покарання, яке призначається за скоєння злочину, характер якого свідчить про неможливість збереження за особою права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. П.п.о.п.п. або з.п.д. може бути як основним покаранням, так і додатковим.

Позбавлення спеціального права – вид адміністративного стягнення, яке застосовується до громадянина за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом (права керування транспортними засобами, право полювання). П.с.п. не застосовується до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування, а також у деяких випадках до осіб, які користуються транспортними засобами у зв'язку з інвалідністю.

Позивач – фізична чи юридична особа, яка звернулася до господарського чи третейського суду за захистом свого порушеного права або інтересу, що охороняється законом.

Позика – цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, при цьому позичальник зобов'язується повернути

позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості. Договір П. вважається укладеним з моменту передавання грошей або речей.

Позичка – цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (позичкодавець) безоплатно передає або зобов'язується передати другій стороні (користувачеві) річ для користування протягом встановленого строку.

Позов – засіб судового захисту порушених прав або охоронюваного законом інтересів фізичних чи юридичних осіб.

Позовна давність – встановлений законом строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Строки П.д. поділяються на загальний (три роки) та спеціальні. П.д. імперативно встановлюється в законі і не підлягає відміні чи зменшенню за згодою сторін.

Покарання – захід державного примусу, що застосовується за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Метою П. є виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів засудженими, а також іншими особами.

Помилування – вид звільнення особи від покарання чи його відбування, яке здійснюється на підставі акта Президента України про П. щодо індивідуально визначеної в акті особи.

Поновлення на роботі – відновлення трудових правовідносин працівника у разі його звільнення без законної підстави або з порушенням встановленого порядку чи незаконного переведення на іншу роботу за рішенням суду або вищестоящим за підлеглистю органом.

Попередження – вид адміністративного стягнення, що виражається в офіційному застереженні громадянина про скоєне ним адміністративне правопорушення, яке здійснюється уповноваженою посадовою особою в письмовій формі. П. застосовується за малозначні адміністративні проступки при наявності обставин, що пом'якшують відповідальність.

Попередній договір – вид цивільно-правового договору, в якому сторони зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених П.д. Зобов'язання, встановлене П.д., припиняється, якщо основний договір не

укладений протягом строку (у термін), встановленого П.д., або якщо жодна із сторін не направить другій стороні пропозицію про його укладення.

Посада – визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Посадова особа – особа, яка обіймає посаду керівника чи заступника керівника державного органу та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Послуга – дія чи діяльність, здійснювані за замовленням, що не мають, як правило, матеріального виразу; вони реалізуються і споживаються в процесі здійснення цієї діяльності. Надання П. відноситься до об'єктів цивільних прав.

Постанова прокурора – акт прокурорського реагування про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або про порушення кримінальної справи щодо посадової особи або громадянина у разі порушення ними закону.

Потерпілий – особа, якій злочином заподіяно моральної, фізичної або майнової шкоди. Про визнання особи П. суд виносить ухвалу, а суддя, слідчий чи особа, що проводить дізнання, – постанову. У справах про злочин, внаслідок якого П. загинув, його права переходять до близьких родичів, які визнаються потерпілими.

Права громадянина – права, що мають позитивний (волевстановлений) характер і закріплюються за особою, яка має громадянство відповідної держави.

Права людини – права, що мають природний характер, оскільки людина отримує свої права від народження, пов'язані з її існуванням і розвитком (право на життя, на невтручання в особисте та сімейне життя тощо), а держава закріплює їх в Основному Законі. П.л. порівняно з правами громадянина пріоритетні, вони поширюються на всіх людей, які на законних підставах проживають на території тієї чи іншої держави.

Право – система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених чи санкціонованих і гарантованих державою норм, які встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, виступають регулятором суспільних відносин та забезпечуються примусовою силою держави.

Право власності – сукупність врегульованих законом суспільних відносин щодо володіння, користування і розпорядження власником належним йому майном за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. П.в. належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Усі суб'єкти П.в. рівні перед законом.

Право законодавчої ініціативи – внесення офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону до ВР України. П.з.і. в Україні належить: 1) Президенту України; 2) народним депутатам України; 3) Кабінету Міністрів України.

Право на відпочинок – одне із конституційних прав працівника, яке забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Право на працю – одне із невід'ємних конституційних прав громадян, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами П. на п., гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Використання в Україні примусової праці забороняється.

Правова держава – держава, в якій визнається і на основі чинного права забезпечується реалізація прав, свобод, законних інтересів кожної людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, панує право та верховенство законів, а також існує взаємна відповідальність між державою і людиною.

Правова ідеологія – елемент правосвідомості, сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які формуються в результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Правова культура – сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння принципів норм права та свідоме виконання його вимог. П.к. поділяється на: 1) П.к. суспільства; 2) П.к. соціальної групи; 3) П.к. особи.

Правова норма – див. **Норма права**.

Правова поведінка – соціально важливі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки. Існує два види П.п.: 1) правомірна; 2) неправомірна.

Правова психологія – елемент правосвідомості, сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настрою, які домінують у суспільстві і виявляються у громадській думці.

Правова система – сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин. П.с. кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у визначений історичний період та характеризується притаманними лише їй національними особливостями.

Правове виховання – цілеспрямований, повсякденний і систематичний вплив держави, громадських об'єднань і організацій на свідомість людей для виховання у них відповідного рівня правової свідомості, правової культури і зразкової правомірної поведінки.

Правове регулювання – здійснювана державою за допомогою всіх правових засобів форма впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення і забезпечення.

Правовий (юридичний) акт – офіційний письмовий документ, що породжує певні правові наслідки, створює юридичний стан і спрямований на регулювання суспільних відносин. П.а. поділяються на нормативні акти, які встановлюють норми права, що регулюють певну сферу суспільних відносин, та індивідуальні акти, що породжують конкретні права та обов'язки для конкретних суб'єктів права.

Правовий звичай – див. **Звичасве право**.

Правовий інститут – див. **Інститут права**.

Правовий нігілізм – заперечення соціальної цінності й необхідності права, ігнорування й негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб.

Правовий прецедент – джерело права, що полягає в об'єктивному рішенні не передбаченого законом питання, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні всіх наступних аналогічних справ. Структура П.п. містить три елементи: 1) встановлені конкретні обставини справи; 2) правові принципи, що застосовуються при її розгляді та вирішенні; 3) висновок у справі. Залежно від того, який орган приймав рішення, П.п. поділяються на судові й адміністративні. П.п. як джерело права властивий англосаксонській правовій системі. В правовій системі України така форма права не застосовується.

Правовий статус особи – сукупність юридично закріплених основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, які визначають

положення особи в суспільстві, а також гарантії їх здійснення, захист та поновлення.

Правовий статус судді – сукупність прав та обов'язків, закріплених чинним законодавством стосовно порядку обрання судді, його повноважень, гарантій його діяльності та відповідальності.

Правові відносини – врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою. П.в. виникають на основі норм права і настанні юридичних фактів.

Правозахисні органи – державні і недержавні органи, головним завданням і функцією яких є надання правової допомоги фізичним чи юридичним особам, захист фізичних осіб від обвинувачення, а також посилення правових гарантій охорони прав і свобод людини від втручання органів влади та управління. До П.о. відносяться Уповноважений ВР України з прав людини, адвокатура, органи юстиції, нотаріат.

Правозастосовний акт – індивідуально-конкретний, державно-владний припис, винесений відповідним органом або їхніми посадовими особами у результаті вирішення юридичної справи. П.а. не має зворотньої дії в часі. П.а. складається за відповідною формою: 1) вступна частина, яка містить назву акта, місце й дату ухвалення, назву органу чи посади особи, що ухвалює рішення у справі; 2) описова частина, в якій описуються факти, що є предметом розгляду; 3) мотивувальна частина, яка включає аналіз доказів, їхню юридичну кваліфікацію та їх обґрунтування тощо; 4) резолютивна частина, в якій формулюється рішення у справі.

Правоздатність – закріплена у чинному законодавстві та забезпечена державою здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Розрізняють П. фізичних осіб і П. юридичних осіб. П. для фізичних осіб однакова для всіх, вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. П. юридичних осіб виникає з моменту їхньої реєстрації або видання компетентним органом постанови про утворення і припиняється з моменту її ліквідації.

Правознавство – 1) сукупність правових наук; 2) нормативна навчальна дисципліна, яка викладається в неюридичних вищих навчальних закладах, загальноосвітніх та спеціалізованих школах, гімназіях, ліцеях. П. складається з загальної теорії держави і права та основних галузей права України.

Правомірна поведінка – суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, яка не

суперечить приписам правових норм або основним принципам права певної держави, нею гарантується та охороняється.

Правомірні дії – дії, які здійснюються на основі й згідно з приписами правових норм.

Правомочність – передбачена чинним законодавством можливість суб'єкта правовідносин діяти відповідно до свого бажання або вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта, чи вимагати відновлення порушеного права.

Правонаступництво – перехід прав і обов'язків від однієї особи до іншої безпосередньо в силу закону або угоди. П. допускається лише стосовно майнових прав та обов'язків. Особисті немайнові права та обов'язки є невідчужуваними від їх носіїв і не можуть передаватись іншим особам.

Правоохоронний орган – державний орган, який спеціально уповноважений здійснювати контроль за неухильним додержанням законів та інших нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, здійснювати захист законних прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства і держави в цілому, а також застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

Правопорушення – суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідальність.

Правопорядок – фактичний стан впорядкованих правом суспільних відносин, який характеризується рівнем дотримання законності, забезпечення та реалізації прав і обов'язків всіма суб'єктами правовідносин.

Правосвідомість – форма суспільної свідомості, що містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання. Структура П. складається з двох основних елементів: 1) правової ідеології; 2) правової психології.

Правотворчість – правова форма діяльності державних або уповноважених недержавних органів з прийняття, зміни, призупинення дії чи скасування правових норм.

Правосуб'єктність – передбачена нормами права юридична властивість суб'єктів правовідносин. П. складається з правоздатності й дієздатності.

Правосуддя – особливий вид державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ. П. здійснюється у строго визначеній законом процесуальній формі.

Правочинність – передбачена чинним законодавством можливість суб'єкта правовідносин виконувати визначені дії або вимагати певних дій від іншого суб'єкта правовідносин.

Працівник – суб'єкт трудових правовідносин, який має трудову правоздатність і дієздатність, та особисто виконує свої трудові обов'язки.

Преамбула – вступна частина законодавчого або іншого правового акта, міжнародної угоди, декларації тощо, у котрій стисло викладено мету, завдання даного акта, умови, мотиви, що спонукали до його написання та прийняття.

Предмет правового регулювання – сукупність якісно однорідних суспільних відносин, врегульованих правовими нормами.

Представник – особа, що уповноважена вчиняти юридично значущі діяння від імені та в інтересах іншої особи, на підставі договору, закону або адміністративного акту. П. своїми діями безпосередньо створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки для особи, яку він представляє.

Представник влади – службова особа органів державної влади, а також інша посадова особа, яка в установленому порядку наділена розпорядчими повноваженнями стосовно осіб, що не перебувають від неї в службовій залежності.

Представництво – 1) правовідносини, в яких одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені іншої сторони, яку вона представляє; 2) відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходження та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи.

Президент України – див. **Глава держави**.

Презумпція невинуватості – правове положення, за яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Однією з важливих гарантій здійснення принципу П.н. є конституційне право на захист.

Прем'єр-міністр України – особа, яка керує роботою Кабінету Міністрів України (уряду). П.-м.У. призначається ВР України за поданням Президента України. Повноваження П.-м.У. визначаються Конституцією України.

Приватна власність – форма власності, за якою засоби виробництва, продукти праці, інші предмети належать окремим особам або групам осіб.

Приватне право – сукупність правових норм, що регулюють правовідносини, які забезпечують приватні інтереси індивідуальних власників та їх об'єднань.

Прийняття на роботу – здійснюється з урахуванням здатності працівника за діловими якостями виконувати необхідну роботу шляхом укладення трудового договору, який оформлюється наказом або розпорядженням власника та оголошується працівникові під розписку. Будь-яке обмеження конституційних прав громадян чи встановлення переваг при П. на р. не допускається.

Прийняття спадщини – односторонній правочин, у результаті якого спадкоємець за законом або заповітом набуває право власності на майно, яке залишилось після смерті спадкодавця та стає суб'єктом інших його прав та обов'язків, які переходять до нього в порядку спадкування. Спадкоємцям, які прийняли спадщину, державна нотаріальна контора видає свідоцтво про право на спадщину. Загальний строк П.с. шість місяців з дня відкриття спадщини.

Примус – метод здійснення державної влади, який полягає у психологічному, фізичному чи матеріальному впливі уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави.

Примусові заходи виховного характеру – звільнення судом від кримінальної відповідальності неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, та особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України і застосування до них особливих заходів впливу (застереження, обмеження дозвілля, передача неповнолітнього під нагляд батьків тощо).

Примусові заходи медичного характеру – надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності чи обмеженої осудності, або в стані осудності, але до постановлення вироку суду або під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь.

Залежно від характеру та тяжкості захворювання, а також тяжкості вчиненого діяння та ступеню небезпечності суд призначає різні П.з.м.х.

Принципова поведінка – вид правомірної поведінки, що характеризується внутрішнім переконанням особи у необхідності виконувати приписи правових норм.

Припинення трудового договору – закінчення чи розірвання трудового договору за волевиявленням однієї зі сторін трудового договору або на вимогу профспілкового органу. Припинення трудових відносин здійснюється на підставах, передбачених чинним законодавством або контрактом. Закон не встановлює форми угоди сторін про П.т.д., але більш доцільною є письмова форма, оскільки вона є достовірним фактом досягнення угоди між сторонами.

Припинення шлюбу – припинення правовідносин між подружжям, що викликані настанням певних юридичних фактів. Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим чи внаслідок його розірвання.

Припис прокурора – акт прокурорського реагування про усунення порушень закону вноситься у письмовій формі органу чи посадовій особі, які допустили порушення, або вищестоящому органу чи посадовій особі, які правомочні усунути правопорушення.

Прогалини у праві – часткова або повна відсутність конкретної правової норми, необхідної для регулювання суспільних відносин, які входять у сферу правового регулювання. Див. **Аналогія закону** та **Аналогія права**.

Прогоул – залишення роботи без попередження власника або уповноваженого ним органу, в тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня без поважних причин.

Прокуратура – самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує всемірне утвердження верховенства закону, захист від неправомірних посягань на суспільний та державний лад, права і свободи людини. П. України побудована відповідно до державного устрою і адміністративно-територіального поділу країни з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим і Генеральному прокурору України.

Прокурор – посадова особа органів прокуратури, яка у межах своєї компетенції здійснює нагляд за додержанням і застосуванням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими

особами і громадянами. На посаду П. призначаються громадяни України, що мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові й моральні якості, а на посади П. районів та областей – відповідний вік та стаж роботи в прокуратурі.

Пропорційна виборча система – система виборів, за якою представницькі мандати розподіляються між партіями (або їх виборчими блоками) пропорційно отриманим голосам виборців у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. При цьому виборці голосують не за певного кандидата, а за список кандидатів від партії (блоку).

Проступок – суспільно шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), що порушує приписи інших, крім КК України, норм права. П. діляться на види: 1) адміністративні; 2) дисциплінарні; 3) цивільно-правові.

Протест прокурора – акт прокурорського реагування на правовий акт, що суперечить закону, або незаконні рішення чи дії посадової особи, заявляється до органу, який його видав або до вищестоящего органу.

Протокол – 1) процесуальний документ, в якому в письмовій формі фіксуються хід і результати процесуальних дій, що здійснюються слідчим або особою, яка проводить дізнання при розслідуванні кримінальних справ, а також судом при розгляді кримінальних, цивільних, господарських справ; 2) документ колегіальних органів, у якому в письмовій формі фіксується місце, час і мета проведення конференцій, зборів, засідань, нарад тощо, склад присутніх, зміст доповідей і виступів, та ухвали з обговорених питань. П. повинен мати відповідні реквізити.

Професійна правосвідомість – сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, настанов, мотивів юристів–практиків та інших осіб, які мають спеціальну освіту, що формується в результаті професійної діяльності й навчання.

Професія – здатність особи виконувати завдання та обов'язки відповідної роботи, які вимагають від неї певної кваліфікації.

Публічне право – сукупність правових норм, що регулюють правовідносини, які забезпечують державні, міждержавні й загальні суспільні інтереси громадян.

Р

Ратифікація – остаточне затвердження міжнародного договору компетентним органом державної влади, після чого цей договір набирає юридичної сили. Р. міжнародного договору вважається завершеною з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

Реалізація норм права – процес втілення приписів правових норм у поведінку суб'єктів права та їх практичну діяльність зі здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків.

Ресстрація шлюбу – обов'язковий елемент шлюбу, який здійснюється лише державним органом РАЦС. Державна Р.ш. є правоутворюючим юридичним фактом, який засвідчує створення сім'ї, а також створює презумпцію права спільної сумісної власності на майно, набуте у шлюбі, та презумпцію батьківства щодо дитини, яка була зачата і (або) народжена у шлюбі. Документом, який засвідчує державну Р.ш. є свідоцтво про шлюб.

Реквізити – у праві обов'язкові дані, які мають бути в будь-якому документі для визначення його дійсним.

Релігійні норми – правило поведінки віруючих людей, які встановлені різними віросповіданнями і містяться в релігійних джерелах (Біблії, Торі, Корані, Ведах тощо).

Референдум – спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів та інших рішень з важливих питань загальнодержавного чи місцевого значення. Р. одна із форм безпосередньої демократії.

Робоча зміна – норма робочого часу протягом доби, яка визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності з дотриманням встановленої законом тривалості робочого часу в межах облікового періоду.

Робочий день – встановлена чинним законодавством норма робочого часу протягом доби, яка лежить в основі його правового регулювання.

Робочий тиждень – встановлена чинним законодавством норма тривалості робочого часу в календарному тижні.

Робочий час – встановлений чинним законодавством або прийнятий на його підставі угодою сторін відрізок календарного часу, протягом якого працівники згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку повинні виконувати за трудовим договором свої трудові обов'язки.

Розписка – письмовий документ, який засвідчує, що особа, котра написала його, отримала документи, гроші, товари, матеріальні цінності тощо і бере на себе щодо них певні зобов'язання. Р. складається у довільній формі з вказівкою обов'язкових даних (реквізити): посада, прізвище, ім'я та по батькові того, хто дає Р.; кому дається Р.; у чому конкретно дано Р.; дата і підпис одержувача.

Розпорядження – вид підзаконного акту; акт органу управління, що видається в межах його компетенції і має обов'язкову силу для юридичних і фізичних осіб, яким Р. адресоване. Р. вступає в силу з моменту його видання.

Розширене тлумачення норм права – різновид тлумачення, відповідно до якого дійсний зміст правової норми є ширше, аніж її текстуальна форма.

С

Санкція – складова частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, вказаного у диспозиції.

Свідоцтво – документ, що офіційно підтверджує певний факт, який має юридичне значення (про народження, про шлюб, про смерть) або право особи (про авторство, про закінчення навчального закладу тощо).

Святкові дні – вид часу відпочинку, встановлений чинним законодавством про працю. У С.д. працівники, як правило, до роботи не залучаються, а якщо ці дні збігаються з вихідним днем, то передбачено перенесення вихідного дня на наступний після С.д. день. Оплата праці в С.д. оплачується в подвійному розмірі. Див. **Неробочі дні**.

Сезонні роботи – роботи, які через природні та кліматичні умови виконуються не цілий рік, а протягом визначеного періоду (сезону), який не перевищує шести місяців.

Система законодавства – сукупність упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, що є зовнішньою формою вираження права.

Система права – внутрішня форма права, яка характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм та розподілу їх за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

Систематизація законодавства – діяльність компетентних державних органів щодо впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів або їх збірників.

Сімейне право – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї. Основним джерелом С.п. є СК України.

Сім'я – первинний і основний осередок суспільства, союз конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. С. створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Скарга – звернення громадян в усній чи письмовій формі до офіційного державного органу чи службової особи з приводу порушення їх прав або інтересів, що охороняються законом.

Склад злочину – сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне. С.з. структурно складається з чотирьох обов'язкових елементів: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів виключає С.з. вцілому.

Склад правовідносин – сукупність певних елементів, які визначаються як суб'єкт, об'єкт і зміст.

Склад правопорушення – сукупність вказаних в законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, при наявності яких, суспільно небезпечне або шкідливе діяння визнається конкретним правопорушенням.

Скорочений робочий день – вид робочого часу, який встановлюється для окремих категорій працівників тривалістю менше нормального робочого дня з метою надання їм додаткового відпочинку і створення умов для підвищеної охорони праці. Межі С.р.д., встановлені чинним законодавством, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного чи трудового договорів. Оплата праці при С.р.д. є такою ж, як і при нормальній тривалості робочого часу.

Слідчий – службова особа прокуратури, органів внутрішніх справ, служби безпеки, податкової міліції, яка наділена повноваженнями провадження досудового слідства. С. кожного органу має визначену КПК України підслідність – територіальну і за категорією справ.

Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. СБУ підконтрольна ВР України.

Службова особа – особа, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представника влади, а також постійно чи тимчасово обіймає посаду на підприємстві, в установі чи організації, незалежно від форм власності, яка пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-

господарських обов'язків, або виконує такі обов'язки за спеціальним повноваженням.

Службовці – особи, що володіють фаховими (спеціальними) знаннями та навичками в якій-небудь галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, та обіймають відповідні посади в державних, громадських та інших установах, підприємствах, організаціях. За характером роботи С. поділяються на категорії: керівники, спеціалісти і технічні виконавці.

Солідарна відповідальність – різновид цивільно-правової відповідальності кількох боржників перед кредитором, коли кредитор має право вимагати як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо повного або часткового виконання зобов'язання. Солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки зобов'язання не буде погашене в повному обсязі.

Соціальні норми – історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, є проявом їх свідомої вольової діяльності та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу. Основними видами С.н. є: 1) норми права; 2) моральні норми; 3) релігійні норми; 4) корпоративні норми; 5) звичаї та традиції.

Спадкове право – інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із спадкуванням.

Спадкодавець – фізична особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб. Не може бути С. юридичні особи.

Спадкоємці – особи, які вказані у заповіті або у законі й до яких переходять цивільні права і обов'язки спадкодавця. С. можуть бути: 1) фізична особа; 2) юридична особа; 3) держава.

Спадкування – перехід права та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла або оголошена померлою у встановленому законом порядку (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). С. може бути двох видів: за заповітом або за законом.

Спадщина – сукупність майнових та деяких особистих немайнових прав та обов'язків, що переходять у порядку спадкоємства від спадкодавця до спадкоємців. До складу С. входять і борги спадкодавця. Часом відкриття С. є день смерті спадкодавця, а місцем відкриття С. – останнє місце його проживання. Свідоцтво про право на С. видає державна нотаріальна контора за місцем відкриття спадщини після закінчення шестимісячного терміну з часу відкриття С.

Статут – локальний нормативно-правовий акт, який визначає статус юридичної особи, її завдання, структуру, функції, порядок діяльності тощо. С. повинен мати відповідні реквізити і бути затвердженим вищою установою чи органом управління.

Страйк – тимчасове колективне добровільне припинення роботи найманими працівниками з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Право на С. передбачено Конституцією України.

Структура норми права – внутрішня будова, що характеризується наявністю в ній нерозривно пов'язаних одна з одною складових частин. С.н.п. складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції, санкції.

Суб'єкт правовідносин – учасник правових відносин, який має суб'єктивне право та здатний виконувати юридичні обов'язки. До С.п. належать: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) державні та громадські організації; 4) соціальні спільноти.

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична чи юридична особа. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану фізичного та психічного здоров'я, посади та інших обставин.

Суб'єктивна сторона правопорушення – внутрішнє психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого протиправного діяння та його наслідків.

Суб'єктивне право – закріплена правовими засобами можливість здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб'єктів та звертатися до держави за захистом порушених прав.

Субсидіарна (додаткова) відповідальність – різновид цивільно-правової відповідальності, яка має місце за наявністю крім основного боржника ще й додаткового, і якщо її прямо передбачено в законі чи договорі.

Суд – орган держави, який здійснює правосуддя шляхом розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справ на підставі чинного законодавства і у строго визначеній законом процесуальній формі. Делегування функцій С., а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами законом не допускається. Юрисдикція С. поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Суддя – посадова особа судової влади, яка наділена повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді та судах загальної юрисдикції. Закон ставить особливі вимоги до кандидата на посаду С. (наявність громадянства України, вища юридична освіта, віковий ценз, певний стаж роботи у галузі права, проживання в Україні, володіння державною мовою). Перше призначення на

посаду професійного С. строком на 5 років здійснюється Президентом України. Всі інші С., крім С. Конституційного Суду, обираються ВР України безстроково. У своїй діяльності С. незалежний і підкоряється лише закону.

Судимість – елемент кримінальної відповідальності, специфічний правовий стан особи, що вчинила злочин і якій було призначено покарання. Підставою С. є обвинувальний вирок суду.

Судова влада – згідно Конституції України одна із гілок державної влади, яка діє самостійно, незалежно від законодавчої і виконавчої влади, і реалізується шляхом здійснення правосуддя.

Судова система – сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації й діяльності та наділених повноваженнями здійснювати судову владу. С.с. України складають Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції.

Судове рішення – 1) загальне поняття, яке охоплює усі акти, прийняті судом (суддею) в результаті їх процесуальної діяльності. До С.р. належать вироки (у кримінальних справах), рішення (у цивільних справах), ухвали, постанови (у кримінальних і цивільних справах). С.р. має бути законним та обґрунтованим, викладається тільки в письмовій формі, підписується всіма судьями, в т.ч. суддею, що має особливу думку. С.р. виконується після того, коли вступає в законну силу, крім випадків негайного виконання; 2) постанова суду першої інстанції, якою вирішується по суті цивільна справа.

Судоустрій – сукупність правових норм, які визначають завдання, принципи організації й діяльності, структуру і компетенцію судів.

Судочинство – діяльність судів щодо розгляду і вирішення справ, віднесених до їхньої компетенції, а також дії інших суб'єктів, які реалізують свої права і обов'язки, вступають у процесуальні відносини із судом.

Сумісництво – виконання працівником, крім основної, іншої оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час.

Суміжні права – спосіб чи форма реалізації авторських майнових прав, права осіб на результати творчої діяльності (виконання творів, виробництво фонограм, відеограм, програм організації мовлення).

Т

Творча відпустка – вид відпустки, який надається працівнику для закінчення дисертаційної роботи, написання підручника, навчального посібника та в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Територіальна громада – об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Тимчасові працівники – працівники, які уклали трудові договори на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи – до чотирьох місяців. Т.п. не користуються правом на відпустку чи на її заміну грошовою компенсацією при звільненні.

Тлумачення норм права – інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права (компетентних державних органів та їхніх посадових осіб, інших фізичних і юридичних осіб) із з'ясування та роз'яснення дійсного змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка виражається у прийнятті інтерпретаційного акта. Тлумачення не вносить поправки, доповнення чи зміни до правової норми. Т.н.п. розрізняють: 1) за суб'єктами; 2) за обсягом; 3) за способами; 4) за аналогією.

Традиції – загальні правила поведінки людей, соціальних груп, які закріплені у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення та передаються від покоління до покоління.

Третейський суд – форма недержавного суду, який вільно обирають сторони спору (конфлікту) для розгляду конкретної справи.

Трудова дисципліна – сукупність нормативно-правових актів, які регулюють порядок взаємовідносин сторін трудових відносин, спрямованих на виконання ними своїх трудових функцій.

Трудова книжка – основний документ, що свідчить про трудову діяльність працівника і на підставі якої встановлюється його трудовий стаж. Т.к. ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації усіх форм власності або у фізичної особи понад п'ять днів.

Трудове право – галузь права, сукупність правових норм, що регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини, незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій. Основним джерелом Т.п. України є КЗпП.

Трудовий договір – угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначеною цією угодою, з підляганням правилам внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені чинним законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін. Види Т.д.: 1) безстроковий, що укладається на невизначений строк; 2) строковий, тобто укладений на визначений строк, встановлений за погодженням сторін; 3) укладений на час виконання певної роботи, якщо її закінчення не можна передбачити заздалегідь.

Трудовий колектив – об'єднання громадян, які своєю працею беруть участь у діяльності підприємства, установи, організації на основі трудового договору (контракту, угоди), а також інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством, установою, організацією. Повноваження Т.к. реалізується через загальні збори працівників або збори (конференції представників Т.к.).

Трудовий стаж – тривалість трудової та іншої суспільно корисної діяльності працівника, що підраховується в установленому чинним законодавством порядку. Види Т.с.: 1) загальний; 2) безперервний; 3) спеціальний.

Трудові правовідносини – врегульовані нормами трудового права, а також колективним договором трудові відносини, що виникають у процесі праці між працівником та власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом.

Трудові спори – нерегульовані розбіжності між працівником (трудовим колективом) і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням норм трудового законодавства, правил внутрішнього трудового розпорядку, колективних і трудових договорів, про які заявлено в орган, уповноважений розглядати трудові спори та приймати обов'язкові для сторін рішення. Т.с. поділяються на індивідуальні та колективні (конфлікти). Індивідуальні Т.с. розглядаються комісіями з трудових спорів або районними (міськими) судами. Колективні Т.с. розглядаються примирною комісією, трудовим арбітражем, Національною службою посередництва і примирення.

У

Угода – волевиявлення двох і більше сторін, спрямоване на встановлення, зміну чи припинення взаємних юридичних прав та обов'язків.

Указ – назва підзаконного нормативно-правового акту, який видається Президентом України в межах його повноважень. У. не повинен суперечити Конституції та законам України і є обов'язковим для виконання на всій території країни.

Умисел – форма вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного характеру та наслідків свого діяння, при наявності бажання або свідомого допущення їх настання. У. може бути прямий або непрямий.

Усиновлення – прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. У. форма влаштування, головним чином дітей, що залишились без піклування батьків. В результаті У. між усиновлювачем та усиновленою дитиною виникають такі ж права та обов'язки, як між родичами за походженням.

Утриманці спадкодавця – неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом існування.

Ф

Фахівець – особа, що володіє фаховими (спеціальними) знаннями та навичками в якій-небудь галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, та яка має фах (спеціальність).

Фізична особа – див. **Особа фізична**.

Філія – відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій. Філія не є юридичною особою, вона наділяється майном юридичної особи, що її створила, і діє на підставі затвердженого нею положення.

Форма (джерело) права – державно-офіційні способи виразу і закріплення норм права, надання загальним правилам загальнообов'язкового, юридичного значення.

Форс-мажор – див. **Непереборна сила**.

Функції права – основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення у

суспільстві, а також способи організації суспільних відносин. Ф.п. поділяються на загально-соціальні та спеціально-юридичні.

Ц

Цивільна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до фізичних чи юридичних осіб, при невиконанні ними договірних зобов'язань або завданні майнової шкоди чи порушенні особистих немайнових прав інших осіб, заходів державного примусу у вигляді застосування санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав та відшкодуванні заподіяних потерпілим збитків.

Цивільне право – галузь права, сукупність правових норм, що становлять основний зміст приватного права та регулюють особисті немайнові й майнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів. Основними джерелами Ц.П. є Конституція та ЦК України.

Цивільно-правові відносини – особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників, які є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, що виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Ч

Час відпочинку – час, протягом якого працівники підлягають звільненню від виконання своїх трудових обов'язків і можуть використовувати його на свій розсуд. Види Ч.в.: 1) перерви в робочому дні; 2) щоденний (міжзмінний) відпочинок; 3) щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні); 4) святкові і неробочі дні; 5) щорічні відпустки.

Черговість спадкування за законом – встановлена законом черговість закликання спадкоємців до права на спадкування. Чинним законодавством встановлено п'ять черг спадкоємців, яка має суворо дотримуватись. Розширення кола осіб, що закликаються до спадкування за законом, неможливе.

Честь і гідність громадян – особисті немайнові та невідчужувані природні права людини, які охороняються цивільним та кримінальним законодавством. В Україні чинним законодавством передбачено можливість матеріального відшкодування моральних втрат.

Член сім'ї – особа, що має права та обов'язки, які базуються на сімейних відносинах. Ч.с. є подружжя, діти, батьки, а також інші особи, які спільно проживають з ними і пов'язані спільним побутом. Жоден із Ч.с. не наділений щодо другого функціями влади, навіть батьки щодо своїх дітей.

Ш

Шлюб – сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі РАЦС. Релігійний обряд шлюбу (вінчання) в Україні не заборонено, але він не має правового значення.

Шлюбний вік – юридичний факт, який породжує у особи право на шлюб. Згідно чинного законодавства Ш.в. в Україні для жінки встановлен у 17, а для чоловіка – у 18 років. За заявою особи, яка досягла 14 років та за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Шлюбний договір – угода, що укладена особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також між подружжям, для врегулювання їхніх майнових відносин. Ш.д. укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Штраф – грошове стягнення, що накладається судом чи адміністративним органом у випадках і межах, встановлених законом або договором. У цивільному праві Ш. це різновид неустойки, який встановлюється за будь-яке порушення зобов'язання. У кримінальному праві Ш. це вид покарання, який застосовується як основна або додаткова міра покарання. У адміністративному праві Ш. – це вид адміністративного стягнення, який накладається на осіб, винних у скоєнні адміністративних правопорушень.

Щ

Щорічна відпустка – вид часу відпочинку, встановлена чинним законодавством, колективним договором або контрактом кількість календарних днів безперервного відпочинку в поточному році, наданих працівникові власником або уповноваженим ним органом, із збереженням за ним місця роботи (посади) і заробітної плати.

Ю

Юридична відповідальність – вид соціальної відповідальності, передбачені чинним законодавством і застосовані до винної особи примусові заходи (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення. Ю.в. відображає реакцію суспільства, держави на скоєне

правопорушення. Види Ю.в.: 1) конституційна; 2) кримінальна; 3) адміністративна; 4) цивільна; 5) дисциплінарна; 6) матеріальна.

Юридична наука (правознавство, юриспруденція) – суспільна наука, що вивчає об’єктивні закономірності виникнення, функціонування й розвитку держави і права, їх місце та роль у суспільному житті, а також систему правових норм, які регулюють відносини в суспільстві. До системи Ю.н. належать: 1) загальнотеоретичні та історико-правові науки; 2) галузеві правові науки; 3) міжгалузеві правові науки; 4) спеціальні та прикладні правові науки; 5) міжнародно-правові науки.

Юридична особа – див. **Особа юридична**.

Юридичний акт – див. **Правовий акт**.

Юридичний обов’язок – передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра належної поведінки зобов’язаного суб’єкта, яку він повинен здійснювати в інтересах уповноваженого суб’єкта.

Юридичні дії – вид юридичних фактів, що пов’язані з вольовою поведінкою суб’єкта та характеризуються як зовнішній прояв їхньої волі та свідомості. Усі Ю.д. поділяються на правомірні і неправомірні (протиправні). Правомірні дії – це вчинки суб’єктів, які відповідають приписам правових норм. Вони поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки. Неправомірні (протиправні) дії – це вчинки суб’єктів, які чиняться всупереч приписам правових норм. Вони поділяються на проступки та злочини.

Юридичні події – вид юридичних фактів, явища, виникнення, дія і припинення яких не залежить від волі суб’єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки (смерть людини, загибель майна внаслідок стихійного лиха тощо).

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою правової норми, які зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин. За вольовим критерієм Ю.ф. поділяються на юридичні події та юридичні дії.

Юрисдикція – встановлені законом повноваження відповідних державних органів давати правову оцінку юридичним фактам, розв’язувати правові спори і вирішувати справи про правопорушення, вдаватися до юридичних санкцій стосовно правопорушників. Ю. визначається залежно від виду й характеру справи, що розглядається, її територіальної належності, осіб, які беруть участь у справі. Розрізняють Ю. судову і адміністративну.

Юриспруденція – див. **Юридична наука**.

Юрист – фахівець, який має вищу юридичну освіту, володіє спеціальними знаннями та навичками у галузі правознавства, що використовуються для потреб того чи іншого виду правової діяльності.

Юстиція – сукупність судових установ і органів юстиції, їх діяльність із здійснення правосуддя, забезпечення охорони прав і законних інтересів державних органів, громадських організацій та громадян, організації роботи судів тощо.

Я

Явка з повинною – добровільне звернення особи до органу дізнання, слідчого, прокурора, судді або суду з заявою про скоєний нею чи за її участі злочин. Я.з.п. є обставиною, яка пом'якшує або у окремих передбачених законом випадках взагалі виключає кримінальну відповідальність.

Запитання, що виносяться на перший модульний контроль

Перший змістовий модуль

1. Поняття та види соціальних норм.
2. Співвідношення норм права і норм моралі.
3. Поняття права. Об'єктивне право. Суб'єктивне право.
4. Основні ознаки права.
5. Функції права.
6. Поняття та основні форми (джерела) права.
7. Види нормативно-правових актів.
8. Поняття та види законів.
9. Поняття та види підзаконних актів.
10. Поняття та елементи системи права.
11. Галузь права.
12. Підгалузь права.
13. Інститут права.
14. Поняття та структура системи законодавства.
15. Поняття та основні форми систематизації законодавства.
16. Інкорпорація.
17. Кодифікація.
18. Консолідація.
19. Поняття та структура норми права.
20. Гіпотеза.
21. Диспозиція.
22. Санкція.
23. Поняття та структура правових відносин.
24. Суб'єкти правових відносин.
25. Правоздатність.
26. Дієздатність.
27. Поняття та види об'єктів правових відносин.
28. Зміст правових відносин.
29. Поняття та види юридичних фактів.
30. Поняття та структура правосвідомості.
31. Види правосвідомості.
32. Поняття та структура правової культури.
33. Поняття та види правомірної поведінки.
34. Поняття та ознаки правопорушення.
35. Поняття злочину.
36. Поняття та види проступку.
37. Поняття та елементи складу правопорушення.

38. Об'єкт правопорушення.
39. Об'єктивна сторона правопорушення.
40. Суб'єкт правопорушення.
41. Суб'єктивна сторона правопорушення.
42. Поняття та види юридичної відповідальності.
43. Кримінальна відповідальність.
44. Адміністративна відповідальність.
45. Цивільна відповідальність.
46. Дисциплінарна відповідальність.
47. Матеріальна відповідальність.
48. Цілі юридичної відповідальності.
49. Ознаки юридичної відповідальності.
50. Підстави для притягнення до юридичної відповідальності.

Другий змістовий модуль

1. Джерела конституційного права України.
2. Поняття та ознаки Конституції України.
3. Поняття конституційного ладу України.
4. Основні принципи конституційного ладу України.
5. Державний устрій України.
6. Територіальний устрій України.
7. Характеристика державних символів України.
8. Поняття „людина”, „особа”, „громадянин”.
9. Поняття громадянства. Система органів, що вирішують питання щодо громадянства України.
10. Основні елементи конституційно-правового статусу громадян України.
11. Принципи громадянства України.
12. Документи, які підтверджують громадянство України.
13. Порядок набуття громадянства України.
14. Умови вступу до громадянства України.
15. Порядок припинення громадянства України.
16. Правовий статус іноземців в Україні.
17. Основні принципи конституційно-правового інституту прав і свобод людини.
18. Основні конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні.
19. Громадянські (особисті) права і свободи людини і громадянина в Україні.
20. Політичні права і свободи людини і громадянина в Україні.

21. Економічні права людини і громадянина в Україні.
22. Соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні.
23. Культурні права і свободи людини і громадянина в Україні.
24. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні.
25. Конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні.
26. Економічні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні.
27. Політичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні.
28. Ідеологічні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні.
29. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні.
30. Поняття, ознаки та функції державної влади в Україні.
31. Конституційний принцип поділу державної влади в Україні.
32. Конституційні принципи організації та діяльності державної влади в Україні.
33. Характеристика виборчої системи України.
34. Характеристика принципів виборчого права в Україні.
35. Виборчий процес в Україні (на прикладі виборів до Верховної Ради України).
36. Поняття, види та соціальне призначення референдуму.
37. Парламент України: поняття та правовий статус.
38. Основні функції Верховної Ради України.
39. Повноваження Верховної Ради України.
40. Органи та посадові особи Верховної Ради України.
41. Правовий статус народного депутата України.
42. Поняття та стадії законодавчого процесу.
43. Компетенція та нормативно-правові акти Верховної Ради України.
44. Інститут глави держави.
45. Основні повноваження Президента України.
46. Компетенція та нормативно-правові акти Президента України.
47. Порядок обрання Президента України та строк його повноважень.
48. Усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.
49. Порядок заміщення посади Президента України.
50. Поняття та система виконавчої влади України.
51. Склад та порядок формування Кабінету Міністрів України.
52. Функції та повноваження Кабінету Міністрів України.
53. Характеристика центральних органів виконавчої влади.
54. Правовий статус місцевих органів виконавчої влади.
55. Поняття та принципи місцевого самоврядування в Україні.
56. Характеристика системи місцевого самоврядування в Україні.
57. Порядок формування та організація роботи органів місцевого самоврядування в Україні.

58. Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування в Україні.
59. Органи самоорганізації населення.
60. Характеристика судової влади в Україні.
61. Поняття та основні ознаки правосуддя.
62. Принципи здійснення правосуддя.
63. Характеристика судової системи України.
64. Характеристика системи судів загальної юрисдикції.
65. Місцеві суди.
66. Апеляційні суди.
67. Вищі спеціалізовані суди.
68. Верховний Суд України.
69. Правовий статус суддів в Україні.
70. Конституційні вимоги до суддів. Порядок призначення судді на посаду.
71. Правові гарантії незалежності суддів в Україні.
72. Склад та порядок формування Конституційного Суду України.
73. Вимоги до судді Конституційного Суду України.
74. Повноваження Конституційного Суду України.
75. Форми звернення до Конституційного Суду України.
76. Поняття та суб'єкти права на конституційне подання до Конституційного Суду України.
77. Поняття та суб'єкти права на конституційне звернення до Конституційного Суду України.
78. Поняття та система правоохоронних органів України.
79. Поняття та система органів прокуратури України.
80. Функції прокуратури України.
81. Правові акти прокурора (протест, припис, подання, постанова).
82. Поняття та система органів внутрішніх справ України.
83. Структура органів внутрішніх справ України.
84. Поняття та основні завдання міліції України.
85. Основні структурні підрозділи міліції України.
86. Принципи діяльності міліції України.
87. Порядок призначення та компетенція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
88. Характеристика системи органів юстиції України.
89. Основні напрямки діяльності органів юстиції України.
90. Поняття та принципи діяльності нотаріату України.
91. Характеристика системи нотаріальних органів України.
92. Характеристика основних нотаріальних дій державних нотаріальних контор України.
93. Поняття та основні види діяльності адвокатури України.

94. Вимоги до кандидатури щодо зайняття адвокатською діяльністю.
95. Характеристика правових гарантій адвокатської діяльності в Україні.
96. Порядок припинення адвокатської діяльності в Україні.

Запитання, що виносяться на другий модульний контроль

Третій змістовий модуль

1. Поняття та предмет цивільного права України.
2. Джерела цивільного права.
3. Принципи цивільного права.
4. Функції цивільного права.
5. Загальна характеристика Цивільного кодексу України.
6. Поняття та елементи цивільно-правових відносин.
7. Майнові та особисті немайнові відносини.
8. Суб'єкти цивільно-правових відносин.
9. Цивільна правосуб'єктність.
10. Види цивільної дієздатності фізичної особи.
11. Часткова цивільна дієздатність.
12. Неповна цивільна дієздатність.
13. Повна цивільна дієздатність.
14. Обмежена цивільна дієздатність.
15. Недієздатність фізичної особи.
16. Поняття та ознаки юридичної особи.
17. Цивільна правосуб'єктність юридичної особи.
18. Об'єкти цивільно-правових відносин.
19. Поняття права власності в Україні.
20. Форми власності в Україні.
21. Суб'єкти права власності в Україні.
22. Захист права власності в Україні.
23. Поняття та система зобов'язального права.
24. Характеристика суб'єкта, об'єкта і змісту зобов'язань.
25. Підстави виникнення та припинення зобов'язань.
26. Поняття та предмет цивільно-правового договору.
27. Види договорів.
28. Форми договорів.
29. Цивільно-правова відповідальність.
30. Види цивільно-правової відповідальності.
31. Поняття спадкового права.
32. Характеристика суб'єктів спадкових правовідносин.

33. Характеристика спадкодавця.
34. Характеристика спадкоємця.
35. Поняття спадщини. Час і місце відкриття спадщини.
36. Спадкування за законом.
37. Характеристика черг спадкоємців.
38. Спадкування за заповітом.
39. Характеристика заповіту подружжя та секретного заповіту.
40. Поняття та предмет сімейного права України.
41. Принципи сімейного права України.
42. Загальна характеристика Сімейного кодексу України.
43. Поняття та ознаки сім'ї.
44. Поняття та умови складання шлюбу.
45. Юридичні перешкоди щодо укладення шлюбу.
46. Характеристика змісту і форми шлюбного договору.
47. Поняття та підстави припинення шлюбу.
48. Порядок розірвання шлюбу.
49. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя.
50. Майнові права та обов'язки подружжя.
51. Право власності подружжя.
52. Особиста приватна власність дружини, чоловіка.
53. Спільна сумісна власність подружжя.
54. Права і обов'язки батьків.
55. Права і обов'язки дітей.
56. Права і обов'язки батьків і дітей щодо матеріального утримання (аліменти).
57. Поняття та підстави щодо позбавлення батьківських прав.
58. Порядок позбавлення батьківських прав.
59. Правові форми захисту дітей.
60. Порядок встановлення та припинення опіки над дитиною.
61. Вимоги до опікуна дитини.
62. Порядок встановлення та припинення піклування над дитиною.
63. Вимоги до піклувальника дитини.
64. Поняття та умови патронату над дитиною.
65. Вимоги до патронатного вихователя.
66. Поняття та предмет трудового права України.
67. Поняття та структура трудових правовідносин.
68. Джерела трудового права України.
69. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України.
70. Характеристика колективного договору.
71. Поняття та види колективної угоди.

72. Порядок прийняття колективного договору. Контроль за його виконанням.
73. Поняття та сторони трудового договору.
74. Зміст трудового договору.
75. Види трудових договорів.
76. Форми трудових договорів.
77. Документи, які необхідні для укладення трудового договору.
78. Вимоги щодо ведення трудових книжок працівників.
79. Поняття та порядок укладення контракту.
80. Зміст контракту.
81. Підстави для припинення трудового договору.
82. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника.
83. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.
84. Припинення трудового договору з ініціативи третіх осіб.
85. Поняття та види робочого часу.
86. Нормальний робочий час.
87. Скорочений робочий час.
88. Неповний робочий час.
89. Ненормований робочий час.
90. Надурочний робочий час.
91. Нічний робочий час.
92. Поняття та види часу відпочинку.
93. Перерви в робочому дні.
94. Щоденний (міжзмінний) відпочинок.
95. Щотижневий безперервний відпочинок.
96. Святкові і неробочі дні.
97. Види відпусток.
98. Щорічні відпустки.
99. Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням.
100. Творчі відпустки.
101. Соціальні відпустки.
102. Відпустки без збереження заробітної плати.
103. Особливі умови праці жінок.
104. Особливі умови праці молоді.
105. Поняття та характеристика трудової дисципліни.
106. Правові методи впливу на працівника.
107. Поняття дисциплінарного проступку.
108. Поняття та види дисциплінарних стягнень.
109. Порядок застосування дисциплінарних стягнень.

110. Поняття та види матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин.
111. Обмежена матеріальна відповідальність працівника.
112. Повна матеріальна відповідальність працівника.
113. Поняття і порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.
114. Комісія з трудових спорів.
115. Порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів).
116. Поняття та предмет адміністративного права України.
117. Джерела адміністративного права України.
118. Загальна характеристика Кодекса України про адміністративні правопорушення.
119. Поняття та види державного управління.
120. Поняття державної служби та державного службовця.
121. Поняття та структура адміністративно-правової норми.
122. Поняття та структура адміністративних правовідносин.
123. Суб'єкти адміністративних правовідносин.
124. Поняття адміністративного правопорушення (проступку).
125. Ознаки адміністративного правопорушення.
126. Відмінність адміністративного проступку від злочину.
127. Відмінність адміністративного проступку від дисциплінарного проступку.
128. Характеристика адміністративної відповідальності.
129. Поняття та види адміністративних стягнень.
130. Порядок розгляду справи про адміністративні правопорушення.
131. Поняття та предмет кримінального права України.
132. Завдання та функції кримінального права України.
133. Принципи кримінального права України.
134. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
135. Поняття та ознаки злочину.
136. Поняття та структура складу злочину.
137. Об'єкт злочину.
138. Об'єктивна сторона злочину.
139. Суб'єкт злочину.
140. Суб'єктивна сторона злочину.
141. Підстави кримінальної відповідальності.
142. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності.
143. Поняття та види кримінальних покарань.
144. Основні покарання.
145. Додаткові покарання.
146. Звільнення від покарання та від відбування покарання.

147. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.
148. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх.

Запитання для підготовки до іспиту з навчальної дисципліни „Правознавство”

1. Поняття та види соціальних норм. Право в системі соціальних норм.
2. Поняття та ознаки права.
3. Поняття та основні форми (джерела) права.
4. Види нормативно-правових актів.
5. Поняття та елементи системи права.
6. Поняття та структура системи законодавства. Основні форми систематизації законодавства.
7. Поняття та структура норми права.
8. Поняття та структура правових відносин.
9. Правоздатність і дієздатність фізичної та юридичної особи.
10. Поняття та види юридичних фактів.
11. Поняття та види правосвідомості, правової культури.
12. Поняття та види правомірної поведінки.
13. Поняття та ознаки правопорушення.
14. Поняття та елементи складу правопорушення.
15. Поняття та види юридичної відповідальності.
16. Загальна характеристика Конституції України.
17. Поняття та основні принципи конституційного ладу України.
18. Державна символіка України.
19. Порядок набуття та припинення громадянства України.
20. Основні конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні.
21. Поняття, ознаки та функції державної влади в Україні.
22. Правовий статус та повноваження Верховної Ради України.
23. Правовий статус та повноваження Президента України.
24. Поняття та система виконавчої влади України.
25. Органи місцевого самоврядування в Україні.
26. Судова влада в Україні. Поняття, ознаки та принципи здійснення правосуддя.
27. Характеристика системи судів загальної юрисдикції.

28. Правовий статус суддів в Україні. Конституційні вимоги до суддів та порядок їх призначення на посаду.
29. Повноваження, склад та порядок формування Конституційного Суду України.
30. Форми та суб'єкти права на звернення до Конституційного Суду України.
31. Поняття та система правоохоронних органів України.
32. Поняття, система та функції прокуратури України.
33. Поняття, система та основні завдання органів внутрішніх справ України.
34. Характеристика системи органів юстиції України. Нотаріат.
35. Поняття та основні види діяльності адвокатури України.
36. Джерела цивільного права. Загальна характеристика Цивільного кодексу України.
37. Поняття та елементи цивільно-правових відносин.
38. Види цивільної дієздатності фізичної особи.
39. Поняття та ознаки юридичної особи.
40. Форми та суб'єкти права власності в Україні.
41. Поняття, види та форми цивільно-правових договорів.
42. Характеристика суб'єктів спадкових правовідносин. Спадщина.
43. Поняття та ознаки сім'ї. Умови складання та підстави припинення шлюбу.
44. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, батьків і дітей.
45. Позбавлення батьківських прав. Опіка. Піклування. Патронат.
46. Джерела трудового права. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України.
47. Характеристика колективного договору. Поняття та види колективної угоди.
48. Поняття, сторони, зміст, види та форми трудових договорів.
49. Припинення трудового договору.
50. Поняття та види робочого часу, часу відпочинку.
51. Особливі умови праці жінок та молоді.
52. Характеристика трудової дисципліни. Види дисциплінарних стягнень.
53. Порядок розгляду індивідуальних та колективних трудових спорів.
54. Джерела адміністративного права. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення.
55. Поняття та ознаки адміністративного правопорушення.
56. Адміністративна відповідальність. Поняття та види адміністративних стягнень.

57. Поняття, завдання та принципи кримінального права України. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
58. Поняття та ознаки злочину. Структура складу злочину.
59. Підстави кримінальної відповідальності. Поняття та види кримінальних покарань.
60. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Навчально-методичні вимоги та рекомендації щодо вивчення навчальної дисципліни „Правознавство”

Вивчення гуманітарної нормативної навчальної дисципліни „Правознавство” буде проходити відповідно до вимог кредитно-модульної системи.

Вимоги до дисципліни

У результаті вивчення предмета, студенти повинні знати:

- загальнотеоретичні правові поняття та терміни;
- структуру права та законодавства;
- поняття і ознаки правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності;
- питання функціонування системи права, дії механізму правового регулювання;
- підстави виникнення, зміни та припинення правових відносин;
- основи конституційного права України;
- органи державної влади та місцевого самоврядування України;
- судові, правоохоронні та правозахисні органи України;
- основні визначення та поняття головних галузей законодавства України;
- джерела чинного законодавства України;
- правила підготовки та застосування нормативно-правових актів в Україні.

Після вивчення предмета студенти повинні вміти:

- володіти загальнотеоретичними поняттями і термінами та вміти використовувати їх;
- характеризувати і тлумачити норми Конституції та чинного законодавства України;
- правильно застосовувати у практичній діяльності та повсякденному житті закони та підзаконні акти України;
- орієнтуватися в сучасному правовому полі;
- розмежовувати правові відносини у суспільстві;
- використовувати правові процедури захисту прав і свобод людини у судових та інших державних органах України;
- правильно користуватися спеціальною літературою з різних галузей права України;

- грамотно оцінювати юридичні факти; аналізувати сучасні проблеми розвитку суспільства і виробляти власну життєву позицію.

Викладання дисципліни здійснюється на основі курсу лекцій та шляхом проведення семінарських занять (переважно у формі дискусії), групових та індивідуальних консультацій. Під час занять будуть використані інтерактивні методи викладання та навчання, а також різні види контролю за рівнем засвоєння студентами навчального матеріалу.

Методи контролю та оцінювання знань

У процесі вивчення навчальної дисципліни використовуються наступні види контролю:

1. **Поточний** – здійснюється на семінарських заняттях. За змістом він включає перевірку розуміння та запам'ятовування студентом навчального матеріалу, який охоплюється темою лекційного та семінарського заняття, умінь самостійно опрацювати нормативно-правові акти та навчально-методичну літературу, здатність осмислити зміст вивчаємої теми, умінь публічно чи письмово представити певний матеріал, а також завдань самостійної роботи;
2. **Підсумковий** – здійснюється у формі письмової комплексної контрольної роботи, яка охоплює матеріал тем модуля. Кожному студенту видається індивідуальний варіант контрольних завдань, що складається з трьох частин:
 - перша частина – студент має дати чітке визначення правовим поняттям та термінам;
 - друга частина – студент має дати ґрунтовну відповідь щодо особливостей елементів понять та термінів (ознаки, функції, форми, види, структура тощо);
 - третя частина – студент, використовуючи Конституцію та чинне законодавство України, має грамотно оцінити юридичний факт та вибрати правильний варіант відповіді на запитання.

Крім того, під час модульного контролю враховуються результати науково-дослідної роботи та самостійної роботи студента.

Модульний контроль проводиться на останній парі модуля, протягом двох академічних годин. До модульного контролю допускаються усі студенти незалежно від їх поточної успішності та відвідування занять, але під час підсумкової модульної оцінки враховуються всі види робіт, передбачених робочою навчальною програмою та які вони мали виконати під час відпрацювання навчального матеріалу поточного модулю.

Студент вважається таким, що приступив до проходження модульного контролю, якщо він з'явився на контрольній захід та отримав контрольну роботу. Виконання контрольної роботи кожен студент здійснює індивідуально, при цьому він може користуватися лише нормативно-правовими актами. Під час контрольного заходу студенту забороняється у будь-якій формі обмінюватися інформацією з іншими студентами або використовувати матеріали крім дозволених.

При виявленні порушення студентом встановленого порядку проведення модульного контролю він усувається від його подальшого проведення, його робота не перевіряється, на ній робиться запис „порушив дисципліну”, „списав” тощо та оцінюється „нулем балів”. Якщо студент не з'явився для проведення модульного контролю або не здав контрольної роботи, йому також виставляється „нуль балів”. Допуск до повторного складання модульного контролю забороняється за винятком випадків, коли студенти були відсутні на контролі з поважної причини. У цьому випадку студенту на підставі талону, виданого в деканаті, надається право пройти модульний контроль індивідуально. Дозволяється проводити повторну перевірку опанування навчальної програми модуля лише під час ліквідації академічної заборгованості після закінчення поточного семестру.

Результати модульного контролю доводяться до відома студентів протягом тижня після його проведення.

Студент, який не погоджується з отриманою оцінкою з письмової комплексної контрольної роботи, має право звернутися з письмовою апеляцією до завідуючого кафедри після оголошення її результатів. Розгляд апеляції проводиться протягом двох робочих днів після її подання комісією кафедри в присутності студента, яка і приймає остаточне рішення.

Сумарна модульна оцінка визначається після останнього модульного контролю з навчальної дисципліни. При цьому викладач має право збільшити її від 1 до 5 балів, в залежності від активності студента на заняттях, своєчасності та ретельності відпрацювання навчальних матеріалів, участі в олімпіадах і науково-дослідній роботі та інше.

Сумарна модульна оцінка переводиться в екзаменаційну оцінку відповідно до шкали оцінювання.

Студент, який отримав за результатами двох модульних контролів „задовільно”, „добре” або „відмінно”, виконав усі завдання передбачені робочою навчальною програмою дисципліни „Правознавство” звільняється від складання іспиту.

Загальна оцінка з навчальної дисципліни визначається як середня за результатами двох модульних контролів.

Студент, який отримав оцінку „незадовільно” з одного модульного контролю, може скласти іспит з відповідної частини дисципліни. На підставі

одержаної оцінки з дисципліни та урахуванням позитивної оцінки з іншого модуля визначається екзаменаційна оцінка.

Іспит з навчальної дисципліни у повному обсязі складають ті студенти, які мають незадовільні оцінки з двох модульних контролів та за умов виконання усіх самостійних завдань, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни.

В основі рейтингової системи використана 100-бальна шкала оцінок. Це максимальна сума балів за всі види робіт, що виконані студентом з навчальної дисципліни протягом семестру: семінарські заняття; індивідуальні завдання; підготовка рефератів, тез, доповідей; самостійна робота; комплексні контрольні роботи, участь у наукових конференціях з проблем права тощо.

Система нарахування рейтингових балів:

- виконання завдань самостійної роботи – 1-3 бали
- виконання індивідуальних завдань – 1-3 бали
- виконання та захист реферату – 1-3 бали
- виступ на семінарському занятті – 1-2 бали
- письмова комплексна контрольна робота
- (5 запитань і 10 тестів – за повну правильну відповідь на запитання 2 бали, тест – 1 бал) – 1-20 балів

Шкала оцінювання:

Рейтингова система (100-бальна)	Чотирибальна оцінка	ECTS оцінка
81-100	відмінно	A
65-80	добре	BC
50-64	задовільно	DE
35-49	незадовільно (з можливістю повторного складання)	FX
1-34	незадовільно (з обов'язковим повторним курсом)	F

Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять та написання рефератів

Семінар – це загальнонавчальна назва широко застосовуваного виду занять з різноманітних навчальних дисциплін, частіше - з гуманітарних наук.

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм навчального заняття у вищому навчальному закладі, яке проводиться у формі дискусії навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Семінари проводяться з основних тем навчальної програми і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять – опанування студентами навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення у студентів теоретичних знань;
- оволодіння ними науковим апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- залучення їх до науки, наукових досліджень;
- прищеплення їм навичок творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень і висновків;
- формування в них правового світогляду, здатності пов'язувати загальнотеоретичні положення з вимогами повсякденної практики державно-правового будівництва в країні.

Види проведення семінарських занять можуть бути різноманітними. Вони залежать від типу семінару, змісту і особливостей теми, складу студентів. Найбільш поширеними видами на семінарі є: розгорнута бесіда; виступи з рефератами, доповідями; диспут у формі діалогу; круглий стіл тощо.

Треба пам'ятати, що якість семінару перш за все залежить від підготовки студентів до нього, тому при підготовці до семінару кожен студент повинен уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст чергової теми заняття; прочитати і продумати свої лекційні записи, які

відносяться до теми семінару; вивчити чи законспектувати рекомендовану літературу; скористатися при потребі консультацією викладача; скласти розгорнутий план, тези чи конспект виступу з усіх питань теми заняття.

Студентам необхідно відвідувати кожне семінарське заняття. Пропуск семінару позбавляє студента можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне уявлення по тій чи іншій темі. Крім того, це створює значні труднощі при підготовці до підсумкового модульного контролю, іспиту.

Деякі питання роботи на семінарі:

- 1) переважну більшість семінарських занять буде проведено у формі інтерактивної дискусії, під час якої викладач здійснює поточний контроль якості знань студентів, перевіряє виконання їх завдань самостійної роботи;
- 2) семінарське заняття починається вступним словом викладача, в якому він розкриває значення теми і цілі заняття, форми і методи його проведення;
- 3) студент, розкриваючи зміст того чи іншого питання теми семінарського заняття повинен пов'язувати матеріал з актуальними проблемами сучасності, розглядати правові явища з позиції Конституції та чинного законодавства України, наводити приклади;
- 4) кожному студенту необхідно постійно вдосконалювати навички володіння державною мовою, правильного вживання понять і термінів. Систематичні виступи на семінарах сприяють поповненню словарного запасу, а також вмінню лаконічно і точно висловлювати свої думки;
- 5) студенти повинні уважно слухати виступи своїх однокурсників і оцінювати наскільки глибоко розкриті питання. Це дає можливість кожному присутньому на семінарі висловити свою точку зору та подолати прогалини, які мали місце у відповіді. Активна участь на семінарських заняттях прищеплює навички участі в дискусії, аналізі різних точок зору, вмінню відстоювати свою позицію;
- 6) після закінчення виступу студента відбувається обговорення проблеми. При цьому викладач не тільки направляє обговорення на розкриття вузлових питань, але і дає змогу виступити усім учасникам семінару. Якщо ж доповідач чи інший виступаючий на семінарі припускає явні помилки, то для виключення втрати часу викладач може його зупинити і надати слово іншому;
- 7) закінчується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми

участі студентів на семінарі (виступ з питання, реферат, повідомлення, доповнення, зауваження тощо) та нараховуються рейтингові бали, дається завдання на наступне заняття.

Обов'язковим компонентом семінарського заняття з навчальної дисципліни «Правознавство» є підготовка рефератів з найбільш актуальних та складних тем курсу.

Реферат не є дослівним переказом тексту підручника або навчального посібника, а являє собою одну з форм наукового дослідження на певну тему, творчо перероблену на основі знайомства зі станом сучасних наукових досліджень (науково-проблемний реферат) або виклад основних положень певних видань чи їх частин (оглядово-інформаційний реферат).

Реферат має бути виконано самостійно. Мета написання реферату полягає у набутті студентом знань з правознавства, вміння і навичок працювати з науковою літературою і нормативно-правовими актами, самостійно аналізувати і узагальнювати матеріал, робити і формулювати власні висновки та пропозиції.

За допомогою рефератів студент глибше вивчає найбільш складні проблеми навчальної дисципліни, вчиться правильно оформлювати роботу та докладати результати своєї праці.

Підготовка реферату включає в себе наступні етапи:

- 1) вибір теми;
- 2) підбір і вивчення спеціальної літератури та нормативно-правових актів;
- 3) складання плану реферату;
- 4) викладення змісту теми;
- 5) оформлення реферату;
- 6) усний виклад реферату.

1. Вибір теми

Студент самостійно обирає тему реферату з запропонованого переліку. Допускається закріплення декількох студентів за однією і тією ж темою реферату. В такому разі на семінарських заняттях один з них доповідає, а інші виступають з доповненнями та уточненнями. Студент може в обсязі навчальної програми дисципліни сам запропонувати тему реферату, узгодив її з викладачем.

При виборі теми студенту слід керуватися своїми інтересами до певної проблеми, можливостями підбору літератури та інше.

2. Підбір і вивчення спеціальної літератури та нормативно-правових актів

Роботу над рефератом потрібно починати з вивчення стосовно обраної теми відповідного розділу підручника, навчального посібника, конспектів лекцій. Після того як загальне уявлення про обрану тему склалося, студенту слід приділити серйозну увагу підбору і вивченню нормативно-правових актів та літератури, орієнтовний список якої наведено після кожної теми. Однак запропонований перелік джерел не повинен зв'язувати ініціативу студента. Він може та мусить використати інші роботи, самостійно підібрані внаслідок вивчення бібліографії за обраною проблематикою.

Вивчаючи ту чи іншу наукову працю, студент повинен сприймати її крізь призму тих основних проблем, що їх вирішував автор. Без усвідомлення проблеми неможливо виділити головне й істотне, важко відокремити тезу від аргументів і практично неможливо перебороти формальне ставлення до змісту досліджуваної праці.

3. Складання плану реферату

Після ознайомлення з літературою та нормативно-правовими актами студент складає план реферату, в якому конкретизуються питання обраної теми та який включає в себе:

- вступ;
- основну частину (виклад змісту теми);
- висновки;
- список використаної літератури.

Вступ є обов'язковою частиною реферату, в якому стисло обґрунтовується актуальність, наукова і практична значимість обраної теми, вказується на її місце в структурі курсу правознавства, формулюються цілі дослідження.

Основна частина реферату складається з розділів та підрозділів, в яких мають бути послідовно розглянуті всі питання теми. При цьому слід мати на увазі, що кількість розділів та підрозділів не регламентується, але недоцільно їх робити невеликими за обсягом. Якщо матеріал важко розбити на декілька частин через його тісну змістовну і логічну послідовність, розділ можна не розбивати на підрозділи.

При визначенні назв розділів і підрозділів необхідно знати, що назва розділу не може повторювати назву теми роботи, а назва підрозділу повторювати назву розділу.

Заключна частина реферату має містити висновки, в яких формулюються результати дослідження, оцінки проаналізованого матеріалу, пропозиції чи рекомендації з досліджуваної проблематики.

Вступ і висновки реферату разом не повинні перевищувати одну чверть його обсягу.

4. Викладання змісту теми

Після підбору і вивчення літератури, визначення плану реферату слід приступити до узагальнення та систематизації зібраного матеріалу. Виклад матеріалу повинен бути чітким, логічним та послідовним. Викладати матеріал у рефераті рекомендується у безособовій формі висловлювання (наприклад, “вважаємо”, “думаємо”, “рахуємо” та інше). Необхідно вживати терміни, властиві даній науці, унікальні незрозумілих понять та складних граматичних оборотів. Терміни, окремі слова і словосполучення допускається змінювати прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозуміле з контексту реферату.

При використанні цитат з літературних та наукових джерел слід пам'ятати, що вони необхідні для підтвердження думки автора реферату, або ж для висловлювання своєї думки на противагу іншій. Занадто зловживати ними не слід.

Студенту доцільно звернути увагу на такі характерні недоліки, які трапляються при написанні реферату і які можуть привести до незадовільної оцінки:

- механічне, дослівне переписування використаної літератури;
- поверховий, не аргументований виклад основних теоретичних положень;
- невідповідність між змістом роботи та її планом;
- абстрактний виклад теми, відсутність посилань на чинне законодавство України;
- недбалість і неграмотність викладу.

Отже, основними вимогами до написання реферату є вміння виділяти головні теоретичні питання і роз'яснювати їх на конкретному матеріалі, логічно та послідовно розкривати зміст теми, використовуючи при цьому сучасну юридичну літературу.

5. Оформлення реферату

Студент повинен пам'ятати, що через оформлення реферату, його зовнішній вигляд, викладач формує першу думку про зміст матеріалу. Тому кожному студенту необхідно опанувати техніку й етику оформлення наукової праці та дотримуватись стандартних вимог, які висуваються щодо рефератів.

Починається робота з титульного листа, який оформлюється згідно зі зразком (додаток 1).

Після титульного листа, на другій сторінці реферату подається план роботи (додаток 2).

Кожна структурна частина роботи повинна починатися з нової сторінки та мати заголовок, який відповідає плану реферату. Заголовки слід розташовувати посередині рядка і друкувати великими літерами без крапок в кінці, не підкреслюючи. Якщо заголовок складається з двох і більше речень, тоді їх розділяють крапкою. Перенесення слів у заголовок не допускається.

Відстань між заголовком і подальшим чи попереднім текстом має бути не менше, ніж три інтервали, якщо реферат виконаний рукописним або машинописним способом, та не менше, ніж два інтервали, якщо робота виконана за допомогою комп'ютера.

Розділи слід нумерувати арабськими цифрами без крапок в кінці. Підрозділи повинні мати порядкову нумерацію в межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номеру розділу і порядкового номеру підрозділу, відокремлених крапкою (наприклад – 1.1, 1.2).

Усі сторінки, починаючи з другої, послідовно нумеруються з проставленням арабських цифр за загальним правилом у нижньому правому куті, без крапки в кінці. Слід мати на увазі, що першою сторінкою реферату є титульний лист, на якому нумерація сторінки не ставиться, але враховується при нумерації наступної сторінки.

Реферат пишеться чітким, розбірливим почерком, або друкується на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (розмір 210x297 мм) через два міжстрокових інтервали для друкарської машинки і півтора - для комп'ютера, з обов'язковим додержанням при цьому такої ширини полів: зверху і знизу – 20 мм, зліва – 25-30 мм, справа – 10 мм. На одній сторінці повинно бути не більше 32-40 рядків.

Загальний обсяг реферату не повинен перебільшувати 24 друківаних сторінок тексту через 2 інтервали чи 16 – через 1,5 інтервали.

Робота повинна бути зброшурована і підшита. На останній сторінці ставиться число, місяць та рік виконання роботи, а також підпис виконавця.

Оформлення списку використаної літератури є важливою складовою написання реферату. В список включаються тільки ті джерела, які використовувались при написанні реферату або на які зроблено посилання в самій роботі. Список літератури в загальний обсяг реферату не включається, але нумерація сторінок продовжується.

При оформленні списку використаної літератури його слід умовно розділити на дві частини: нормативно-правові акти і спеціальна література (нумерація, при цьому залишається наскрізною).

Нормативно-правові акти розміщуються за їх юридичною силою (Конституція, закони, підзаконні нормативні акти – укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України і т. ін.). Нормативно-правові акти однакової юридичної сили розміщуються в хронологічному порядку.

Наприклад:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Голос України. – 1996. – 13 липня.
2. Декларація про державний суверенітет України: (16 липня 1990 р.). – К., 1991. – 8с.
3. Постанова Верховної Ради УРСР “Про оголошення незалежності України” від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. - №38 – Ст. 502.
4. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. // ВВР України. – 1991. - №53. – Ст.793.

До спеціальної літератури відносяться монографії, підручники, навчальні посібники, наукові статті та ін. Дані джерела розміщуються в алфавітному порядку назв або прізвищ перших авторів. Спочатку вказують прізвище автора, його ініціали. Потім – назву праці, місто видання, видавництво, рік видання, кількість сторінок. Якщо праця автора розміщена у збірнику робіт, журналі чи газеті, то після назви ставиться дві косі лінії, а далі назва збірника чи журналу, місце, рік видання та його номер (або випуск), і на яких сторінках даний матеріал надрукований. Для газетної статті, крім назви і року видання, вказують так само дату. При цьому джерела треба писати мовою оригіналу.

Наприклад:

1. Опришко В. Державно-правова реформа в Україні: основні напрямки. // Право України. – 1998. - №1. – с. 27-32.
2. Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. Вид. третє. – Х., Консум, 2002. – 528 с.

Важливе значення має правильне оформлення посилань на джерела та матеріали, які студент використовує при написанні реферату. Рекомендується

наступний варіант оформлення посилань. Нумерація усіх посилань з визначенням номера джерела даного посилання у списку використаної літератури. У такому разі посилання оформлюється у квадратних дужках з указанням сторінки.

Наприклад:

Цитата в тексті: „В адміністративній науці загальноприйнято, що...” [11, с. 145].

6. Усний виклад реферату

Після написання реферату студент повинен докласти його зміст на семінарському занятті. Автор роботи протягом десяти хвилин має викласти основні положення розділів та підрозділів свого дослідження, обґрунтувати наукову і практичну значимість обраної теми, сформулювати пропозиції чи рекомендації. Після виступу, при необхідності, відповісти на запитання викладача та інших учасників семінару.

За результатами обговорення написаного і докладеного реферату студенту виставляється відповідна кількість балів, які враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів та підготовки до підсумкового модульного контролю (іспиту)

Закон України „Про вищу освіту” від 17 січня 2002 року та державні стандарти вищої освіти передбачають виділення в навчальних планах у вищих навчальних закладах часу для самостійної (поза аудиторної) роботи студентів. Навчальний час, відведений для цієї форми роботи згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 2 червня 1993 р. №161 повинен становити не менше 1/3 та не більше 2/3 загального обсягу навчального часу студента, відведеного для вивчення конкретної навчальної дисципліни.

У Запорізькому національному технічному університеті на вивчення дисципліни “Правознавство” відповідно до навчального плану відводиться 81 година (2 залікових кредита), у тому числі на самостійну роботу – 45 годин, з яких – 18 годин під керівництвом викладача.

Саме самостійна робота набуває все більшого значення й актуальності сьогодні, оскільки обсяг навчального матеріалу з правознавства досить значний, і не все можна встигнути розглянути під час аудиторних занять. Отже, правильна організація власної самостійної роботи з боку студента є важливою запорукою успішного навчання і ефективного засвоєння ним знань.

Метою самостійної роботи є вироблення навичок опрацювання нормативно-правових актів, спеціальної літератури та інших матеріалів, необхідних для належного засвоєння предмета навчальної дисципліни, а також для розвитку сталих умінь до самостійного вивчення і викладання одержаної інформації.

Самостійна робота є основним засобом засвоєння студентом навчального матеріалу в час, вільний від обов’язкових навчальних занять, без участі викладача. Лише у ході самостійної роботи студент має можливість розвинути пізнавальні та виконавчі здібності, пам’ять, самостійне мислення, наполегливість і, головне, виробити вміння самостійного здобуття знань.

Під час самостійної роботи краще за все проявляються індивідуальні особливості студента, його здібності та нахили.

Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, необхідних для вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми : підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій викладача тощо. Серед них значне місце посідає саме методичні матеріали, завдання та вказівки викладача, а також рекомендована спеціальна література та нормативно-правові акти.

Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу може виконуватися у бібліотеці, навчальному кабінеті або комп'ютерному класі університету, а також у домашніх умовах.

Головне в правильній організації самостійної роботи – її планування, яке, в принципі, вже задане робочою програмою навчальної дисципліни. Приступаючи до самостійного вивчення матеріалу, перш за все треба уважно ознайомитись з джерелами, що рекомендуються до кожної теми, розподілити питання на більш та менш складні. Виконуючи самостійну роботу студент повинен законспектувати основний зміст теми, при цьому уникаючи механічного переписування джерел. Окрім слід виділяти основні теоретичні положення, ключові слова, спеціальні терміни і поняття.

Самостійна робота студента повинна розпочинатися ще до початку лекційних занять, тобто слід активно використовувати систему упереджувального читання підручників та навчальних посібників. Це дозволяє закласти теоретичну базу для більш глибокого сприйняття інформації під час лекції.

Під час самостійної роботи студенту пропонуються наступні види завдань для опанування матеріалу з конкретної теми курсу:

- вивчити матеріали теми;
- скласти термінологічний словник;
- продумати відповіді на питання для самоконтролю;
- підготувати тези виступу під час аудиторного заняття;
- підготувати реферат з рекомендованих тем;
- виконати завдання, передбачені робочою програмою навчальної дисципліни.

Самостійна робота носить суцільно індивідуальний характер, однак можливе й колективне осмислення та вивчення навчального матеріалу. Однією з таких форм є проведення самостійної роботи студентів під керівництвом викладача, яке проводиться відповідно до розкладу навчальних занять, з метою підвищення рівня підготовки студентів, ознайомлення їх з нормативно-правовими актами та отримання необхідної допомоги з боку викладача щодо теоретичних положень окремих галузей законодавства чи аспектів їх практичного застосування.

Перевірка виконання самостійної роботи проводиться викладачем на семінарських заняттях, а також вноситься на підсумковий модульний контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні аудиторних навчальних занять.

Щосеместрово проводиться два модульні контролі, підготовка до яких здійснюється за рахунок часу, відведеного на самостійну роботу студента.

При підготовці до письмової комплексної контрольної роботи кожному студенту необхідно в першу чергу ознайомитись з переліком запитань, що виносяться на модульний контроль. Потім переглянути конспект лекцій, звертаючись при цьому до Конституції та чинного законодавства України, повторити поняття та терміни, їх ознаки, функції, види, структуру тощо.

Студенти, які отримали оцінку „незадовільно” з одного або двох модульних контролів обов’язково складають іспит з навчальної дисципліни.

Для успішного складання семестрового іспиту студентам необхідно переглянути увесь програмний матеріал, у тому числі і конспект лекцій та рекомендовану спеціальну літературу, повторити відповіді на контрольні запитання. Іспит проводиться в аудиторії університету у формі індивідуальної співбесіди через постановку викладачем питань, які наведені у білеті, і відповідей на них студента. При цьому викладач, оцінюючи знання студента керується такими критеріями як: правильність відповіді на питання, повнота і конкретність, ступінь використання наукових і нормативних джерел, уміння пов’язувати теорію з практикою, логічно і аргументовано висловлювати свої думки, культура мови.

Результати складання семестрового іспиту оцінюються за 100-бальною шкалою оцінок, яка перераховується у чотирибальну оцінку („відмінно”, „добре”, „задовільно”, „незадовільно”) і вносяться до екзаменаційної відомості та залікової книжки студента.

Список використаної та рекомендованої літератури
Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. – Ст.141.
2. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України.-2004.
3. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р.: Відомості Верховної Ради Української РСР – 1971. –Додаток до № 50. –Ст.375.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – Додаток до №51. –Ст.1122
5. Закон України “Про власність” від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №20. – Ст.249.
6. Закон України “Про арбітражний суд” від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №36. – Ст.469.
7. Закон України “Про Всеукраїнський та місцеві референдуми” від 3 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №33. – Ст.443.
8. Закон України “Про Президента України” від 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №33. – Ст.446.
9. Закон України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №53. – Ст.793.
10. Закон України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - №4. – Ст.21.
11. Закон України “Про службу безпеки України” від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №27. – Ст.382.
12. Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №8. – Ст.56.
13. Закон України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №9. – Ст.62.
14. Закон України “Про колективні договори і угоди” від 1 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №36. – Ст.361.

15. Закон України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №39. – Ст.383.
16. Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №11. – Ст.50.
17. Закон України “Про органи реєстрації актів громадянського стану” від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №14. – Ст.78.
18. Закон України “Про державну податкову службу в Україні” від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №15. – Ст.84.
19. Закон України “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №49. – Ст.272.
20. Закон України “Про відпустки” від 15 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - №2. – Ст.4.
21. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - №24. – Ст.170.
22. Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини” від 22 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №20. – Ст.99.
23. Закон України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №34. – Ст.227.
24. Закон України “Про державну виконавчу службу” від 24 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №36-37. – Ст.243.
25. Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №14. – Ст. 81.
26. Закон України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №20-21. – Ст.190.
27. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №4. – Ст.65.

28. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №25-26. – Ст.131.
29. Закон України “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №48. – Ст.254.
30. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №21-22. – Ст.135.
31. Закон України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №27-28. – Ст.180.
32. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. -2003. -№40-44. –Ст.356.

Спеціальна література

33. Авер'янов В. Б. Органи виконавчої влади в Україні. – К., Ін Юре, 1997.
34. Административное право Украины: Учебник /Под. общ. ред. С.В. Кивалова. –Х.: Одиссей, 2004. -880с.
35. Александров Ю.В., Клименко В.А. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. –К.: МАУП, 2004. -326с.
36. Андрусак Т. Теорія держави і права. – Львів, 1997.
37. Балакірева С. Р. Конституційне право України: Навчальний посібник. – К.; 2003. - 210 с.
38. Беленчук І.А. Адміністративне право України: Навчальний посібник. –К.; А.С.К., 2004. -176с.
39. Бессмертный А. К. Судебные и правоохранительные органы. – Х.: Консум, 2002.
40. Біленчук П. Д., Кравченко В. В., Підмогильний М. В. Місцеве самоврядування. Муніципальне право. – К.; 2000.
41. Біла Л. Р., Картузова І. О. Організація державної служби в Україні: Навчально-методичний посібник. – Одеса., Юридична література, 2000.
42. Болотіна Н. Б. Трудове право України: Підручник. – К.: Вікар, 2003.

43. Битяк Ю. П. Адміністративне право. – Х.: Консум, 2000.
44. Бондарев Є. М., Бугай В. В. та ін. Цивільне та сімейне право України: Навчальний посібник / За ред. В. В. Васильченка. – Донецьк, 2003.
45. Васильев А. С. Административное право Украины (общая часть): Учебное пособие. – Х.: Консум, 2001. – 280 с.
46. Венедиктов В. С. Трудове право України. Конспект лекцій. – Х.: Консум, 1998. – 140 с.
47. Голованець В. Ф. Конституційне право України: Конспект лекцій. – К.; 2000. - 216 с.
48. Голосніченко І. П. Адміністративне право України. (основні категорії і поняття). – К.; 1998.
49. Голосніченко І. П. Адміністративне право в Україні. – К.; 1998.
50. Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є. Органи судової влади в Україні. – К.: Ін Юре, 1997. – 20 с.
51. Державне управління в Україні: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.; 1999.
52. Забарний Г. Г., Калюжний Р. А., Терещук О.В., Шкарупа В. К. Адміністративне право України. – К.; 2001.
53. Загальна теорія держави і права. / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 312 с.
54. Зобов'язальне право. Теорія і практика: Навчальний посібник / За ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 910 с.
55. Калітенко О.М., Харитонов Е.О. Цивільне та сімейне право України: Підручник. –Х: Одисей, 2004. -640с.
56. Карлицький С.М. Трудове право України: Навчальний посібник. –К.: Прецедент, 2004. – 216с.
57. Карпенко Д. О. Трудове право України: Курс лекцій – К.: МАУП, 1999. - 192 с.
58. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права: Підручник. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.

59. Кириченко В.М. Правознавство: Курс лекцій.– Запоріжжя: ЗНТУ, 2006.– 247 с.
60. Коваль Л. В. Адміністративне право України: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1998. - 208 с.
61. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. - 544 с.
62. Конституційне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка. – 3-є вид.: - К.: Наукова думка, 2002.
63. Конституційне право України. / За ред. В. Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю. М. Годики. – К.; 1999.
64. Конституційне право України: Підручник / За ред. Ю.М. Тодика, В. С. Журавського. – К.;2002. - 544 с.
65. Костюченко О. А. Основи конституційного права України: Конспект лекцій. – К.; 1999. - 56 с.
66. Костюченко О. А. Конституційне право України: Навчально-методичний посібник. – К., 2001. - 116 с.
67. Котюк В. О. Основи держави і права: Навчальний посібник. Вид. 3-тє, доп. і перер. – К.: Вентурі, 2001. - 432 с.
68. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій – К.; 1996. - 208 с.
69. Кравченко В. В. Конституційне право України. – К.: Атіка, 2000. - 317 с.
70. Кравченко В.В., Савчук О.П. Правознавство: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005. -560с.
71. Кравчук К.Г. Опорні конспекти з основ права: Курс лекцій. Навчальний посібник. –К.: Атіка, 2005. -312с.
72. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник. / За ред. В. А. Клименка, М. І. Мельника. – К.: Правові джерела, 2002.
73. Кримінальне право України: Навчальний посібник. / С.Г. Волкотруб, О.М. Омельчук, В.М. Ярін та ін. –К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. -297с.

74. Кримінальне право України: Загальна та Особлива частина: Навчальний посібник. / В.О. Кузнецов, М.П. Стрельбицький, В.К. Гіжевський. –К.: Істина, 2005. -380с.
75. Логвінова М., Кафарський В. Основи правознавства: Навчальний посібник. –К.: Центр навчальної літератури, 2005, -568с.
76. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Основні поняття та категорії права: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2001. - 144 с.
77. Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: Навчальний посібник. –К.: Істина, 2004. -309с.
78. Марочкін І. Є. та ін. Організація судових і правоохоронних органів: Навчальний посібник – Х.; 2000. – 270 с.
79. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – К.: А. С. К., 2001.- 352 с.
80. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність: закони і коментарі: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000. - 512 с.
81. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002.
82. Молдован В. В., Молдован А. В. Судоустрій України. – К.; 2000.
83. Молдован В. В. Правоохоронні органи. Курс лекцій. – К.: Юмана, 1998. - 160 с.
84. Олійник А. Ю. та ін. Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
85. Організація судових та правоохоронних органів / І.С.Марочкін та ін. – Х.: Право, 2000. – 269 с.
86. Основи правознавства України: Навчальний посібник. Вид. четверте, доповн. та перероблене. / Ківалов С. В., Музиченко П. П., Крестовська Н. М., Крижанівський А. Ф. – Х.: Одисей, 2004. – 368 с.
87. Основи правознавства: Навчальний посібник / За заг. ред. П.І. Гнатенко. –К.: Юридична книга, 2004. -320с.

88. Основи правознавства: Навчальний посібник / Під заг. ред. В.П. Пастухова. –К.: Алерта, 2005. -377с.
89. Основи конституційного права України: Підручник / За ред.В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 287с.
90. Погребной И. М. Теория права: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – Х.; 2003. – 128 с.
91. Правознавство: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.
92. Правознавство: Навчальний посібник / За загл. ред. П.В.Мельника. – Ірпінь, 2003. – 409 с.
93. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. Видання третє, пер. та доп. – Х.: Консум, 2002. – 528 с.
94. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник. Вид. 5-е, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. - 176 с.
95. Савченко А.В. Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько. –К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. -640с.
96. Святоцький Д. О., Михесенко М. М. Адвокатура України: Навчальний посібник – К.: Ін Юре,1997. - 224 с.
97. Семерак О. С., Керецман В. Ю., Палінчак Н. М. Основи конституційного права України. – Ужгород, 2000.
98. Семерак О. С. Судові і правоохоронні органи України. Навчально-методичний посібник. – Ужгород, 2002.
99. Сімейне право України: Підручник. /За ред. В.С.Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – 304с.
- 100.Сімейне право України: Підручник. /За загл.ред. В.І.Борисової та І.В.Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 264с.
- 101.Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – Х.: Консум, 2001.
- 102.Стефанюк В. С. Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

103. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність. – К.: Атіка, 2000.
104. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: Навчальний посібник. / В. С. Ковальський та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 320 с.
105. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебник. / Под ред. А. М. Бандурки. – Х., Університет внутрішніх дел, 1999. – 350 с.
106. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебное пособие / А. С. Васильев, В. В. Иванов. – Х.: Одиссей, 2002.
107. Теорія держави і права: Навчальний посібник / За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.
108. Теорія держави та права: Посібник для підготовки до іспитів / С.М. Тимченко, Р.А. Калюжний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. –К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. -176с.
109. Тимченко С. М. Судові та правоохоронні органи України: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.
110. Трофимова З. В. Теория государства и права. Учебное пособие. – Донецк, 2004. – 176 с.
111. Трудове право України: Академічний курс: Підручник. /За загл.ред. Н.М.Хуторян. – К.: А.С.К., 2004. – 608 с.
112. Трудове право України: Академічний курс: Підручник. /П.Д.Пилипенко, В.Я.Буряк, З.Я.Козак та ін. – К.: Ін Юре, 2004. – 536с.
113. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
114. Фріс П.Л. Кримінальне право України: Загальна частина: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 362с.
115. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Нотаріат в Україні: Теорія і практика: Навчальний посібник. – К.: А. С. К., 2001. – 971 с.
116. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Спадкове право. – К.; 2002.

117. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За загл. ред. Я. М. Шевченко. – Т.1. Загальна частина. – 520 с., Т.2. Особлива частина. – К.: Ін Юрс, 2003. - 408 с.
118. Цивільне право України: Навчальний посібник. / За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Прецедент, 2004. – 448с.
119. Шпиталенко Г. А. Шпиталенко Р. Б. Основи правознавства: Навчальний посібник / За загл. ред. І. П. Лаврінчук. – К.: Каравела, 2004. – 376 с.
120. Шумський П. В. Прокуратура України: Навчальний посібник – К.: Вентурі, 1998. - 336 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Віктор Миколайович Кириченко

ПРАВОЗНАВСТВО

Модульний курс

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 04.12.2006. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 20,5.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006